STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

4

TOMUL 16

1965

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 60 lei.

În țară, abonamentele se fac la oficiile poştale, agențiile poştale, factorii poştali şi difuzorii voluntari din întreprinderi şi instituții.

Orice comandă din străinătate (numere izolate sau abonamente) se face prin:

CARTIMEX
Căsuța poştală 134 — 135
Bucureşti Republica Socialistă România

sau prin reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență, se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. I. C. Frimu, nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

P. 89

Tomul 16, nr. 4 1965

SUMAR

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 625—846, București, 1965

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome 16, N°. 4 1965

SOMMAIRE

Page.

ÉTUDES

DISCUSSIONS ET NOTES

CHRONIQUE

ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том 16, № 4 1965

СОДЕРЖАНИЕ

CULTURA BOIAN ÎN TRANSILVANIA

Din epoca neolitică, în sud-estul Transilvaniei sînt documentate culturile Criş, cu ceramică liniară, Boian, şi Cucuteni-Ariuşd. Raportul de cronologie relativă dintre acestea a fost clarificat în regiune, în special prin observaţiile făcute la Leţ. Pe locul „Dealul Cetăţii" (Várhegy), pe teritoriul satului Leţ în cadrul unei aşezări cu stratigrafie complexă, un strat de cultură cu trei niveluri cuprinzînd resturi de tip Criş a fost descoperit la baza depunerilor arheologice. Acest strat este suprapus de un altul cu materiale de tip Boian. Următorul strat cu mai multe niveluri conţine urme de locuire de tip Ariuşd [1]. Raportul dintre culturile Boian şi Cucuteni-Ariuşd a fost confirmat în ultimii ani, printre altele şi la

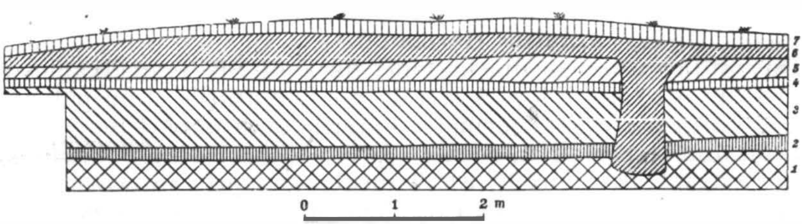

Fig. 1. — Profilul malului de nord al suprafeţei săpate la Feldioara. *1*) stratul de pămînt viu, lut ; *2*), *4*), straturi de sol vegetal vechi ; *3*) stratul de pămînt cu materiale de tip Boian ; *5*), *6*), stratul de pămînt cu materiale de tip Ariuşd ; *7*) stratul de sol vegetal recent.

Feldioara (r. Sf. Gheorghe), unde stratul de pămînt de culoare cafenie-roşcată, gros de 0,56—0,66 m, cuprinzînd materiale de tip Boian, este suprapus de un altul de 0,24—0,36 m grosime, cu două niveluri, conţinînd unelte, oase de animale şi mai ales fragmente ceramice de tip Ariuşd. Este demn de semnalat că între cele două straturi de cultură se observă o pătură subţire (0,10 m) de pămînt de culoare neagră, sterilă din punct de vedere arheologic, formată datorită vegetaţiei, în perioada de după părăsirea aşezării de către purtătorii culturii Boian şi pînă la stabilirea

---

[1] Ion Nestor, *Raport despre sondajele de la Leţ-Várhegy*, în *Materiale*, III, 1957, p. 59—62.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p 629—647, Bucureşti, 1965

pe acelaşi loc a comunităţii Cucuteni-Ariuşd. Limita superioară a solului de origine vegetală este orizontală, despărţind clar cele două straturi de cultură [2] (fig. 1).

De curînd, în trei puncte din SE Transilvaniei au fost descoperite complexe aparţinînd culturii cu ceramică liniară la Rupea, Hărman şi Bancu. La Rupea un ciob liniar s-a găsit întîmplător pe acelaşi loc cu altele de tip Criş [3]. La Hărman, în cadrul aşezării neolitice, s-au descoperit fragmente ceramice de tip Criş şi o serie de cioburi aparţinînd culturii cu ceramică liniară. Raportul stratigrafic între cele două aşezări suprapuse încă nu a fost precizat la Hărman [4]. Despre rezultatele de la Bancu, datele publicate sînt încă extrem de puţine. Subliniem că acolo în cuprinsul aceleiaşi staţiuni s-au găsit materiale liniare şi altele de tip Boian [5]. Existenţa celor două aşezări aparţinînd culturii cu ceramică liniară (Hărman şi Bancu) şi a celorlalte complexe de acelaşi fel din centrul Transilvaniei [6], precum şi lipsa totală a unor astfel de aşezări din V şi NV ţării noastre, constituie o dovadă că ne aflăm în faţa resturilor de locuire a unor comunităţi ale culturii amintite pătrunse în Transilvania dinspre Moldova [7], în perioada de timp dintre culturile Criş şi Boian. În această privinţă ne sprijinim pe observaţiile stratigrafice de la Perieni [8] şi pe faptul că la Cipău, în centrul Transilvaniei, groapa unui mormînt atribuit culturii cu ceramică liniară străbate un strat de cultură Criş [9]. Între acestea şi cultura Boian (faza Giuleşti cunoscută de multă vreme), în SE Transilvaniei [10] se intercalează în timp cultura cu ceramică liniară şi unele elemente de tip Bolintineanu, documentate prin cîteva cioburi caracteristice descoperite de curînd la Hărman [11].

De multă vreme se duc discuţii dacă în SE Transilvaniei cultura Boian a avut o evoluţie locală sau dacă comunităţile ei au pătruns acolo venind din altă parte gata formate. Părerile erau împărţite.

Unul dintre specialişti, pornind de la părerea că fragmentele ceramice cu decor excizat au ajuns în SE Transilvaniei prin intermediul culturii Tisa, consideră că mai apoi aceste elemente ar fi trecut Carpaţii contribuind la formarea culturii Boian [12]. Această ipoteză nu mai poate fi menţinută.

---

[2] Săpăturile de la Feldioara (r. Sf. Gheorghe) le-am efectuat în toamna anului 1963, pe locul „La Cetate".

[3] Vladimir Dumitrescu, *O descoperire cu ceramică Criş şi cu ceramică liniară în Transilvania de sud-est*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 162–165.

[4] Informaţii primite de la Alexandrina D. Alexandrescu, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

[5] Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1963*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 553, nr. 10.

[6] Eugen Comşa, *Consideraţii cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul R.P.R. şi din regiunile vecine*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 223–224.

[7] *Ibidem*, p. 240.

[8] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, în *Materiale*, III, 1957, p. 65–79.

[9] N. Vlassa, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 240–241.

[10] Hermann Schroller, *Die Stein-und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 20–25.

[11] Informaţii primite de la Alexandrina D. Alexandrescu.

[12] M. Roska, *Die Kerbschnittverzierte Keramik in Siebenbürgen*, extras din *Közlemények*, 1940, 1, Debrecen, p. 25.

Alţi cercetători susţineau, fără a avea la data respectivă nici un fel de dovezi arheologice, că această cultură s-a format în Muntenia şi de acolo comunităţile ei ar fi trecut peste Carpaţi în SE Transilvaniei [13].

După o altă părere, cultura Boian s-ar fi format în două zone diferite : una în Banat şi SV Transilvaniei şi o a doua zonă ar fi fost în sudul Munteniei. Comunităţile Boian din SV Transilvaniei s-ar fi răspîndit apoi spre est, de-a lungul Mureşului şi al afluenţilor săi, ajungînd în vestul Moldovei [14] şi, se subînţelege, în SE Transilvaniei. Temeiul ipotezei îl constituiau cioburile cu decor excizat, asemănătoare cu cele din sud-estul provinciei, descoperite în centrul şi SV Transilvaniei în diferite aşezări [15]. Numărul descoperirilor era oarecum în sprijinul ipotezei menţionate. Cu un deceniu în urmă, cu prudenţă, arătam că fragmentele ceramice cu decor excizat din SV Transilvaniei fie au aparţinut culturii Boian, fie au ajuns acolo pe calea unor legături de schimb între membrii comunităţilor Boian şi purtătorii culturii Turdaş [16], dar încă de pe atunci era evident că în SV provinciei era documentată cel mult o fază evoluată a culturii Boian şi nu existau nici un fel de indicii că acolo s-ar fi produs o evoluţie locală a culturii menţionate. În anii din urmă am vizitat toate muzeele din Transilvania, în care se păstrează fragmente ceramice cu decor excizat găsite în sudul provinciei. Am studiat amănunţit majoritatea acestor cioburi şi am discutat cu descoperitorii despre condiţiile de aflare. În toate punctele unde s-au găsit astfel de cioburi sînt aşezări de tip Turdaş-Petreşti. Din fiecare complex s-au scos la iveală numai loturi mici de cioburi cu decor excizat. În nici o aşezare nu s-a delimitat un strat de cultură numai cu astfel de materiale. Majoritatea cioburilor cu decor excizat care au fost atribuite fazei Giuleşti-Boian sînt de fapt lucrate din altfel de pastă decît cea tipică acestei faze [17]. Unele sînt modelate chiar din pastă caracteristică culturii Petreşti. Pe cîteva cioburi, pe lîngă excizie s-a păstrat chiar decor pictat de tip Petreşti [18]. În prezent, în cazul zonei şi complexelor la care ne referim, nu poate fi nici o îndoială că ne aflăm în faţa unor cioburi cu decor excizat dintr-o categorie ceramică aparţinînd culturilor Turdaş şi Petreşti. Prin urmare, în stadiul actual al cercetărilor nu există nici o descoperire care să permită să admitem locuirea efectivă a comunităţilor Boian în SV şi centrul Transilvaniei. Evident, nu includem posibilitatea ca un anumit procent de materiale de tip Boian propriu-zise, să fi ajuns pe calea schimburilor (din SE Transilvaniei sau din NV Munteniei) [19] în diferite aşezări Turdaş şi Petreşti din SV şi centrul pro-

[13] H. Schroller, *op. cit.*, p. 24–25.

[14] Hortensia Dumitrescu, *Contribuţii la problema originii culturii Precuçuteni*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1–4, p. 65.

[15] Eugen Comşa, *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giuleşti a culturii Boian*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1–4, p. 30, pl. I, nr. 40–45. De atunci numărul complexelor cu ceramică excizată de acest tip a crescut.

[16] *Ibidem*, p. 43–44.

[17] Ne referim la pasta amestecată cu cioburi pisate.

[18] Informaţie Hortensia Dumitrescu, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

[19] Cioburi de tip Giuleşti s-au găsit — după cum ne informează D. Berciu — la Braviţa (Valea Răii, r. Rm.-Vîlcea), pe malul Oltului, de-a lungul căruia astfel de elemente puteau ajunge şi în Transilvania.

vinciei. În consecinţă, şi ipoteza la care ne-am referit nu mai poate fi menţinută. La concluzia istorică amintită am ajuns, precum am arătat, pe baza studierii amănunţite a majorităţii materialelor din expoziţiile şi din depozitele muzeelor de la Cluj, Sibiu, Sebeş, Alba-Iulia şi Deva. Amintim că, încă mai demult, D. Berciu, pe baza săpăturilor pe care le-a făcut la Petreşti şi la Alba-Iulia şi-a exprimat îndoiala că purtătorii culturii Boian ar fi locuit în SV Transilvaniei. La aceeaşi concluzie ajunsese şi Iuliu Paul de la Sibiu, în urma săpăturilor efectuate în cîteva aşezări (din preajma Sibiului) de tip Turdaş-Petreşti. În funcţie de datele prezentate, rezultă că aria de răspîndire a comunităţilor culturii Boian din Transilvania a fost în realitate mult mai restrînsă decît s-a crezut pînă acum.

Conform ultimei ipoteze, în cadrul culturii Boian pe teritoriul ţării noastre au fost două variante regionale. Una ale cărei comunităţi erau răspîndite în regiunea de dealuri din NE Munteniei şi din SE Transilvaniei şi a doua care ar fi fost răspîndită în preajma Dunării. Variantele ar fi avut o evoluţie paralelă [20]. În prezent, cînd este demonstrată evoluţia unitară (care în principal s-a produs în centrul Munteniei) a primelor două faze ale culturii Boian, nici această ipoteză nu mai poate fi luată în consideraţie.

Ţinînd seama de documentarea actuală constatăm că deşi în SE Transilvaniei este reprezentată o fază evoluată a culturii cu ceramică liniară, din regiune lipseşte, pînă acum, cea de-a doua componentă a culturii Boian şi anume cea principală, cultura Dudeşti ; de aceea admitem că formarea culturii Boian a avut loc numai în acea regiune (partea centrală a Munteniei) unde sînt documentate temeinic cele două elemente componente. De aici rezultă o a doua concluzie, că elementele Boian au ajuns în sud-estul Transilvaniei din afară, indicînd deci pătrunderea unor comunităţi. Primele obiecte izolate (răspîndite pe cale de schimburi) sau chiar comunităţi Boian ajunse acolo sînt cele aparţinînd fazei Bolintineanu [21]. Acestea însă ar putea corespunde numai unei pătrunderi izolate, fără ca, pînă acum, să se constate că acolo elementele Bolintineanu au constituit temeiul evoluţiei comunităţilor Boian din regiunea respectivă. Ele sînt, aşadar, cel mult indiciul unei prime pătrunderi a comunităţilor Boian dinspre sud. De fapt, comunităţile Boian din SE Transilvaniei sînt legate din punct de vedere tipologic, şi deci şi cronologic, de etapa de sfîrşit a fazei Giuleşti, cînd comunităţi Boian originare din nord-estul Munteniei au străbătut prin trecătorile Carpaţilor şi s-au răspîndit în sud-estul Transilvaniei (fig. 2), unde pînă în prezent se cunosc 18 aşezări şi complexe mai mici, izolate la : 1. Hărman [22]; 2. Hălchiu [23]; 3. Feldi-

[20] D. Berciu, *Prime consideraţiuni asupra neoliticului din valea Dunării inferioare în legătură cu descoperirile din judeţul Vlaşca*, în *BMJV*, II, 1937, p. 37.

[21] Informaţie de la Alexandrina D. Alexandrescu.

[22] Informaţie de la Alexandrina D. Alexandrescu. Pe teritoriul comunei s-a găsit izolat un ciob Boian-Giuleşti.

[23] Fragmente ceramice la Muzeul regional Braşov.

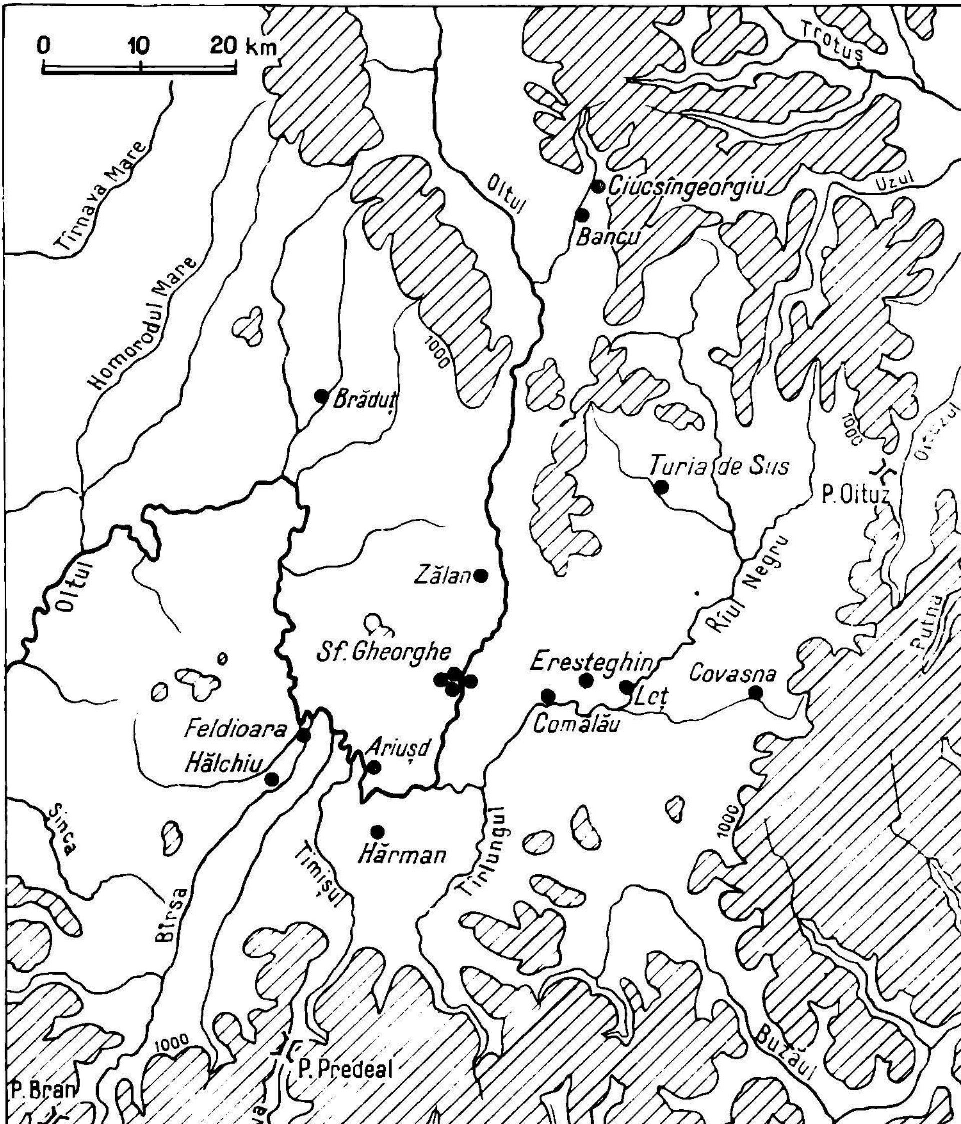

Fig. 2. — Harta descoperirilor de tip Boian din Transilvania.

oara [24]; 4. Ariuşd [25]; 5. Covasna [26]; 6. Leţ [27]; 7. Comălău [28]; 8. Eresteghin [29]; 9. Sf. Gheorghe I [30]; 10. Sf. Gheorghe II [31]; 11. Sf. Gheorghe III [32]; 12. Sf. Gheorghe IV [33]; 13. Zălan [34]; 14. Cernatu de Sus [35]; 15. Turia de Sus [36]; 16. Brăduţ [37]; 17. Bancu [38]; 18. Ciuc-Sîngeorgiu [39]. Din cele arătate reiese că purtătorii culturii Boian pătrunşi în Transilvania de SE s-au răspîndit treptat, au ocupat şi s-au stabilit în regiunea din preajma cursului superior al Oltului şi afluenţilor săi. Dacă studiem harta de răspîndire a comunităţilor Boian din această regiune şi aceea a complexului cultural Turdaş-Petreşti din sudul şi centrul Transilvaniei, vom constata că între limitele lor există o zonă foarte puţin cercetată din punct de vedere arheologic, unde lipsesc descoperirile de ambele tipuri, de aceea socotim că este posibil ca prin cercetările viitoare să se descopere aşezări sau complexe mai mici ale purtătorilor culturii Boian şi la vest de Munţii Perşani. De asemenea, este foarte probabilă existenţa unor aşezări Boian în valea Oltului, la nord de oraşul Miercurea-Ciuc, pînă spre izvoarele rîului.

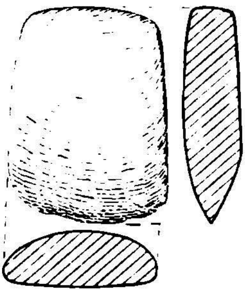

Fig. 3. *Feldioara*. Toporaş plat de piatră din stratul Boian.

În aşezările Boian din preajma Oltului superior s-au descoperit unelte de silex şi de gresie silicifiată. Dintre uneltele de silex sînt documentate lame simple lucrate din materie primă originară din partea de sud a zonei. Piesele de gresie silicifiată sînt într-un procent ridicat în comparaţie cu cele de silex, deoarece în împrejurimi se găsesc mai ales zăcăminte cu astfel de gresie şi de alte roci înrudite (şisturile negre), care clivează ca şi silexul. Bolovani de rocă puteau fi găsiţi şi în albiile pîraielor.

[24] Primele cioburi de tip Boian au fost descoperite încă de Iuliu Teutsch şi păstrate la Muzeul regional Braşov. Despre ele ne-a vorbit prof. Ion Nestor, căruia îi aducem mulţumirile noastre şi pe această cale.

[25] M. Roska, *op. cit.*, p. 6, nr. 8 şi p. 5, fig. 3/4.

[26] H. Schroller, *op. cit.*, p. 78, nr. 140.

[27] Székely Zoltán, *Săpăturile la Leţ-Várhegy (Trei Scaune)*, în *Materiale şi cercetări de istorie veche a României*, Bucureşti, 1951, p. 19–20; Ion Nestor, *Raport despre sondajele de la Leţ-Várhegy*, în *Materiale*, III, 1957, p. 59–62.

[28] H. Schroller, *op. cit.*, p. 78, nr. 139.

[29] Informaţii de la Székely Zoltán, căruia îi aducem mulţumirile noastre.

[30] H. Schroller, *op. cit.*, p. 78, nr. 156. Ciobul reprodus pe pl. 18/8 este din altă epocă.

[31] *Ibidem*, p. 78, nr. 158.

[32] Székely Zoltán, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în cursul anului 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 241.

[33] Informaţie de la Kurt Horedt, căruia îi aducem mulţumirile noastre.

[34] Székely Zoltán, *Din activitatea ştiinţifică a Muzeului raional Mediaş*, fasc. 2, Mediaş, 1953, p. 15–16.

[35] Informaţie de la Székely Zoltán.

[36] M. Roska, *op. cit.*, p. 4, nr. 3; p. 5, fig. 3/1.

[37] G. Westen, *Ueber die Hügelgräber hinter Bardocz nächst im Udvarhelyer Stuhl*, în *AVSL*, N.F., IX, 1, Braşov, 1870, p. 18–27.

[38] Dorin Popescu, *op. cit.*, p. 553, nr. 10.

[39] Székely Zoltán, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 243.

Topoare plate de piatră lucrate din roci vulcanice s-au găsit în mai multe așezări. Un toporaș plat găsit la Feldioara în dărîmătura malului poate fi atribuit stratului Boian. Unealta lucrată din rocă vulcanică, dură, de culoare cenușie, are forma dreptunghiulară cu secțiune plan-convexă, tăișul și muchia sînt arcuite (fig. 3). În regiunea la care ne referim se cunosc numai cîteva unelte mici de os. Dintre ele menționăm o dălțiță simplă de la Feldioara. Piesa a fost lucrată dintr-o așchie de os mare, de bovideu și tăișul i s-a realizat prin frecare, la una din extremități.

Ocupațiile principale ale purtătorilor culturii Boian de pe teritoriul Transilvaniei erau comune cu cele practicate de comunitățile înrudite din Cîmpia Română, anume : cultivarea primitivă a plantelor și creșterea pe scară redusă a vitelor. Prima dintre aceste îndeletniciri este documentată în toate așezările prin cantitatea mare de pleavă din pasta ceramică, prin urmele de paie păstrate pe bulgării de lipitură arsă și prin rîșnițele primitive de dimensiuni reduse. Un indiciu în același sens îl constituie găsirea în complexul de la Feldioara a două boabe carbonizate de grîu și a unui bob de mei. Pînă de curînd nu se cunoșteau date cu privire la animalele domestice crescute de purtătorii culturii Boian din acea regiune. În cursul săpăturilor de la Feldioara au fost adunate, în condiții stratigrafice clare, 24 de oase de animale. Majoritatea sînt fragmente și așchii de oase de bovine. Un os este de ovicaprină. În același complex s-au găsit fragmente din cîteva oase de animale sălbatice.

Ceramica din așezările Boian din sud-estul Transilvaniei, în funcție de pastă, forme și decor se împarte în trei categorii principale :

I. Ceramica de uz comun a fost lucrată din pastă amestecată cu multă pleavă (fig. 4 ; fig. 9/1—11). Vasele de provizii erau modelate din fîșii de circa 0,07 m lățime. Forma principală era borcanul, cu corpul puțin bombat sau bitronconic. Ca decor s-a folosit mai cu seamă barbotina neorganizată, cîteodată zgrunțuroasă, făcută pînă la buza vaselor. Uneori, de-a lungul marginii și spre fund se realiza cîte o fîșie (de circa 0,05 m lățime) lustruită. Mai rar pe barbotină s-au trasat neglijent — cu degetele — dungi paralele, verticale sau oblice. Cîteodată, barbotina este asociată cu adîncituri făcute cu vîrful degetului. De obicei vasele aveau la exterior culoare cenușie cu diferite nuanțe, mai rar culoare roz-roșie.

II. Pastă amestecată cu pleavă multă. Suprafața vaselor pentru a fi ornamentată era acoperită la exterior cu un strat subțire de lut fin (fig. 5). Dintre forme avem reprezentate : *a*) vase cu corpul bombat, cu gît cilindric puțin răsfrînt în afară ; *b*) dintr-un vas cu picior s-a păstrat un fragment de picior (circa 0,10 m diam.) ; *c*) capace cu partea de mijloc îngroșată și cu apucătoare. Subliniem lipsa totală a cioburilor din vasele cu prag în jurul gîtului, documentate în număr mare în sudul țării.

Decorul acestei categorii ceramice este alcătuit din motive excizate, asociate adesea cu grupuri de linii incizate. Decorul excizat se realiza prin două metode : *a*) mai întîi suprafața exterioară a vasului era lustruită și apoi benzile scobite erau făcute cu o lamă prin două tăieturi verticale, paralele după care se desprindea fîșia de lut ; *b*) benzile se delimitau pe suprafața netezită a vasului și apoi se trasa banda cu un

instrument cu vîrful îngust şi arcuit. Astfel se desprindea dintr-o dată fîşia de lut corespunzătoare benzii, după aceea suprafaţa vaselor era lustruită. Benzile excizate realizate prin aplicarea primei metode sînt mai regulate. În cazul complexului de la Feldioara, ele sînt de obicei înguste. Cea de-a doua metodă a dus la realizarea unor benzi mai largi

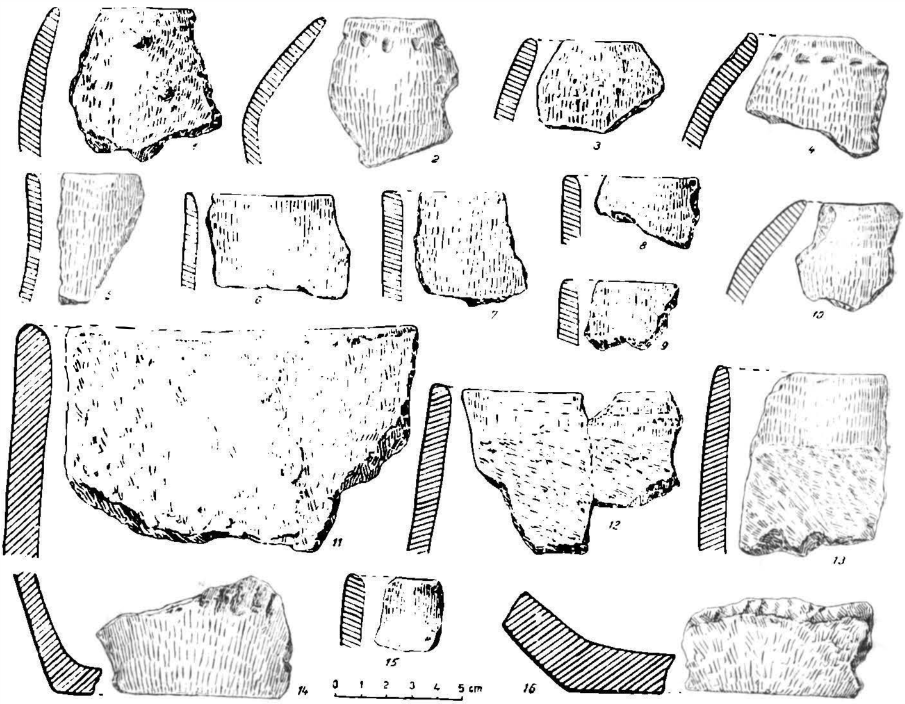

Fig. 4. — *Feldioara.* Fragmente ceramice de tip Boian, din vase de uz comun.

şi neregulate (mai ales în urma lustruirii neatente). Cele două categorii de benzi scobite erau încrustate cu materie albă. Motivele ornamentale au caracter pozitiv, liniar şi meandric. Numai pe două cioburi sînt motive alcătuite din benzi arcuite ce par a fi bucle de spirale. În jurul buzei borcanelor, la exterior, se făceau prin scobire şiruri de triunghiuri isoscele (cu vîrful în sus) regulate, la intervale mici, aproape egale. Mai jos, pe gît, urma un grup de linii paralele incizate, orizontale, care adesea încadrează o suprafaţă restrînsă, dreptunghiulară, în chip de tablă de şah. Triunghiurile s-au folosit în şiruri cîte două, opuse la vîrf, pentru a mărgini de o parte şi de alta muchiile unor vase. Se cuvine subliniată folosirea pe colţurile decorului excizat a unor triunghiuri mici scobite, simple sau mai des în formă de V. Pe un singur ciob de la Feldioara în cuprinsul unui grup de linii paralele orizontale, s-a făcut un şir de pătrăţele scobite, în trepte, în chip de „scăriţă”. Culoarea vaselor variază de la cenuşiu deschis-

albăstrui pînă la negru și de la cafeniu-deschis roșcat pînă la roșu cărămiziu (rar, datorită probabil arderii secundare). În general predomină culoarea cenușie.

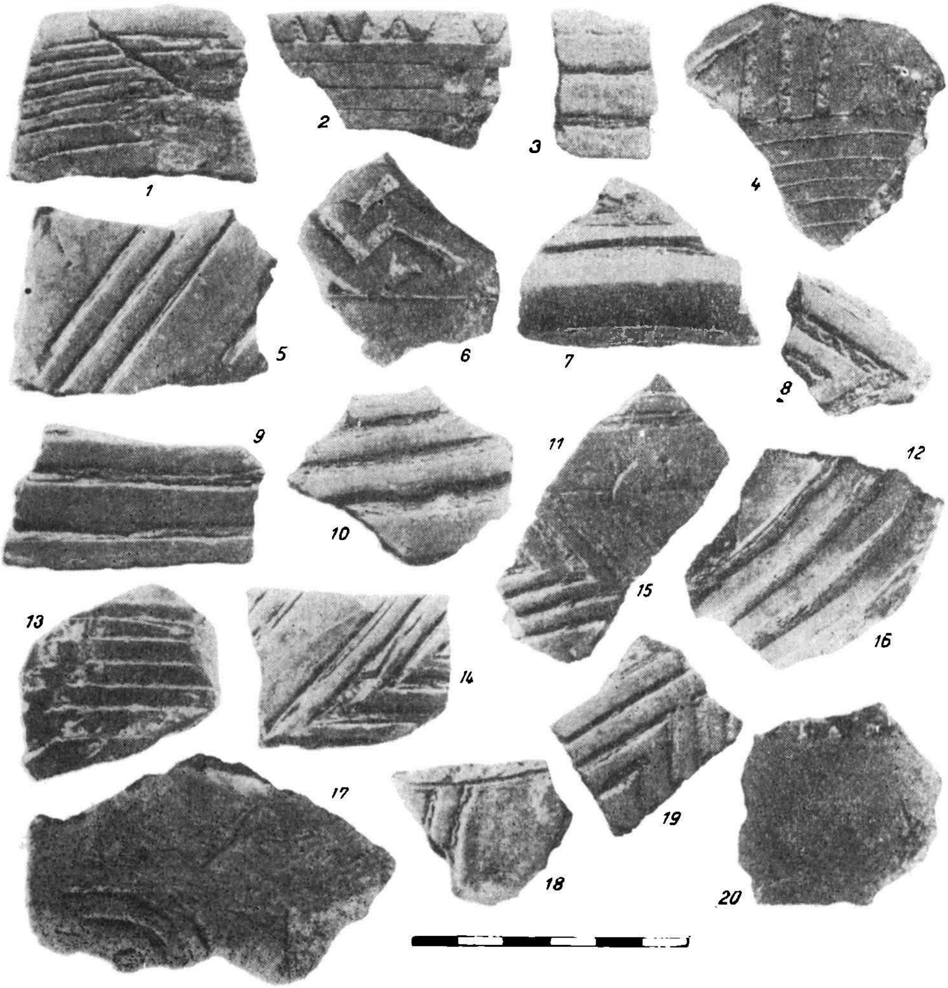

Fig. 5. — *Feldioara*. Fragmente ceramice de tip Boian, din vase cu decor excizat.

III. Această categorie se subîmparte în două : *a*) Pastă de lut fin fără amestec de pleavă, foarte compactă, cu multă mică în compoziție. Semnalăm paharele cu partea de sus cilindrică, cu pereții subțiri și vasele piriforme svelte. Caracteristica principală a decorului constă în folosirea pe pahare a canelurilor extrem de fine, înguste (fig. 6 ; fig. 7 ; fig. 9/12—18). Fîșiile acoperite de caneluri orizontale, paralele (mai rar oblice), alternează de regulă cu benzi de cîte 2—3 linii incizate. Adesea spațiul dintre

cele două linii este acoperit de adîncituri prelungi, verticale executate regulat sau la intervale inegale, împărţind fîşia în pătrăţele. Alteori s-au trasat linii verticale regulate la intervale egale. O altă caracteristică constă în folosirea crestăturilor mici de-a lungul buzei. Sistem utilizat pe pahare

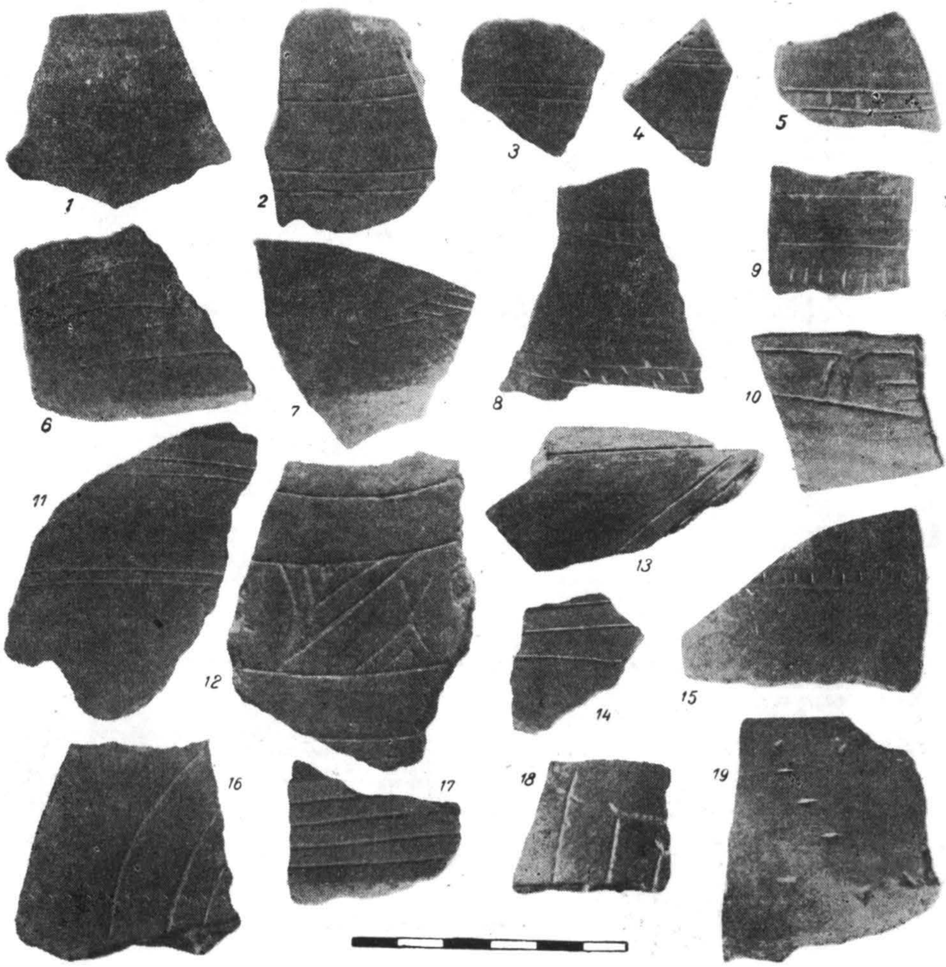

Fig. 6. — *Feldioara*. Fragmente ceramice de tip Boian, din vase cu decor canelat şi incizat.

şi rar pe castroanele grupei *b*. În cazuri rare s-au făcut crestături extrem de mici pe orizontală, de-a lungul unei caneluri, şi pe un singur ciob se observă îmbinarea motivului decorativ incizat specific grupei *b* cu benzile de caneluri. Vasele grupei au de obicei culoarea cenuşie pînă la cenuşiu-închis, rar gălbui sau roşcat (datorită unei arderi inegale). *b*) Pastă fină, amestecată cu pleavă. Cunoaştem vase bitronconice (între 0,06 şi 0,15 m înălţime) vase cu gîtul cilindric şi corpul bombat, scund (fig. 8 ; fig. 9/19 —

26). Este caracteristică forma fundului, cu o adîncitură pronunțată, regulată, din afară spre interior. Forma principală este castronul, cu partea superioară aproape cilindrică. Pe majoritatea cioburilor se observă linii incizate paralele și orizontale. Motivul ornamental specific grupului

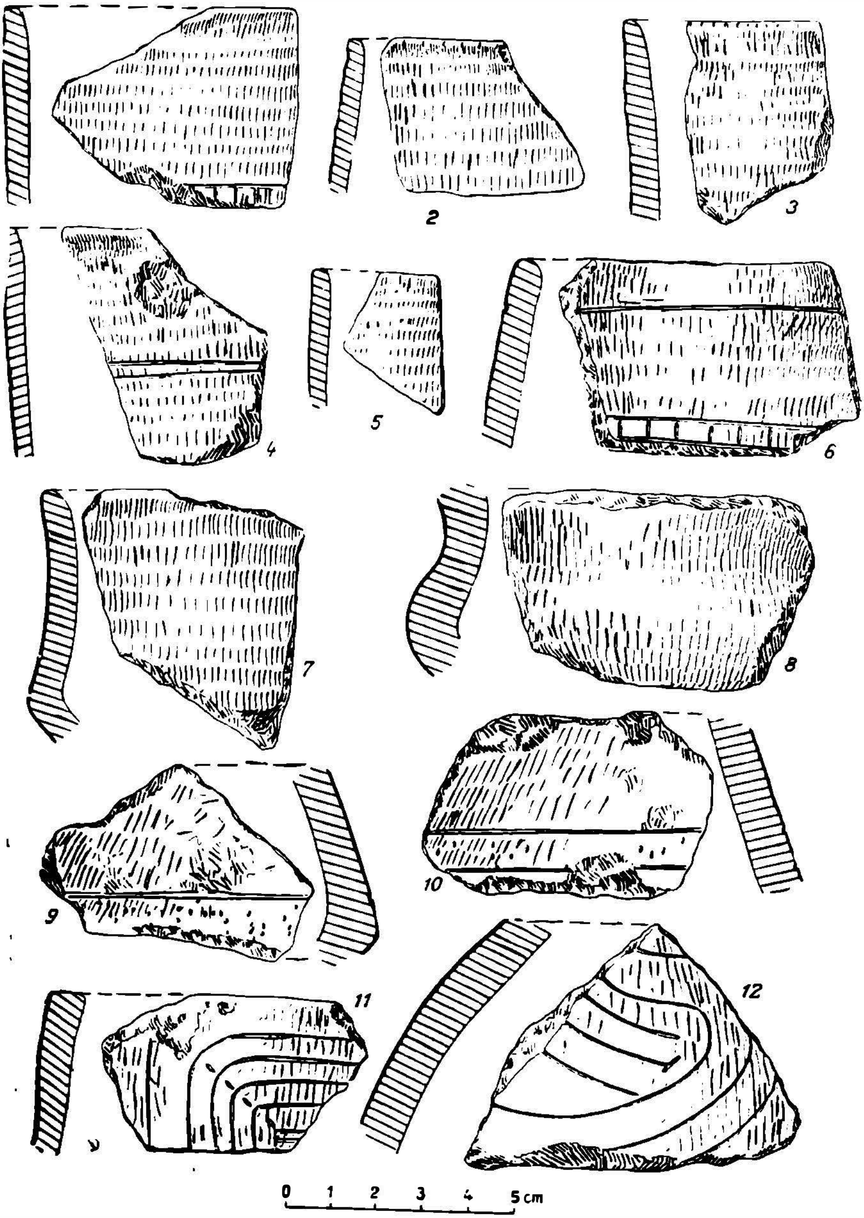

Fig. 7. — *Feldioara*. Fragmente ceramice de tip Boian, din vase cu decor canelat și incizat.

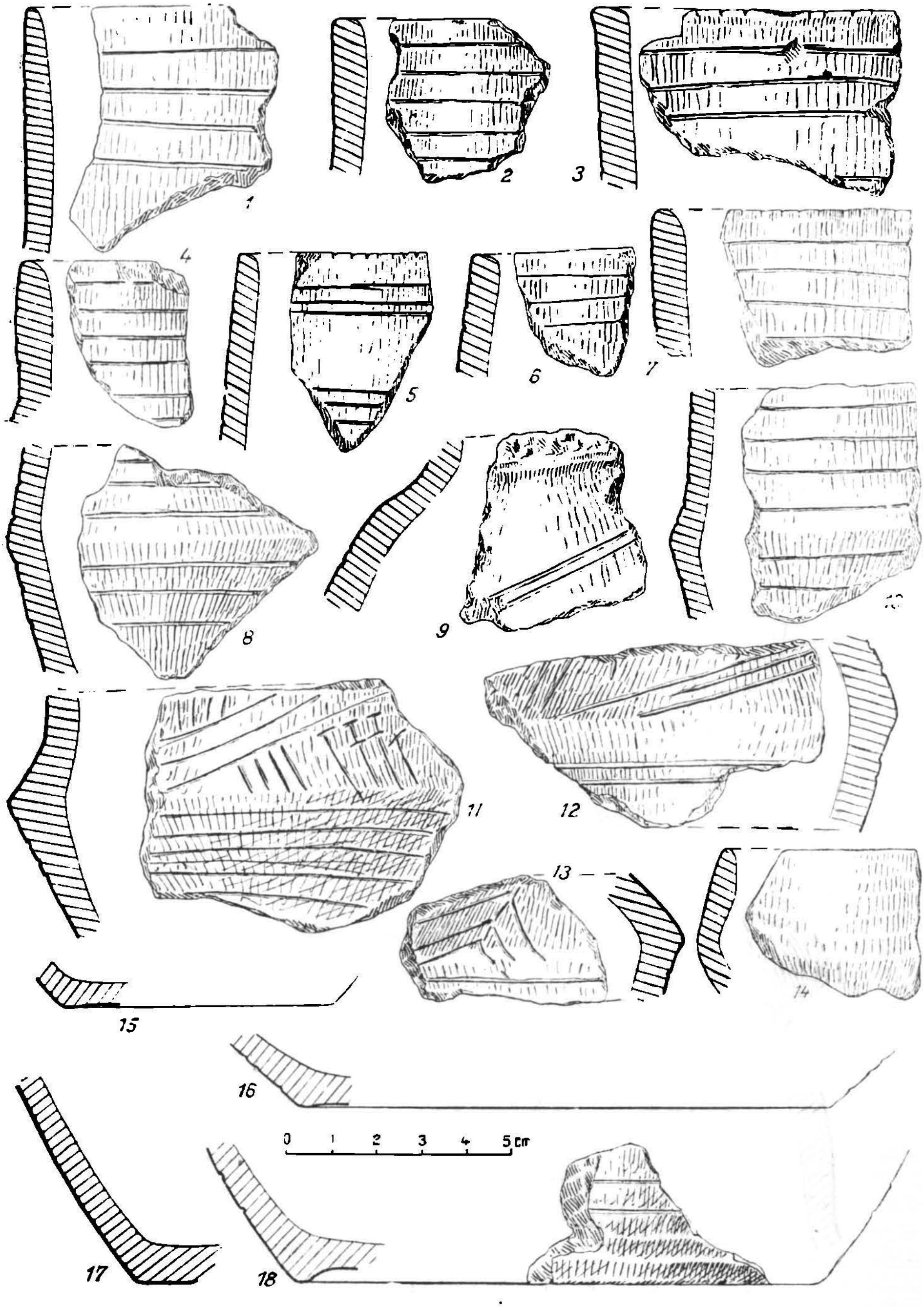

Fig. 8. — *Feldioara*. Fragmente ceramice de tip Boian, din vase cu decor incizat.

îl constituie benzile largi, cuprinzînd desfăşurat un grup de tangente la cerc, cu marginea „decupată”, în unele cazuri cercul şi tangenta sînt lucrate cu grijă şi realizate dintr-o bandă mărginită de două linii incizate regulate. Spaţiile triunghiulare, din lungul fîşiei tangente, sînt acoperite cu cîte două unghiuri fiecare, avînd pe vîrf cîte un mic triunghi sau două triunghiuri în V. Alteori, acest motiv principal, realizat numai pe castroane, se făcea grosolan din grupuri de linii incizate, paralele. Subliniem că, de regulă, motivul decorativ se executa ţinîndu-se seama de tectonica vasului. Pe cîteva cioburi muchiile sînt acoperite cu crestături inegale. În două cazuri, pe cioburi deosebite este cîte o fîşie largă, mărginită de două linii incizate, iar suprafaţa fîşiilor este acoperită de adîncituri mici, inegale, dispuse neregulat. Vasele aveau de obicei culoarea cenuşie pînă la negru, mai rar cafeniu-deschis roşcat pînă la cafeniu-închis.

Vasele din cele două grupe erau lustruite totdeauna la exterior.

Tot de această a treia categorie legăm şi un grup de cioburi pe care se păstrează ornamente de tradiţie liniară, cum sînt : fragment din gîtul cilindric al unui vas din pastă şi cu formă Boian, pe care sînt cinci linii incizate aproape paralele, cele două inferioare formează un unghi, celelalte sînt arcuite. Pe vîrful unghiurilor, la primele două linii este cîte o crestătură, şirul de adîncituri se continuă şi pe liniile arcuite. Un alt ciob, din pastă tipică Boian, are porţiuni din trei linii arcuite concentrice. Un singur ciob are o grupă de trei linii care formează o buclă îmbucată în formă de S cu un alt grup de trei linii incizate. La extremitatea unei linii este o crestătură mică, la fel ca şi pe vasele culturii cu ceramică liniară; suprafaţa lui este lustruită şi are culoare cenuşie (fig. 7/12). Motivul decorativ ca execuţie pare a fi deosebit de cele specifice culturii amintite. Menţionăm şi un ciob de culoare cenuşie, avînd la exterior o adîncitură făcută cu vîrful degetului. Seamănă, de asemenea, cu cele de pe vasele culturii cu ceramică liniară [40].

Din dărîmăturile locuinţelor Boian de la Feldioara s-au descoperit numai cîţiva bulgări mici, izolaţi, arşi la roşu-cărămiziu, din lut amestecat cu paie (în cantitate redusă). Pe cîţiva se păstrează urme de nuiele alăturate de circa 0,03 m grosime. Datele documentare despre celelalte locuinţe Boian din regiune sînt relativ puţine, dar chiar cele cunoscute sînt deosebit de importante pentru studiul tipurilor de locuinţe neolitice în general. La Eresteghin, Székely Zoltán a descoperit în cadrul unei aşezări Boian resturi de locuinţe cu platforme [41]. Dacă la această descoperire adăugăm resturile de locuinţe cu platforme dezvelite şi studiate la Cernica în cadrul unei aşezări a culturii Dudeşti [42], şi la Vădastra, în cadrul stratului corespunzător fazei Vădastra II [43], ajungem la concluzia că primele locuinţe cu platforme de pe teritoriul ţării noastre au apărut la începutul neoliticului mijlociu în sudul ţării, de unde apoi, treptat, tipul de locuinţă amintit s-a răspîndit spre N şi NE, devenind specific în neoliticul mijlociu

---

[40] Nu excludem posibilitatea ca ultimele două fragmente să aparţină efectiv culturii cu ceramică liniară, ca resturi izolate.

[41] Informaţii de la Székely Zoltán,

[42] Informaţie de la Sebastian Morintz, căruia îi aducem mulţumirile noastre.

[43] Informaţie de la Corneliu N. Mateescu, căruia îi aducem mulţumirile noastre.

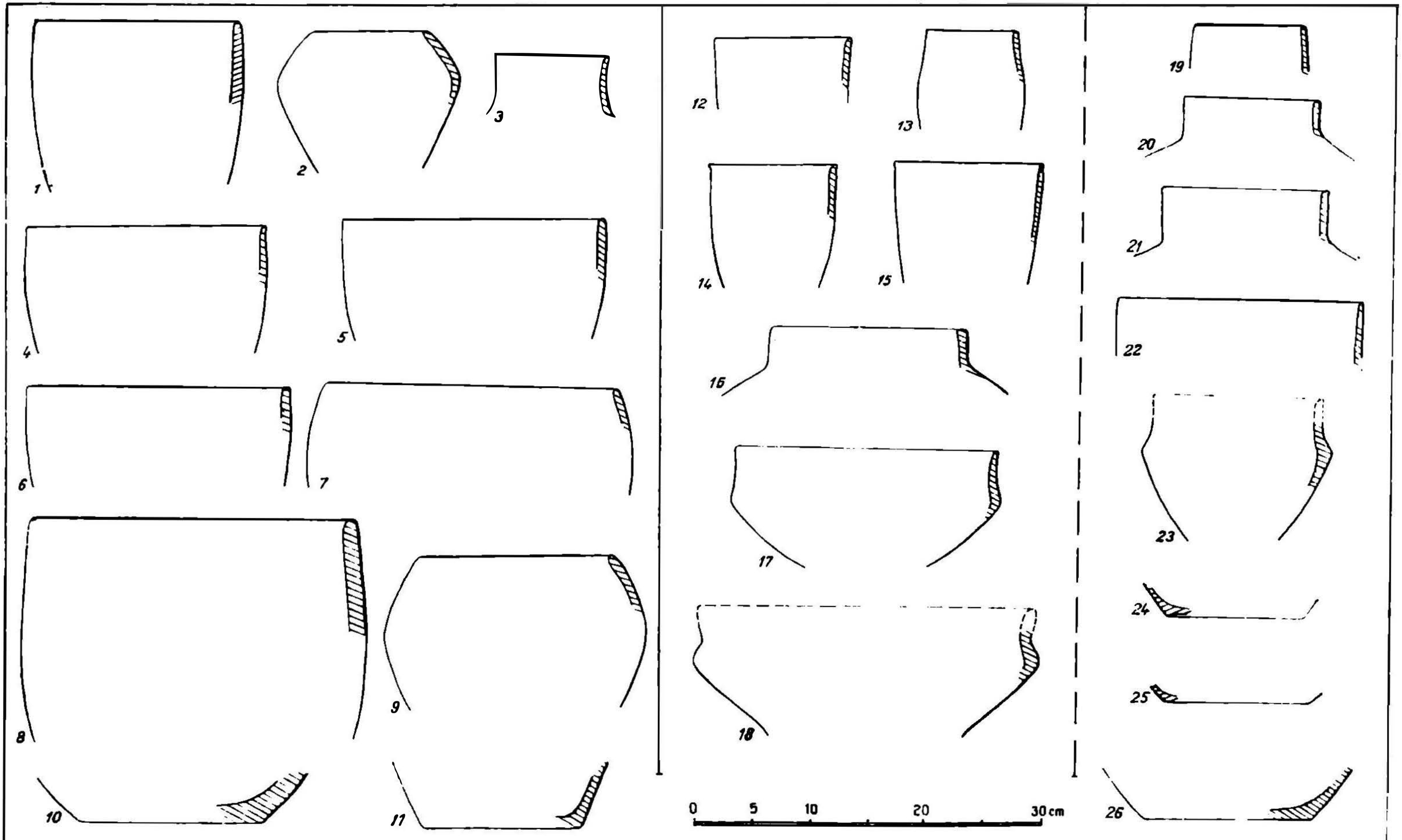

Fig. 9. — *Feldioara*. Forme de vase de tip Boian. *1—11*, categoria I; *12—18*, categoria III a; *19—26*, categoria III b,

şi dezvoltat din Moldova şi regiunile vecine la nord şi la est, de asemenea în estul şi centrul Transilvaniei, precum şi în Muntenia, ca şi la sud de Dunăre.

Tipurile de aşezare ale comunităţilor Boian din SE Transilvaniei sînt cele obişnuite şi comunităţilor Boian (din perioada corespunzătoare) aflate la sud de Carpaţi. De obicei aşezările sînt situate pe prelungiri ale terasei, mărginite de rîpe. Alegerea poziţiei oglindeşte tendinţa de a alege locuri uşor de apărat. De exemplu, resturile aşezării Boian de la Feldioara sînt pe o astfel de prelungire de terasă, înaltă (cu larg cîmp de vedere), despărţită de restul terasei printr-o albiere adîncă şi largă (este posibil ca să corespundă unui şanţ de apărare săpat încă de către purtătorii culturii Boian). Este probabil că majoritatea aşezărilor Boian din regiune au fost fortificate pe cale artificială (şanţuri de apărare).

Din datele cunoscute rezultă că în aşezările Boian din regiunea studiată încă nu au fost descoperite figurine de lut ars şi nici morminte certe aparţinînd acestei culturi.

Pasta, formele şi decorul ceramicii Boian din Transilvania sînt legate organic de cele specifice ceramicii Boian din Muntenia [44]. În privinţa pastei, asemănarea se referă la o perioadă mai îndelungată (cu pasta vaselor din fazele Bolintineanu şi Giuleşti). Formele vaselor Boian din preajma Oltului superior se aseamănă numai cu cele din etapa de sfîrşit a fazei Giuleşti. Ne referim la pahare, la vasele cu corpul bombat şi gît cilindric, la vasele cu picior, la castroanele specifice. Decorul este şi el foarte caracteristic în privinţa majorităţii elementelor sale: barbotina asociată cu benzi lustruite, pregătirea suprafeţei vaselor pentru ornamentare, îmbinarea decorului excizat cu cel incizat, şirurile de triunghiuri mari in lungul buzei, grupuri de linii orizontale încadrînd suprafeţe alcătuite din pătrăţele de şah, motivele meandrice din benzi alternative scobite şi cruţate, încrustate cu alb, crestăturile triunghiulare pe colţurile unghiurilor, grupurile de caneluri fine, orizontale, paralele, şirurile de mici crestături de-a lungul buzei paharelor, tangentele la cerc „decupate" de pe castroane. Toate aceste elemente sînt specifice în Muntenia numai ceramicii din etapa Aldeni a fazei Giuleşti şi lipsesc din domeniul ceramicii din fazele Bolintineanu şi Vidra, ca şi din faza de tranziţie. Toate elementele amintite privitoare la pastă, forme şi decor se întîlnesc în majoritatea complexelor Boian din SE Transilvaniei. Pînă acum numai în două complexe în cadrul motivelor ornamentale apare şi un element nou deosebit: „scăriţa" realizată din pătrăţele scobite, în trepte (Feldioara, Sf. Gheorghe I [45]). Acest element nou, care pe ceramica fazei Vidra apare de-abia in etapa finală (cruţat), constituie un indiciu important că în sud-estul Transilvaniei comunităţile culturii Boian au avut o evoluţie mai îndelungată decît s-a crezut pînă acum, şi anume de-a lungul perioadei corespunzătoare unei părţi a etapei de sfîrşit a fazei Giuleşti şi apoi în perioada corespunzătoare în timp fazei Vidra din sudul ţării.

---

[44] Eugen Comşa, *op. cit., passim.*
[45] *Ibidem.*

Cercetîndu-se ceramica din complexele Boian din regiunea de care ne ocupăm se constată că elementele decorului au suferit puține modificări în cursul întregii evoluții din regiune. Decorul excizat adînc și larg s-a menținut pînă la sfîrșitul perioadei, tot așa și triunghiurile mari, adesea pe două șiruri opuse, ca și ornamentele incizate. Observația duce la o altă concluzie. Comunitățile Boian pătrunse în Transilvania de SE, într-o regiune înconjurată de munți, și-au menținut multe dintre caracteristicile culturii materiale cu care au ajuns în regiune și acolo s-au dezvoltat (păstrînd în continuare, prin tradiție, unele elemente vechi) paralel cu comunitățile Boian din Cîmpia Română, care au avut o evoluție mai dinamică, cu schimbări apreciabile și în domeniul ceramicii (pastă, forme, decor). Evoluția a fost paralelă, în forme înrudite, dar care au ajuns treptat deosebite, deși între comunitățile din cele două zone au existat unele contacte ce au dus la apariția pe ceramica Boian din Transilvania a „scăriței" caracteristice fazei Vidra. Trebuie arătat că în anumite privințe, mai ales în domeniul ceramicii, se constată o mare asemănare între complexele Boian din Transilvania și cele din nord-estul Munteniei. Asemănarea se explică prin raporturile de filiație dintre cele două grupe de comunități. Rămîne de urmărit în viitor și un alt aspect al problemei, dacă nu cumva și comunitățile din NE Munteniei în legătură cu cele din Transilvania nu vor fi avut și ele o evoluție paralelă și deosebită de cea a comunităților din Cîmpia Dunării, acestea din urmă strîns legate de sud. Ridicăm această problemă pentru că pînă în prezent la nord și la nord-est de rîul Ialomița nu se cunosc așezări aparținînd fazei Vidra.

În privința raporturilor dintre comunitățile Boian din Transilvania și cele din Moldova de vest documentarea este încă relativ redusă. Asemănarea dintre cele două grupuri de comunități se explică prin înrudirea lor inițială și prin pătrunderea și stabilirea lor aproape concomitentă în cele două regiuni și, desigur, prin legăturile dintre ele. Unele deosebiri se datoresc faptului că în Moldova comunitățile Boian au întîlnit, în vestul provinciei, comunități aparținînd culturii cu ceramică liniară evoluată, fapt scos în evidență de decorul unei serii de vase de la Traian (Dealul Viei) [46]. În același timp, elementele decorative de tradiție sau influență liniară sînt reduse cantitativ pe ceramica Boian din Transilvania.

Dacă elementele inițiale principale ale culturii sînt de tip Boian-Giulești, altele au analogii în Moldova [47]. Așa este mai ales tehnica de a realiza decorul adîncit nu prin scobire, ci prin trasare, sistem rar întîlnit în Muntenia, dar larg răspîndit în Moldova, în principal în fazele Precucuteni II și III ; apoi sînt benzile înguste (din cîte două linii paralele incizate), avînd suprafața împărțită în pătrățele [48], tot așa și canelurile largi asociate cu crestături pe buza castroanelor (cu partea superioară cilindrică) și benzile scobite arcuite. Elementele menționate sugerează ideea că după

---

[46] H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian (1954)*, în *SCIV*, VI, 1955, 3–4, p. 476, fig. 17/9,14.

[47] Legătura dintre comunitățile de origine Boian din Transilvania și Moldova se făcea prin trecătorile Oituz și Ghimeș-Palanca.

[48] Radu Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*, București, 1957, p. 83, fig. 54/4.

toate probabilitățile procesul de formare a culturii Precucuteni s-a produs nu numai în vestul Moldovei, cum s-a crezut pînă acum, ci și, cel puțin în parte, și în SE Transilvaniei. În stadiul actual al cercetărilor se constată că la un moment dat comunitățile Boian din Transilvania au avut legături mai strînse cu cele din Moldova decît cu cele din Muntenia. Descoperirea în așezarea de la Bancu a unui nivel din faza Precucuteni II și a altuia din faza Precucuteni III pledează în același sens.

Observațiile stratigrafice de la Alba-Iulia (cartierul Lumea Nouă), de la Petrești și de la Tărtăria sînt deosebit de importante pentru lămurirea raporturilor dintre cele două zone culturale (SE și SV Transilvaniei). La Alba-Iulia, într-un strat de cultură Turdaș tîrziu, s-au găsit fragmente ceramice aparținînd culturii cu ceramică liniară, iar din stratul de deasupra, corespunzător fazelor I și II ale culturii Petrești, s-au scos la lumină cioburi cu decor excizat [49]. La Petrești, în stratul din faza II a culturii Petrești, s-au descoperit de asemenea cioburi cu decor excizat [50]. Aceste descoperiri corespund și cu observația de la Tărtăria, unde cioburi atribuite culturii Boian s-au găsit în stratul Turdaș-Petrești [51]. Toate aceste date indică un paralelism între cultura Boian din Transilvania și faza de început a culturii Petrești.

Datele documentare existente nu ne permit încă studierea problemei cu privire la factorii care au dus la dispariția sau la transformarea comunităților Boian din Transilvania și înlocuirea lor prin comunitățile culturii Cucuteni-Ariușd.

EUGEN COMȘA

КУЛЬТУРА БОЯН В ТРАНСИЛЬВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Находки, обнаруженные в Фельдноаре в 1963 г., позволили изучить историю общин культуры Боян в Трансильвании и их связей с общинами других неолитических культур юго-восточной и центральной части Трансильвании. Общины Боян в собственном смысле этого слова обоснованы до настоящего времени лишь в юго--восточной части Трансильвании. Фрагменты керамики с вырезанным орнаментом, найденные в различных поселениях центра Трансильвании, представляют собой одну из категорий керамики комплекса Турдаш-Петрешть.

В юго-восточной части Трансильвании известно 18 поселений и несколько более мелких комплексов, относящихся к общинам Боян,

[49] Informații deosebit de importante primite de la D. Berciu, căruia îi aducem mulțumirile noastre.

[50] Informație D. Berciu.

[51] N. Vlassa, *Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Historia, fasc. 2, 1962, Cluj, p. 25.

проникшим в эту область в конце фазы Джулешть. Имеются данные, указывающие на то, что они расселились и развились там в период, соответствующий второму этапу фазы Джулешть, и в течение всей фазы Видра из Мунтении. Некоторые материалы, найденные в юго-восточной части Трансильвании, наводят на мысль, что зарождение культуры Прекукутень, по всей вероятности, имело место на западе Молдовы и, частично, на юго-востоке Трансильвании. Находки из нескольких поселений, расположенных в центре Трансильвании, указывают на современность общин культуры Боян из Трансильвании с начальной фазой культуры Петрешть, а также на то, что роспись на керамике Петрешть является более древней, чем роспись на керамике из Ариушд-Кукутень. В неолите юго-восточной части Трансильвании культура Боян располагается между культурой линейной керамики и культурой Ариушд-Кукутень.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Профиль северного края площадки, раскопанной в Фельдиоаре. 1, материк, глина; 2,4, слои древней растительной почвы; 3, слои земли с материалами типа Боян; 5,6, слой земли с материалами типа Ариушд; 7, слой растительной недавней почвы.

Рис. 2. — Карта находок типа Боян в Трансильвании.

Рис. 3. — *Фельдиоара*. Плоский каменный топорик из слоя Боян.

Рис. 4. — *Фельдиоара*. Керамические фрагменты обиходных сосудов типа Боян.

Рис. 5. — *Фельдиоара*. Керамические фрагменты сосудов типа. Боян, украшенных вырезанным узором.

Рис. 6. — *Фельдиоара*. Керамические фрагменты сосудов типа Боян, украшенных каннелюрами и врезанным узором.

Рис. 7. — *Фельдиоара*. Керамические фрагменты сосудов типа Боян, украшенных каннелюрами и врезанным узором.

Рис. 8. — *Фельдиоара*. Керамические фрагменты сосудов типа Боян, украшенных врезанным узором.

Рис. 9. — *Фельдиоара*. Формы сосудов типа Боян. 1—11, категория I; 12—18, категория III *a*; 19—26, категория III *b*.

LA CIVILISATION DE BOIAN EN TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

Les découvertes de 1963, de Feldioara, permettent l'analyse de l'histoire des communautés appartenant à la civilisation de Boian, en Transylvanie, de même que les rapports de celles-ci avec celles des autres civilisations néolithiques du sud-est et du centre de cette province. Les communautés de Boian proprement dites sont documentés avec certitude jusqu'à présent, seulement dans le sud-est de la Transylvanie. Les fragments céramiques à décor excisé, trouvés dans différents établisse-

ments du centre de la Transylvanie, représentent une catégorie céramique du complexe Turdaş-Petreşti.

Dans le sud-est de la Transylvanie on connaît 18 établissements et complexes de moindres proportions appartenant aux communautés de Boian, qui ont pénétré dans cette région à la fin de la phase de Giuleşti. D'après certaines données on peut établir que ces communautés ont habité et évolué dans ces lieux, pendant la période qui correspond à la deuxième étape de la phase de Giuleşti et pendant la phase de Vidra de la Valachie.

Certains matériaux découverts dans le sud-est de la Tranylvanie nous suggèrent l'idée que le processus de formation de la culture Precucuteni s'est déroulé selon toute probabilité dans le ouest de la Moldavie et aussi, du moins en partie, dans les sud-est de la Transylvanie. Les découvertes provenant de certains établissements du centre de la Transylvanie prouvent la contemporanéité des communautés de Boian de Transylvanie et de la phase du commencement de la civilisation de Petreşti, et par conséquent, l'ancienneté de la peinture de la céramique de Petreşti, par rapport à celle de la céramique d'Ariuşd-Cucuteni. Dans le néolithique de la région du sud-est de la Transylvanie, la civilisation de Boian se situe entre la civilisation de la céramique rubanée et la civilisation d'Ariuşd-Cucuteni.

LEGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Coupe de la paroi nord de la superficie fouillée, de Feldioara. 1, couche vierge argile ; 2, 4, couches de sol végétal ancien ; 3, couche contenant du matériel de type Boian ; 5 6, couche contenant du matériel de type Ariuşd ; 7, couche de sol végétal récent.

Fig. 2. — La carte des découvertes de type Boian, de Transylvanie.

Fig. 3. — *Feldioara.* Petite hache plate en pierre, de la couche de Boian.

Fig. 4. — *Feldioara.* Tessons céramiques de type Boian, provenant des vases d'usage ordinaire.

Fig. 5. — *Feldioara.* Tessons céramiques de type Boian, provenant des vases à décor excisé.

Fig. 6. — *Feldioara.* Tessons céramiques de type Boian, provenant des vases à décor cannelé et incisé.

Fig. 7. — *Feldioara.* Tessons céramiques de type Boian, provenant des vases à décor cannelé et incisé.

Fig. 8. — *Feldioara.* Tessons céramiques de type Boian, provenant des vases à décor incisé.

Fig. 9. — *Feldioara.* Formes de vases de type Boian. 1—11, catégorie I ; 12—18, catégorie III a ; 19—26, catégorie III b.

UNELE OBSERVAŢII ASUPRA EVOLUŢIEI BRONZULUI TIMPURIU ÎN MOLDOVA

În cadrul problemelor legate de evoluţia diverselor aspecte de cultură materială din epoca bronzului în Moldova, un loc deosebit îl ocupă încercările de precizare a diferitelor grupe culturale aparţinînd bronzului timpuriu. Acest lucru se impune cu atît mai mult cu cît, la sfîrşitul bronzului timpuriu şi începutul bronzului mijlociu, cultura Monteoru, a cărei arie de formare a constituit-o regiunea dintre bazinul superior al Dîmboviţei şi Buzăului [1], s-a extins şi în Moldova, ocupînd zona sudică şi centrală dintre Siret şi Munţii Carpaţi. Este astfel de la sine înţeles că pentru cunoaşterea particularităţilor culturii Monteoru în Moldova trebuie precizat aspectul de cultură materială care o precede.

Prin revalorificarea materialelor provenite din cercetările mai vechi şi prin efectuarea de noi sondaje s-a ajuns să se determine un grup cultural care marchează în linii generale începuturile epocii bronzului. Avînd în vedere stadiul actual al cercetărilor, prezentările făcute pînă acum au numeroase lacune, iar unele concluzii nu pot fi luate decît ca ipoteze de lucru pentru viitor [2].

Reamintim că, pornind de la cîteva elemente care permiteau analogii cu culturile învecinate (Glina III – Schneckenberg) şi de la unele observaţii stratigrafice, s-a emis în 1961 ipoteza existenţei unui grup cultural în Moldova datat în bronzul timpuriu, propunîndu-se denumirea de

---

[1] I. Nestor, vezi *Istoria României*, I, Bucureşti, Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 102.

[2] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Săpăturile arheologice de la Folteşti, r. Tg. Bujor, reg. Galaţi*, în *SCIV*, 1951, II, 1, p. 252 şi urm.; D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76–88; idem, *Contribuţii la problema neoliticului în România, în lumina ultimelor cercetări*, p. 139 şi urm.; M. Florescu, *Contribuţii la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova* (comunicare la Sesiunea ştiinţifică a Institutului de arheologie, mai 1961); idem; în *Arheologia Moldovei*, II – III, p. 105–125; M. Florescu şi Al. Vulpe, *Referat asupra epocii bronzului (timpuriu şi mijlociu) pe teritoriul R.P.R.*, comunicare la Seminarul româno-sovietic, septembrie 1962; Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N. S., VI, 1963, p. 87 şi urm.

SCIV, tomul 16, nr. 4, p. 649–661, Bucureşti, 1965.

„cultura Folteşti II" [3], întrucît primele date rezultaseră din sondajul de la Folteşti [4].

Introducerea mai recentă a termenului de Folteşti III [5], precum şi regruparea unor materiale mai vechi impun ca asupra semnificaţiei noţiunilor de „Folteşti II" şi „Folteşti III" să se facă precizări, deoarece aşa cum au fost formulate pot da naştere la confuzii.

Menţionăm în mod deosebit că pentru Moldova, în stadiul actual al cercetărilor, este greu să reconstituim etapele prin care au trecut diferitele aspecte de cultură materială ale triburilor din perioada de tranziţie de la epoca neolitică la epoca bronzului, cînd pe un spaţiu imens din regiunea Niprului pînă la Dunărea mijlocie s-au petrecut frămîntări şi restructurări economice şi sociale care au generat nestabilitatea şi fluctuaţia diferitelor grupe de populaţie [6]. Privit sub acest unghi, grupul Horodiştea-Folteşti I reprezintă începutul unei perioade cu totul noi, denumită *perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului*. Ceea ce ne interesează însă este momentul care marchează sfîrşitul acestei perioade şi cristalizarea culturilor din faza timpurie a epocii bronzului.

Luată în sens propriu, noţiunea de Folteşti II (aşa cum a fost formulată în 1961) ar designa o etapă care reprezintă dezvoltarea firească a celei anterioare, denumită Horodiştea-Folteşti I, cu atît mai mult cu cît în staţiunea eponimă există succesiune stratigrafică între cele două

---

[3] Pornind de la materiale deja publicate, precum şi de la observaţii pe un plan mai general, D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76–78, a introdus noţiunea de Folteşti II, care, deşi designa o etapă ulterioară celei Horodiştea-Folteşti I, era considerată ca făcînd parte integrantă din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului; ulterior, acelaşi autor, reluînd problema, a adus precizări preţioase (*Contribuţii la problema neoliticului* ..., p. 139–140), admiţînd că orizontul Folteşti II reprezintă „o cultură nouă", subliniind în acelaşi timp legăturile cu culturile învecinate. Totuşi, în continuare, preconizează prezenţa unui alt orizont, Folteşti III, „care intră în epoca bronzului"; or, în acest caz nu mai poate fi vorba de o cultură „Folteşti II" în cadrul căreia pot exista etape care o apropie sau o depărtează de perioada de tranziţie (sublinierea noastră), cu caracteristicile ei proprii, ci de o etapă care face parte tot din perioada de tranziţie. De aceea, privind sub alt unghi, am sugerat şi propus ca noţiunea de Folteşti II să cuprindă în sfera ei tot ce în prezent poate fi considerat ca aparţinînd unei culturi noi, cu caracteristici noi, datînd din bronzul timpuriu (Comunicarea la Sesiunea ştiinţifică a Institutului de arheologie, din mai, 1961 şi *op. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II–III, p. 105–125) fără să luăm în discuţie problemele de terminologie şi ipotezele lui D. Berciu, deoarece eram întru totul de acord cu semnificaţia iniţială a noţiunii de Folteşti II (D. Berciu, *op. cit.*, p. 139); mai tîrziu, Gh. Bichir a reluat acest termen, pornind însă de la alte baze de cercetare (*op. cit.*, p. 111).

[4] M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 252 şi urm.

[5] Ne referim aici la articolul lui P. Roman *Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpatice ale R.P.R.*, în *Revista muzeelor*, IV, 1964, p. 314–326. Este surprinzător faptul că în articolul citat nu se iau în discuţie termenii de Folteşti II şi III pentru a se ajunge la un punct de vedere comun. Astfel, amintim că noţiunea de Folteşti III nu aparţine lui P. Roman, ci a fost introdusă sub forma unei ipoteze de către D. Berciu (vezi *op. cit.*, p. 139–140), care nu s-a pronunţat categoric asupra acestei noţiuni ca denumire specială pentru aspectul de cultură materială de la începutul epocii bronzului din Moldova. Pe de altă parte trebuiau luate în discuţie şi opiniile formulate de către Gh. Bichir, precum şi cele din *Arheologia Moldovei*, II–III, în care, pornindu-se pe căi diferite de la încadrarea făcută de D. Berciu, se statorniceşte prin unele clarificări denumirea de Folteşti II. Era, credem, necesar să se formuleze o concluzie cu argumente suficiente pentru a se ajunge la o uniformizare a termenilor Folteşti II şi Folteşti III, care în fond designează unul şi acelaşi orizont cultural.

[6] I. Nestor, *op. cit.*, p. 96.

etape [7]; dar aceasta înseamnă că perioada de tranziţie se reduce în Moldova numai la momentul denumit Horodiştea-Folteşti I. A pune problema în acest fel înseamnă a elimina factorii prin care se pot întrezări alte diverse aspecte de cultură materială caracteristice triburilor care au populat Moldova în acea vreme. Ne referim aici la diferitele grupe de înmormîntări cu ocru roşu, care ne sugerează anumite ipoteze. Astfel, ni se pare destul de semnificativă periodizarea concepută de M. Petrescu-Dîmboviţa [8], şi apoi acelea ale lui I. T. Dragomir [9], Vlad Zirra [10] şi D. Berciu [11], prin care, scoţîndu-se în evidenţă trăsăturile specifice ale fiecărui grup şi, în unele cazuri, raporturile stratigrafice [12], se lasă să se întrevadă existenţa unor momente deosebite în procesul transformărilor din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului. La acestea se mai adaugă recentele precizări (bazate pe noi descoperiri şi pe cercetarea unor materiale mai vechi) formulate de către P. Roman, care a reuşit să sesizeze un nou orizont de cultură materială, posterior aspectului Horodiştea-Folteşti I, pe care l-a denumit însă Folteşti II.

Am adus în discuţie aceste fapte (cu toate că nu ne-am propus prezentarea etapei de tranziţie) pentru a sublinia că această perioadă în Moldova nu poate fi redusă la aspectul Horodiştea-Folteşti I. Denumirea de Folteşti II, propusă de P. Roman pentru a designa în fond un orizont de cultură materială genetic legat de Horodiştea-Folteşti I, reprezentînd dezvoltarea firească a acestuia, nu este prea bine aleasă. Aici trebuie să avem în vedere că s-a statornicit deja în literatura de specialitate noţiunea de Horodiştea-Folteşti I, care ilustrează sfîrşitul neoliticului şi începutul perioadei de restructurări etnice şi culturale ce se sfîrşeşte în zorii epocii bronzului. De aceea este mult mai bine ca acest orizont, precizat de altfel judicios de către P. Roman în cadrul perioadei de tranziţie, să nu fie rupt de aspectul de cultură materială care i-a dat naştere, chiar dacă prin unele elemente se depărtează de etapa iniţială. Acest nou orizont nu constituie ceva deosebit, ci reprezintă doar o verigă în cadrul aceluiaşi proces de sinteză şi de definitivare a noilor culturi, care se vor contura însă precis sub influenţa unor factori multipli abia la începutul epocii bronzului.

Sfera noţiunii de Horodiştea-Folteşti I trebuie lărgită, incluzîndu-se aici toate etapele intermediare legate de transformările specifice perioadei de tranziţie, iar noului orizont poate să i se dea o denumire adecvată în cadrul termenului mai cuprinzător de Horodiştea-Folteşti I. În acest fel se evită, pe de o parte, confuziile, deoarece s-a introdus deja noţiunea de Folteşti II, ce designează o etapă cu totul nouă, cu care începe în linii

[7] M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 252 şi urm.

[8] Idem, *Date noi asupra înmormîntărilor cu ocru în Moldova*, în *SCIV*, I, 1950, 2, p. 110 şi urm.

[9] I. T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăiliţa*, în *Materiale*, V, 1959, p. 671–694; I.T. Dragomir şi N. Harţuchi, *Săpăturile de la Brăiliţa*, în *Materiale*, III, p. 130–144.

[10] Vl. Zirra, *Культура погребений с охрой в закарпатских областях PHP*, în *MIA*, Chişinău, 1960; idem, *Şantierul Valea Jijiei*, *SCIV*, III, 1952, p. 197 şi urm.

[11] D. Berciu, în *Istoria Romîniei*, I, p. 76–78.

[12] Vezi notele 7–10.

mari epoca bronzului, iar pe de altă parte diferitele aspecte de cultură materială legate între ele şi încadrate în perioada de tranziţie, purtînd aceeaşi denumire de Horodiştea-Folteşti I, fac ca această mare etapă din evoluţia istorică a populaţiei din provincia de la răsărit de Carpaţi să fie prezentată ca un proces unitar etnic-cultural, în carul căruia, fireşte, se petrec diferenţieri şi neconcordanţe între treptele din care se compune. Introducerea în continuare a termenului de Folteşti III de către P. Roman duce, de asemenea, la noi confuzii [13], deoarece se acceptase deja, prin publicarea în *Dacia*, N.S., VI, şi în *Arheologia Moldovei*, II—III, ca unele materiale arheologice din Moldova, cu analogii în culturile de la începutul epocii bronzului din spaţiul carpato-dunărean, să fie denumite „Folteşti II", astfel că este surprinzător ca aceleaşi materiale, încadrate în aceeaşi etapă de evoluţie să poarte alt nume. Am ridicat aceste probleme nu pentru a diminua sau a infirma precizările preţioase care s-au adus în clarificarea unor probleme importante privitoare la geneza bronzului timpuriu din Moldova, ci pentru a ajunge la o terminologie unitară pentru a evita denumirea uneia şi aceleiaşi etape prin termeni diferiţi, care îngreuiază stabilirea pe un plan mai general a sincronismelor dintre culturile databile în aceeaşi perioadă [14].

Termenul de Folteşti II trebuie considerat ca definind un moment esenţial, deosebit de cel anterior şi ilustrînd o cultură nouă, cu care în linii mari începe epoca bronzului în Moldova. Aşa cum am arătat mai sus — avînd în vedere că săpăturile de la Folteşti [15] au furnizat primele date ce permiteau conturarea unui aspect nou şi că aceasta din urmă reprezintă într-o oarecare măsură dezvoltarea într-o manieră deosebită a culturii materiale din perioada de tranziţie —, el poate să fie denumit mai departe „cultura Folteşti II", în care să se includă, bineînţeles, toate etapele de evoluţie prin care a trecut acest aspect cultural de cînd a luat naştere şi pînă la apariţia primelor elemente ale culturii Monteoru.

★

Înainte de a trece la prezentarea contextului cultural în care se situează cultura Folteşti II, vom încerca să schiţăm succint, în continuare, cîteva din caracteristicile acesteia.

---

[13] Vezi nota 5.

[14] Încercările de periodizare făcute pînă acum au ca principale deficienţe terminologia şi prezentarea de tabele cronologice, fără să se ţină seama de opiniile tuturor acelora care lucrează în această problemă. Reamintim că P. Roman trebuia să ia în discuţie periodizarea făcută (pentru perioada la care se referea, Folteşti II şi Folteşti III) de către Gh. Bichir, care a adus o reală contribuţie în această problemă. Trebuie să avem în vedere că perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului suscită încă cercetări de teren şi noi interpretări. Nu este exclus ca în cadrul acestei perioade să fie descoperite noi aspecte, noi orizonturi culturale (în afară de cel prezentat de P. Roman), şi ne întrebăm atunci ce denumire va mai purta? ! Folteşti III ?, dar acest termen designează acum, după opinia sa, altă etapă : se va trece oare de la Folteşti III la Folteşti IV şi aşa mai departe ? ! De aceea, fără a minimaliza munca laborioasă a acelora care caută să aducă contribuţii la problema perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului şi la problema începuturilor epocii bronzului, propunem, aşa cum am arătat mai sus, ca tuturor fazelor şi etapelor ce se leagă de perioada de tranziţie să li se găsească o denumire adecvată în cadrul termenului mai general de Horodiştea-Folteşti I.

[15] M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, în *SCIV*, II, 1951, p. 252 şi urm.

Pornind de la o revizuire sumară a materialelor arheologice rezultate din săpături mai vechi ca : Folteşti [16], Stoicani [17], Izvoare [18], Hangu [19], Dolheştii Mari [20], Uricani [21], precum şi pe baza unor sondaje mai noi ca Bogdăneşti [22], Mîndrişca [23] şi Lichitişeni [24], s-au scos deja în evidenţă într-o formă succintă sau mai amplă [25], avînd ca jalon director observaţiile de la Folteşti [26], particularităţile şi analogiile apropiate.

Prima observaţie care se desprinde din cartarea localităţilor (încă reduse ca număr) este aceea că aşezările de tip Folteşti II au ocupat întreg teritoriul Moldovei, exceptînd deocamdată Podişul central moldovenesc [27].

În ceea ce priveşte tipul de aşezare se constată preferinţa pentru terasele cu tendinţă de predominare mai mult sau mai puţin accentuată.

Problema locuinţelor rămîne în discuţie, deoarece datele de care dispunem nu ne dau o imagine unitară şi uniformă. La Bogdăneşti, de exemplu, unde şi stratul de cultură este mai bogat, s-au identificat semibordeie de formă patrulateră cu colţurile rotunjite, de dimensiuni care variau între 5 × 3 m şi 3,50 × 4 m, podite fie cu pietre plate, fie cu pămînt galben tasat, avînd vetrele dispuse central sau pe latura de vest, construite pe pietre sau pe fragmente ceramice cu sau fără gardină din pietre [28]. În alte aşezări, ca acelea de la Folteşti [29] sau Dolheştii Mari [30], s-au descoperit, în afară de lipiturile de la vetre, bucăţi de chirpici cu păioase în compoziţie, provenind de la colibe. În acest caz trebuie să admitem existenţa a două tipuri de locuinţe : colibe şi semibordeie, care vor fi variat în funcţie de regiunile geografice. Gropi cu resturi menajere au fost descoperite doar la Bogdăneşti, aşa încît acest fapt nu poate fi generalizat [31].

O altă observaţie este aceea că purtătorii culturii Folteşti II formau o populaţie sedentară, care se stabilizase deja după evenimentele precipitate din perioada de tranziţie. În acest sens menţionăm prezenţa în stratul arheologic a rîşniţelor şi a frecătoarelor din piatră, precum şi procentajul

[16] M. Petrescu-Dîmboviţa, *loc. cit.*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 252 şi urm.

[17] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în *Materiale*, I, p. 164.

[18] R. Vulpe, *Izvoare*, p. 267–273.

[19] Materialele descoperite cu prilejul săpăturilor de la Hangu-Cetăţuie le-am cunoscut prin amabilitatea prof. M. Petrescu-Dîmboviţa ; de asemenea am consultat capitolul privind epoca bronzului din *Monografia Bicaz*, precum şi capitolul referitor la săpăturile de la Hangu-Cetăţuie, întocmit de prof. M. Petrescu-Dîmboviţa şi Dan Gh. Teodor (în manuscris).

[20] M. Dinu, *Şantierul arheologic Dolheştii Mari*, în *Materiale*, VI, p. 213 şi urm. ; idem, în *Materiale*, VII, p. 121 şi urm. ; idem, *Contribuţii la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *Arheologia Moldovei*, I, p. 46–48.

[21] M. Dinu, *Şantierul arheologic Valea Lupului*, în *Materiale*, VI, p. 203 şi urm.

[22] M. Florescu şi C. Buzdugan, *Şantierul arheologic Bogdăneşti*, în Raportul de săpături 1960–1961 (în manuscris).

[23] Gh. Bicher şi E. Bogdan, *Sondajul de la Mîndrişca*, în *Materiale*, VII, p. 291 şi urm.

[24] M. Florescu şi V. Căpitanu, *Cercetările arheologice de la Lichitişeni, săpături efectuate în anul 1963* (în manuscris).

[25] M. Florescu şi Gh. Bichir, vezi nota 2.

[26] M. Petrescu-Dîmboviţa, *art. cit.*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 252 şi urm.

[27] M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Zaharia şi Em. Zaharia, *Siliştile din Moldova* (în curs de publicare).

[28] M. Florescu, *art. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II–III, p. 106–126.

[29] M. Petrescu-Dîmboviţa, *loc. cit.*

[30] M. Dinu, *loc. cit.*, în *Materiale*, VII, p. 121 şi urm.

[31] M. Florescu şi C. Buzdugan, *loc. cit.*

redus al oaselor de animale în inventarul acestor așezări (3—5 %), ceea ce ne face să credem că cultivarea primitivă a plantelor a început să aibă un rol însemnat, în timp ce creșterea vitelor a trecut pe un plan secundar.

În ceea ce privește tipurile de unelte, în afară de toporașele plate din piatră, ni se pare semnificativă existența sporadică a cuțitelor curbe din piatră alături de vîrfurile de săgeată cu buza concavă din silex (care reprezintă persistența tipurilor cunoscute din perioada de tranziție). Inventarul obiectelor de metal este foarte redus, limitîndu-se la cîteva ace simple sau verigușe netipice.

Cea mai mare parte a resturilor arheologice o alcătuiește ceramica, care ne oferă, totodată, și posibilitatea înțelegerii particularităților acestei culturi, precum și a legăturilor ei strînse cu culturile învecinate (Glina III și Schneckenberg). Trebuie să subliniem că tipurile de vase a căror frecvență nu este peste tot uniformă se reduc la cîteva forme principale.

Cele mai numeroase sînt vasele cu corpul drept, în formă de sac cu buza ușor evazată, cu marginea întărită și răsfrîntă, lucrate în cea mai mare parte din pastă conținînd nisip în compoziție, aspră la pipăit, de culoare cenușie sau galbenă-cărămizie, decorate cu brîu alveolat sau crestat, întrerupt de mici proeminențe dispuse vertical. O a doua categorie o formează vasele de formă tronconică, cu buza dreaptă și umărul arcuit, decorate cu brîu crestat cu capetele deschise și cu șiruri de crestături executate cu un instrument ascuțit. Din aceste două tipuri primare au derivat forme intermediare, ca: străchinile, bolurile și cănile cu o toartă. Altă formă în inventarul așezărilor este reprezentată prin vasele cu corpul globular, gîtul scurt, buza evazată și îngroșată, prevăzute cu barbotină pe jumătatea inferioară și cu torți tubulare pe maximum de arcuire. Într-un număr mai redus se întîlnesc vasele de dimensiuni mici și mijlocii, cu gura în formă de pîlnie, cu buza evazată și îngroșată, cu umărul arcuit și aproape întotdeauna crestat. În afară de acestea menționăm cănile cu gîtul înalt, corpul bombat, fundul drept și cu o toartă în bandă, după care ar urma ceștile cu gîtul înalt, drept, buza evazată și corpul bombat.

Nota caracteristică a decorului o constituie, așa cum am arătat incidental mai sus, brîul în relief, simplu, crestat sau alveolat, dispus sub buza vasului, pe corp sau în jurul torților. Nu trebuie trecute cu vederea nici dungile ornamentale în relief, simplele crestături sau găuri-buton executate prin impresiuni din interior spre exterior (orificiile rezultate fiind apoi umplute și netezite). În afară de acestea, mai semnalăm prezența șirurilor de crestături fine sau adînci, precum și șirurilor de împunsături. În sfîrșit, mai amintim că în ceea ce privește torțile predomină acelea tubulare, după care urmează torțile din bandă lată cu marginile simple sau crestate și micile proeminențe, uneori perforate, așezate pe umărul vasului.

Cu ocazia publicării raportului preliminar asupra sondajului de la Folteşti, M. Petrescu-Dîmbovița a arătat că ceramica culturii Folteşti II prezintă analogii cu aceea a culturilor învecinate (Glina III și Schneckenberg). Pe baza ultimelor cercetări, vom aduce în continuare unele completări asupra elementelor ceramice comune celor trei culturi, cu atît mai

mult cu cît ele ne ajută la încadrarea într-un context mai larg şi la datarea însăşi a culturii Folteşti II.

Astfel, în inventarul aşezărilor din Moldova întîlnim următoarele forme : vasele cu gura largă în formă de pîlnie cu buza uşor întărită şi crestată, umărul arcuit şi decorat cu crestături ; vasele cu corpul globular, prevăzute cu torţi tubulare pe maximum de arcuire şi cu barbotină pe jumătatea inferioară, motivele decorative constînd din brîu crestat sau alveolat, dispus orizontal sau vertical pe corpul vasului, şirurile de crestături sau micile proeminenţe, care sînt comune staţiunilor din Moldova aparţinînd culturii Folteşti II, cît şi acelora datate în faza A a culturii Schneckenberg [32].

În ceea ce priveşte prezenţa elementelor ceramice Glina III, datele de care dispunem sînt mai puţin numeroase. Dintre acestea menţionăm ceştile cu gîtul înalt, corpul bombat, fundul drept şi cu o singură toartă în bandă, precum şi cănile şi ceştile fără toartă, cu corpul uşor alungit şi cu elemente decorative care constau din găuri-butoni, incizii şi crestături fine, executate cu un instrument ascuţit. Atragem atenţia că elementele comune cu cultura Glina III, descoperite în aşezările Folteşti II din Moldova, sînt, deocamdată, mai frecvente în sudul acestei provincii (Stoicani şi Folteşti).

★

Înainte de a pune în discuţie unele dintre problemele pe care le ridică prezenţa elementelor comune culturilor Glina III, Schneckenberg şi Folteşti II, este necesar să schiţăm cu foarte multe rezerve (determinate încă de insuficienţa datelor concludente) tabloul evolutiv al culturii Folteşti II. În acest sens trebuie relevate succint : originea, evoluţia şi destinul ei istoric.

Se poate constata că această cultură a luat naştere în momentul cînd s-au produs restabilirea aşezărilor omeneşti şi încetarea fluctuaţiei diverselor triburi, care au creat posibilitatea individualizării şi cristalizării într-o manieră cu totul nouă a aspectului de cultură materială [33]. Aşadar, din acest punct de vedere putem admite că cultura Folteşti II reprezintă sinteza dezvoltării fondului local din perioada de tranziţie, la care s-au adăugat permanente influenţe pe căi directe sau indirecte din sud-vest şi nord-vest. Dacă am cunoaşte toate etapele cu schimbările cantitative care s-au produs în evoluţia culturii materiale din perioada de tranziţie, atunci saltul calitativ — cultura Folteşti II — ar apărea ca o urmare firească a procesului de transformare şi restructurare petrecut în perioada anterioară [34].

Legătura genetică dintre cultura Folteşti II şi fondul local anterior este evidenţiată, deocamdată, mai vizibil prin ceramică. Astfel, constatăm că anumite forme, ca : vasele cu corpul drept şi buza întărită, lucrate din

[32] M. Florescu, *loc. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II—III.

[33] I. Nestor, vezi capitolul privind epoca bronzului în *Istoria României*, I, p. 96.

[34] Avem în vedere aici şi etapa nouă, bine precizată de către P. Roman (*op. cit.*, p. 314—326), care însă nu reprezintă, probabil, singura etapă prin care s-a făcut trecerea la noua cultură Folteşti II.

pastă grosolană, decorate cu brîuri în relief crestate și uneori întrerupte de proeminențe dispuse vertical, străchinile tronconice și vasele cu corpul globular și gîtul scurt, sînt o continuare a acelora din perioada de tranziție, fără să fi survenit schimbări esențiale. De asemenea, motivele decorative exprimate prin brîul în relief crestat sau alveolat și șirurile de crestături se mențin în formele lor primare. Nu putem trece cu vederea nici faptul că însăși pasta vaselor rămîne în cea mai mare parte neschimbată (zgrunțuroasă, fără luciu, cu nisip și pietricele în compoziție) [35].

În ceea ce privește evoluția culturii Folteşti II, pînă în prezent materialele arheologice de care dispunem nu ne oferă decît o imagine lacunară a caracteristicilor care o definesc ca atare. De aceea este prematur ca în stadiul actual să introducem noi termeni — desemnînd etape — bazîndu-ne numai pe interpretări tipologice după materialele nu întotdeauna concludente. Totuși, aceasta nu înseamnă că excludem posibilitatea existenței anumitor etape de evoluție în cadrul culturii Folteşti II (pe care însuși raționamentul logic ne-o impune), după cum nu excludem nici analiza tipologică, care indiscutabil ne conduce spre stabilirea punctelor de reper ale etapelor de evoluție a acestei culturi. D. Berciu, care a introdus pentru prima dată în literatura de specialitate noțiunea de „orizontul Folteşti II" [36], a ezitat să-l încadreze într-un grup cultural nou aparținînd epocii bronzului, deoarece din analiza tipologică a materialelor arheologice rezultate prin cercetările cunoscute în acea vreme (Folteşti, Stoicani, Dolheşti etc.) erau pregnante mai ales acele elemente ce constituiau însăși legătura genetică dintre cultura anterioară și Folteşti II [37]. Ulterior, Gh. Bichir, netinînd seama de aceste rezerve (pe deplin justificate), pe care nici nu le ia în discuție, include aceleași materiale menționate de D. Berciu, bazîndu-se de astă dată pe analogii cu culturile învecinate (care marchează zorii bronzului) într-o primă etapă a culturii Folteşti II, denumită „faza Ruptura" [38]. În acest fel se creează o confuzie, și anume ce reprezintă Folteşti II (faza Ruptura), Stoicani II, Dolheşti II, Izvoare III, Uricani II (?) (termeni folosiți și de Gh. Bichir) : o ultimă etapă a perioadei de tranziție, în care abia se cristalizează elemente ale unei noi culturi, după cum opinează D. Berciu [39], sau o etapă a culturii Folteşti II, pe care Gh. Bichir o datează în bronzul timpuriu? Introducerea acestei faze de către Gh. Bichir în periodizarea culturii Folteşti II creează, așadar, o confuzie, dar mai ales duce la eliminarea posibilității existenței unor faze intermediare

[35] Nu este cazul aici să facem o nouă trecere în revistă a filierii prin care formele ceramice s-au transformat de-a lungul etapelor de tranziție, întrucît această problemă a fost recent bine ilustrată de către P. Roman (*op. cit.*, p. 311–326), ci ne referim numai la generalități.

[36] D. Berciu, *Istoria României*, I, p. 76–78 ; idem, *Contribuții la problema neoliticului* ..., p. 139–140.

[37] *Ibidem*.

[38] Este cazul să amintim că problema pe care o punem în discuție nu se referă la periodizarea, sistematizarea și revalorificarea materialelor arheologice pe care Gh. Bichir (*art. cit.*, p. 11 și urm.) le-a prezentat judicios, aducînd reale contribuții, ci ne referim la probleme de terminologie, dacă termenii introduși în tabelul cronologic sînt bine aleși și ilustrează prin numele lor etapele de dezvoltare ale culturii Folteşti II ca atare.

[39] D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76–78 ; idem, *Contribuții la problema neoliticului*..., p. 139–140.

în cadrul primei etape de dezvoltare a culturii Folteşti II. Aşa cum a observat D. Berciu, puternicele elemente de cultură materială din fondul local anterior ne-ar sugera mai curînd ipoteza stabilirii unui moment care să constituie graniţa dintre perioada de tranziţie şi apariţia unei noi culturi [40]. În acest caz trebuie să admitem pentru prima perioadă de evoluţie a culturii Folteşti II mai multe faze (?) (de cristalizare, de definitivare etc.). Pe de altă parte, introducerea fazei de sfîrşit a culturii Folteşti II, denumită Mîndrişca II [41], este bazată pe un material cu totul neconcludent. Astfel, cele trei fragmente din pastă grosolană decorate cu brîu în relief nu constituie elemente care să definească cu stricteţe caracteristicile unei faze, deoarece brîul în relief alveolat reprezintă, în această perioadă, o manieră decorativă generală ; rămîne în discuţie doar paharul, care într-adevăr îşi găseşte analogii în faza B a culturii Schneckenberg [42]. Avînd în vedere însă că acest tip de vas aparţine şi repertoriului ceramic caracteristic celor mai vechi faze ale culturii Monteoru din Moldova, credem că vasul respectiv nu trebuie atribuit unui orizont deosebit, ci nivelului de locuire superior (Monteoru I_{c3}) de la Mîndrişca [43]. Am pus în discuţie aceste probleme pentru a sublinia că, deşi nu excludem posibilitatea existenţei mai multor faze de dezvoltare în cadrul culturii Folteşti II, unele jaloane fiind deja puse prin analiza tipologică [44], credem că denumirile actuale nu sînt cel mai bine alese, întrucît nici faza Ruptura (prin care se evidenţiază unilateral elementele ce constituie dezvoltarea fondului local) şi cu atît mai puţin Mîndrişca II, denumită pe baza unui singur fragment găsit în staţiunea respectivă, nu ilustrează caractere ce definesc etape de evoluţie ca atare [45]. De aceea, pentru cultura Folteşti II trebuie mai întîi amplificată cunoaşterea trăsăturilor ei fundamentale schiţate mai sus şi apoi pe baza unor materiale mai concludente să se facă periodizarea internă, dîndu-se denumiri de faze după staţiunile în care rezultatele obţinute sînt criterii indiscutabile de periodizare.

În sfîrşit, o problemă tot atît de dificilă ca geneza şi periodizarea este aceea a încheierii procesului de evoluţie a culturii Folteşti II. Această chestiune trebuie pusă în discuţie, cu atît mai mult cu cît la sfîrşitul bronzului timpuriu şi începuturile bronzului mijlociu regiunea sudică şi centrală a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret va fi cuprinsă în aria de răspîndire a culturii Monteoru, iar ceva mai tîrziu zona nordică a acestei provincii va fi ocupată de purtătorii culturii Belopotock-Costişa. De aceea, în limita datelor de care dispunem, trebuie precizate raportul cronologic dintre

[40] *Ibidem.*

[41] Raţionamentul care l-a condus pe Gh. Bichir la introducerea unei noi etape în dezvoltarea culturii Folteşti II este fără îndoială just ; în schimb, materialul pe care s-a bazat (staţiunea de la Mîndrişca) nu-l ajută pentru a argumenta denumirea acestei etape de „Mîndrişca II" (vezi *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, fig. 6, 1—4 ; fig. 7, 2—3 ; idem, în *Dacia*, N.S., VI, fig. 13/2—4 şi 14/1—3).

[42] A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, pl. XXII/4,5.

[43] M. Florescu, *Contribuţii la problema fazelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova*, în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

[44] Citām, în acest sens, ipotezele şi precizările făcute de D. Berciu, *op. cit.*

[45] Gh. Bichir, *op. cit.*, in *Dacia*, N.S., VI, p. 112 şi urm.

cultura Folteşti II şi culturile Monteoru şi Belopotock-Costişa (în spaţiul afectat de aceasta din urmă) precum şi evoluţia ulterioară a aspectului de cultură materială în regiunea care nu a fost cuprinsă în aria de răspîndire a culturilor menţionate mai sus. În acest sens cităm, în primul rînd, observaţiile stratigrafice de la Bogdăneşti şi Mîndrişca, prin care s-a stabilit că nivelul de locuire I_{c3} al culturii Monteoru a fost precedat de resturile aşezării Folteşti II [46]. Trebuie să reţinem însă că aceste observaţii nu ilustrează în ambele staţiuni şi raportul de succesiune cronologică, deoarece, între nivelurile de locuire de la Bogdăneşti, stratul de cultură aparţinînd fazei Monteoru I_{c3} reprezintă pînă în prezent cea mai veche etapă de evoluţie a acestei faze în Moldova, în timp ce nivelul de locuire Monteoru I_{c3} de la Mîndrişca constituie etapa următoare a aceleiaşi faze [47]; aşadar, deocamdată, se pare că numai resturile de locuire Folteşti II de la Bogdăneşti preced nemijlocit cele mai vechi elemente ale culturii Monteoru din Moldova. Pe de altă parte, mai trebuie menţionat şi faptul că din analiza materialelor arheologice rezultate prin săpăturile de la Mîndrişca sau Bogdăneşti se constată că purtătorii culturii Monteoru au imprimat mai tîrziu (sub aspectul culturii materiale) trăsăturile lor specifice [48]. Generalizînd pentru întreg spaţiul afectat de cultura Monteoru observaţia de mai sus, nu este greşit să afirmăm că prin pătrunderea în Moldova a culturii Monteoru s-a întrerupt brusc procesul de evoluţie specific grupului Folteşti II, iar purtătorii lui au adoptat caracterele noii culturi care s-a impus.

Pentru regiunile rămase în afara ariei de răspîndire a culturii Monteoru lipsesc punctele de reper sigure prin care am putea surprinde evoluţia culturii materiale. De aceea trebuie să ne limităm la schiţarea anumitor ipoteze de lucru pentru viitor. În acest sens vom reliefa cîteva fapte: cercetările recente întreprinse în regiunea Suceava au scos la iveală fragmente ceramice înrudite ca pastă cu acelea aparţinînd culturii Folteşti II, dar deosebit în ceea ce priveşte tehnica ornamentării. Astfel, la Cucorăni au fost descoperite fragmente decorate cu triunghiuri umplute cu împunsături prelungite şi separate între ele printr-o bandă dispusă vertical şi brăzdate în interior cu linii incizate, precum şi fragmente decorate cu triunghiuri haşurate. Aceste motive ornamentale sînt strîns legate de acelea întîlnite în ceramica etapei I a fazei Monteoru I_{c3}, precum şi de acelea întîlnite în ceramica culturilor situate în zona de est şi nord-est a Moldovei. Este posibil ca sub impulsul unor influenţe puternic exercitate atît de către primele elemente ale culturii Monteoru, cît şi de unele elemente din est şi, eventual, nord-est să fi luat naştere din fondul autohton Folteşti II un nou aspect particular şi evoluat al acestei culturi, aspect care a putut fi contemporan în parte cu primele două etape ale fazei

[46] Trebuie să menţionăm că, potrivit observaţiilor lui I. Nestor, cultura Monteoru s-a extins treptat în Moldova, începînd cu faza Ic_3 (cea mai veche fază a acestei culturi — Ic_4 —, nefiind pînă în prezent documentată sigur în Moldova), vezi în *Istoria României*, I, p. 102 şi urm: vezi şi M. Florescu şi Gh. Bichir (nota 2).

[47] Conform precizărilor aduse de M. Florescu, vezi în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

[48] *Ibidem.*

Monteoru I_{c3}, dar a cărui evoluție a fost întreruptă o dată cu pătrunderea în zonele nordice și parțial centrale ale Moldovei a culturii Belopotock. Dacă mai considerăm că cele două culturi (Monteoru și Belopotock) nu au pătruns în Moldova concomitent [49] (ceea ce de altfel e sigur), este firesc să admitem că încheierea culturii Folteşti II s-a produs în etape diferite, mai întîi în sud (datorită culturii Monteoru) și apoi în nord prin apariția culturii Belopotock. Avînd în vedere unele analogii în ceea ce privește ceramica noului aspect evoluat al culturii Folteşti II cu ceramica primei etape a fazei Monteoru I_{c3}, nu este greșit în stadiul actual al cercetărilor să credem că a existat la un moment dat un raport de contemporaneitate (în anumite regiuni ale Moldovei) între cultura Folteşti II și etapele cele mai timpurii ale culturii Monteoru, în răstimpul cît nu-și făcuseră apariția primele elemente ale culturii Belopotock, deși, în ceea ce privește cultura Costișa, trebuie să mai avem în vedere și faptul că pînă în prezent nu cunoaștem decît o singură etapă de dezvoltare a acesteia. Rămîne, de asemenea, de rezolvat integral și problema aspectului de cultură materială din regiunea cuprinsă între Siret și Prut, care nu a intrat în aria de răspîndire a celor două culturi nou venite — Monteoru și Belopotock [50].

În încheiere, revenind la analogiile existente dintre cultura Folteşti II și culturile învecinate (Glina și Schneckenberg), pe baza observațiilor subliniate mai sus, este indiscutabil că ea se integrează în același mare complex cultural, apărut în urma încetării fluctuației grupelor de populație și stabilizării așezărilor omenești, numit de către I. Nestor complexul Glina III-Schneckenberg, complex în cadrul căruia diferențierile nu trec dincolo de variațiile unor aspecte regionale [51]. Avînd în vedere faptul că cele trei culturi reprezintă într-o primă etapă de evoluție chintesența tuturor transformărilor petrecute în perioada de tranziție sub impulsul și al unor factori aloltoni (populațiile de stepă, elementele sudice și nord-vestice) [52], cultura Folteşti II trebuie să fie cuprinsă în sfera acestui complex. În a doua etapă de evoluție se poate constata însă că în cadrul complexului Glina III-Schneckenberg-Folteşti II s-au petrecut unele schimbări (sub aspectul culturii materiale), care au adîncit diferențierile mai puțin perceptibile din prima fază. Astfel, nu este exclus ca în Transilvania contracurentul nord-vestic, manifestat încă de la sfîrșitul neoliticului, să fi imprimat culturii Schneckenberg trăsăturile

[49] Pentru cultura Costișa, vezi Al. Vulpe și M. Zamoşteanu, *Săpăturile de la Costișa*, în *Materiale*, VIII, p. 309—314; Al Vulpe, *К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105—122.

[50] În urma cercetărilor de suprafață efectuate de Gh. Coman pe valea Elanului, r. Murgeni, reg. Iași, s-au găsit unele materiale arheologice care indică foarte vag prezența unui aspect de cultură materială din epoca bronzului (materiale inedite). Asupra acestei probleme se fac referiri și precizări în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

[51] I. Nestor, în *Istoria Romîniei*, I, p. 102 și urm.

[52] I. Nestor, *La métalurgie du cuivre et du bronze en Roumanie*, în *Nouvelles études d'histoire*, 1955, p. 47—61; idem, *Istoria Romîniei*, I, p. 94—96; D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului* . . ., p. 131—137.

specifice fazei B de evoluţie [53], în timp ce în cadrul culturii Glina s-au făcut resimţite într-o măsură mai mare anumite influenţe sudice [54]. Comparativ cu aceste culturi, grupul Folteşti II din Moldova pare să se fi menţinut în anumite regiuni mai mult timp în forma sa iniţială, fiind receptiv într-o măsură mai mică la influenţele din afară [55]. Cultura Monteoru a intervenit în sudul acestei provincii în momentul în care se petrecea trecerea spre o etapă nouă, întrerupînd brusc definitivarea ei, în timp ce prin pătrunderea culturii Belopotock în regiunile nordice ale Moldovei s-a întrerupt dezvoltarea aspectului particular şi evoluat al culturii Folteşti II, oprind în zonele pe care le-a afectat, cristalizarea într-o formă nouă a vechii culturi. Purtătorii culturii Folteşti II din Moldova au evoluat apoi ca parte integrantă şi inseparabilă a culturilor Monteoru şi Belopotock.

MARILENA FLORESCU

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О РАЗВИТИИ РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА В МОЛДОВЕ

РЕЗЮМЕ

На основе пересмотра ряда старых материалов и изучения результатов некоторых шурфовок, в 1961 г. была выдвинута гипотеза о существовании одного облика материальной культуры, относящегося, в общих чертах, к раннебронзовому веку, для которого было предложено название культуры Фолтешть II. Позднее этот же вопрос был вновь рассмотрен Г. Бикиром, разработавшим и периодизацию для данного периода. Вслед за этим П. Роман предложил новое название Фолтешть III и другую периодизацию, что привело, таким образом, к

[53] La formularea ipotezei de mai sus am folosit lucrările privitoare la etapa de tranziţie şi cultura Schneckenberg din Transilvania: vezi I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtforschung in Rumänien*, în 22. *Ber RGK*, 1932, p. 61 şi urm.; idem, *Istoria României*, I, capitolul privind epoca bronzului; D. Berciu, *op. cit.*, p. 100–140; idem, *Istoria României*, I, capitolul privind perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului; Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*; H. Schroller, *Die Schnurkeramik in Siebenbürgen*; idem, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, în *PZ*, XXIII, 1932; Z. Székely, *Contribuţii la problema epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 3–4; idem, în *Materiale*, III, p. 149–161; idem, în *Materiale*, V, p. 231 şi urm.; idem, în *Materiale*, VI, p. 187 şi urm.; Gh. Bichir, în *Materiale*, VII, p. 351–359; idem, în *Materiale*, VIII, p. 283–290; A. Alexandrescu şi N. Constantinescu, în *Materiale*, VI, p. 667 şi urm.

[54] Pentru această problemă ne-am referit la: I. Nestor, *Fouilles de Glina*, în *Dacia*, III–IV, 1927, p. 226–252; idem, *Der Stand* ..., p. 69 şi urm.; idem, în *Istoria României*, I, p. 92 şi urm.; D. Berciu, *op. cit.*, p. 100–140; V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Căţelul Nou*, şi N. Constantinescu şi P.I. Panait, *O aşezare din epoca bronzului la Roşu*, în volumul *Cercetări arheologice în Bucureşti*, Bucureşti, 1963, p. 19 şi urm. şi p. 301 şi urm.; vezi şi în *Materiale*, V, p. 631–636, şi *Materiale*, VI, p. 764–771.

[55] Cf. M. Florescu în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

существованию двух противоречивых названий одного и того же облика материальной культуры.

Чтобы внести ясность в вопрос о терминологии, автор, рассматривая данную проблему, предлагает для наименования облика материальной культуры раннебронзового века один единый термин «Фолтешть II». Что касается вопроса о внутренней периодизации, то автор не согласен с наименованием этапов развития, предложенным Г. Бикиром (см. *Dacia*, *N.S*, VI), так как археологические материалы, собранные в соответствующих местностях, не подтверждают достаточно ясно эволюцию культуры Фолтешть II.

В работе делается ряд уточнений относительно культурной среды, в которой развивалась культура Фолтешть II, с целью облегчить определение ее места и абсолютной хронологии в рамках раннебронзового века на карпато—дунайской территории.

QUELQUES OBSERVATIONS CONCERNANT L'ÉVOLUTION DU BRONZE ANCIEN EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

En reprenant l'étude de quelques matériaux plus anciens et tenant compte des considérations concernant le résultat de certains sondages on a émis en 1961 l'hypothèse de l'existence d'un aspect de civilisation matérielle daté en grandes lignes du bronze ancien pour laquelle on a proposé la dénomination de civilisation de Folteşti II. Ce même problème a été repris par Gh. Bichir qui lui indique sa mise en période. Enfin plus tard, P. Roman a proposé une nouvelle dénomination, de Folteşti III, ainsi qu'une nouvelle périodisation ce qui crée une certaine confusion entre les dénominations attribuées à ce même aspect de civilisation matérielle.

Afin de résoudre en quelque sorte ce problème, l'auteur remet en discution la terminologie en proposant en tant que dénomination unitaire pour cet aspect de civilisation matérielle du bronze ancien le terme de „Folteşti II". Quant à sa périodisation interne, l'auteur ne reconnaît pas les dénominations des étapes d'évolution présentées par Gh. Bichir (voir *Dacia*, N.S., VI), vu que les matériaux archéologiques des stations respectives n'illustrent pas d'une manière péremptoire l'évolution de la civilisation de Folteşti II. On fait ensuite certaines précisions quant au contexte culturel dans lequel se situe la civilisation de Folteşti II pour faciliter l'encadrement et la chronologie absolue du bronze ancien dans l'espace Carpato-Danubien.

POZIȚIA HISTRIEI ARHAICE ÎN CADRUL CRONOLOGIILOR SECOLELOR VII — VI î.e.n.

Unul din rezultatele cercetării stratului arhaic al coloniei milesiene Histria a fost acela al stabilirii limitelor cronologice în care se încadrează stratul respectiv, anume între ultimele decenii ale secolului al VII-lea î.e.n. și pînă aproape de sfîrșitul veacului următor [1]. Cercetările au dovedit de asemenea că în cuprinsul acestui strat de cultură, a cărui grosime în cartierul de locuințe din zona de vest a cetății atinge pe alocuri 2,50 m, există trei nivele, a căror succesiune ne-a permis să periodizăm destul de strîns momentele importante din viața arhaicului histrian.

Suprapunerea celor trei nivele este constatată perfect stratigrafic [2]. Primul nivel arhaic, foarte subțire, se întinde pe nisipul plajei antice. Nivelul următor suprapune direct locuințele primului nivel sau, acolo unde depunerile care au făcut să crească primul orizont sînt mai dense, apare la o înălțime mai mare. Acest al doilea nivel se caracterizează printr-o varietate sporită de material arheologic, varietate explicabilă printr-o densitate de locuire crescută. Cea mai mare densitate de locuire este însă atinsă în nivelul arhaic III. În acest nivel, pe lîngă varietatea categoriilor ceramice grecești de import, se observă și o creștere procentuală a ceramicii autohtone, constatată de altfel și în nivelele anterioare, dar în chip cu totul sporadic. Procentul ceramicii autohtone continuă însă

[1] Rezultatele săpăturilor în stratul arhaic histrian, în cartierul de locuințe din zona de vest a cetății, săpături efectuate între 1955 și 1960, au fost publicate în rapoartele anuale din *Materiale*, IV, 1957, p. 33—39; *Materiale*, V, 1959, p. 296—300; *Materiale*, VI, 1959, p. 280—284; *Materiale*, VII, 1960, p. 243—250; *Materiale*, VIII, 1962, p. 397—415. În completare, cu interpretarea materialului, vezi articolele: Suzana Dimitriu și Maria Coja, *La céramique et les débuts de la cité pontique d'Histria*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 69—92; P. Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria* în *Studii clasice*, IV, 1962, p. 49—69; Suzana Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, în *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 252—256; Suzana Dimitriu, *Evénements du Pont Euxin de la fin du VI-e siècle av. n.è. reflétés dans l'histoire d' Histria*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 133—144; Suzana Dimitriu, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății în epoca arhaică, săpături 1955—1960*, în *Histria*, II (sub tipar).

[2] Vezi profilele secțiunilor în stratul arhaic, publicate în rapoartele citate în nota precedentă, precum și în *Histria*, II.

să rămînă și în nivelul arhaic III, în netă inferioritate față de cel al ceramicii grecești.

Existența celor trei nivele în cadrul stratului arhaic histrian ne pune la îndemînă un element de cronologie relativă, de la care pornim în cercetarea de față. Al doilea element cronologic îl oferă datele literare despre întemeierea Histriei. Al treilea element cronologic rezultă din interpretarea materialului ceramic care mobilizează cele trei nivele.

Rezultatele cercetărilor acestor trei elemente cronologice sînt următoarele :

Primul element, obținut cu ajutorul stratigrafiei, ne indică suita nivelelor arhaice, obținînd, așa cum s-a arătat mai sus, baza unei cronologii relative : primul nivel este mai vechi decît al doilea, iar acesta mai vechi decît al treilea. Întrebarea firească, care decurge din constatarea acestei stări de fapt și în scopul de a cîștiga un element de cronologie absolută, este aceea referitoare la vechimea primului nivel de viață histrian. Aici intervine al doilea element, informația istorică, reprezentată prin știrile păstrate la Pseudo-Skymnos și Eusebios asupra datei întemeierii Histriei, informații analizate în cîteva lucrări precedente[3] . Fără a ne repeta în acest articol argumentele, trebuie totuși să mărturisim că ne-am folosit și noi de metoda comună, care constă în consolidarea unei date istorice cu sprijinul unui material arheologic, datat la rîndul lui tot prin izvoare istorice, de multe ori contestabile [4]. În cazul Histriei, „punctul fix" istoric îl constituie olympiada 31 (= 656 î.e.n.), sincronizată de către Eusebios cu momentul întemeierii acestei colonii milesiene, punct fix care s-a dovedit a fi însă tot atît de inoperant ca și celelalte date labile din constelația sistemului preconizat de episcopul arian [5]. În schimb,

---

[3] Vezi *supra*, n. 1.

[4] Se estimează că ceramica corintiană și atică reprezintă puncte de reper, cărora li se ancorează ceramica grecească orientală, sistematizată oarecum deocamdată doar pe criterii stilistice. Dar cronologia ceramicii corintiene stabilită de Payne pe baza datei 628, dedusă din Tucidide VI, 4, pentru întemeierea Selinuntului, este posibilă de remaniere, în funcție de exemplarele descoperite, după construirea acestei cronologii, în muzeul din Palermo, exemplare mai vechi decît cele cunoscute de Payne la Selinunt (lucrările și observațiile critice expuse la J. Ducat, *L'archaïsme à la recherche des points de repère chronologique*, în *BCH*, LXXXVI, 1, 1962, p. 165 – 183). S-a ajuns astfel în situația de a fi impusă o reconstruire a eșafodajului cronologic întocmit de Payne (ceea ce ar duce la totala perturbare a cronologiei ceramicii arhaice sau, pentru a se evita alcătuirea unei noi scheme cronologice, să se urce data întemeierii Selinuntului către anul 650 î.e.n., conform izvoarelor Diodor și Eusebios. Această din urmă soluție, sugerată de G. Vallet și F. Villard, *Les dates de fondation de Mégara Hyblaea et de Syracuse*, în *BCH*, LXXVI, 2, 1952, p. 289 – 326, în special p. 318 – 321, dacă nu se verifică prin comparație cu situațiile din alte colonii, ni se pare însă și mai artificioasă, pentru că printr-un izvor istoric contestabil se datează o anumită categorie ceramică, prin care se reîncearcă apoi să se redateze așezarea. Tot atît de precară este și cronologia datei distrugerii Smyrnei, celălalt pilon de bază al perioadei arhaice grecești. Discuții asupra datei distrugerii Smyrnei și implicit asupra materialului ceramic descoperit pe nivelul său de distrugere, la J. M. Cook și J. K. Anderson, *Old Smyrna*, în *BSA*, 53 – 54, 1959, p. 25 – 27 și 143 – 148, precum și în lucrările citate mai sus.

[5] Cronica lui Eusebios, ed. R. Helm, Berlin, 1956, p. 95 b ; Cf. P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 64 – 67 ; Suzana Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, p. 254. Evenimentele istorice nu se sincronizau, *in arhaic*, cu olympiadele : cf. A.R. Burn, *Dates in the early greek history*, în *JHS*, LV, II, 1935, p. 143 și în special p. 144 : „Chiar dacă ar fi adevărat să regele Chionis al Spartei a cîștigat cursa cea lungă pentru a treia oară în 656, totuși teza conform căreia colonia Istros a fost întemeiată în același an rămîne, nu mai puțin, o calculație a unor eruditi de mai tîrziu".

cealaltă informaţie, datorită lui Pseudo-Skymnos şi exprimată în versurile 768—772 : „Histria a fost întemeiată, cînd armata sciţilor barbari a trecut în Asia, urmărind pe cimerienii care fugeau din Bospor" [6], capătă mai multă consistenţă apropiată de pasajul din Herodot I 103 :" [Kyaxares], pe cînd asedia Ninive, după ce într-o ciocnire îi învinsese pe asirieni, năvăliră asupră-i o mare mulţime de sciţi înarmaţi, în frunte cu regele lor Madyas ... *Sciții s-au năpustit spre Asia, alungînd pe cimerieni din Europa*" [7] (s.n.). Pentru fixarea cît mai strînsă în timp a acestor evenimente ne ajută „colaborarea" cu cronologiile orientale, datorită cărora acest prim asediu al Ninivei s-a dovedit a fi avut loc în jurul anilor 626—625 î.e.n. [8]. Invazia scitică şi, implicit, întemeierea Histriei paralelizată cu această invazie, ar avea deci loc după 625, respectiv în ultimele două decenii ale secolului al VII-lea î.e.n. şi nu mai tîrziu, deoarece întemeierea Histriei, aşa cum reiese din cele două izvoare, precede întemeierea Olbiei, care, după Eusebios, este în 646 ; din interpretarea lui Pseudo-Skymnos, „în timpul imperiului med", respectiv circa 600 ; după rezultatele cercetărilor sovietice, în al doilea sfert al secolului al VI-lea î.e.n.

Situaţia de teren a primului nivel arhaic histrian ne înfăţişează, de altfel, acest nivel ca foarte subţire, ceea ce demonstrează existenţa lui într-o perioadă scurtă. Această perioadă a putut fi încadrată cronologic cu ajutorul celui al treilea element, materialul ceramic cu care nivelul respectiv este mobilat.

Materialul ceramic existent în *primul orizont arhaic histrian* este următorul :

1) Ceramică „rodiană" A (Middle Wild Goat style A) şi înrudită (boluri cu păsări) [9].

2) Ceramică „rodiană" B (Late Wild Goat style B) în foarte mică măsură şi categorii înrudite cu „rodian" A—B (boluri şi cupe) [10].

3) Ceramică Chios de lux în foarte mică măsură, mai multă ceramică Chios de uz curent [11].

---

[6] *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Müller, 1855—1861.

[7] Tradus de A. Piatkovsky-F. Vanţ-Ştef, Bucureşti, 1961.

[8] Cf. B.N. Grakov, *Каменское городище на Днепре*, în *MIA*, 36, 1954, p. 13 ; vezi şi critica lui P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 64, cu privire la invazia sciţilor între 633—624 î.e.n. ; Suzana Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, p. 255, n. 28. În genere, punctele cronologice de reper căutate în contextul lumii greceşti arătîndu-se a fi destul de şubrede, posibilităţi mai sigure de datare par a fi oferite de cronologiile orientale, în care datele unor evenimente istorice sînt recuperate prin sincronizarea cu anumite fenomene naturale ; eclipse, cutremure, inundaţii, fenomene databile la rîndul lor prin mijloacele moderne de cercetare ale astronomiei şi geologiei.

[9] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*, nr. : 4, 5, 11, 14, 18, 19, 21. Wild Goat style A şi B reprezintă terminologia folosită de R.M. Cook, *GPP*, p. 118 şi urm.

[10] *Ibidem*, nr. : 35, 48, 66, 77, 87, 121, 127, 129, 131, 139, 146, 149, 166—167, 169, 171—181, 186—187, 196—202, 213, 215, 222, 231—232, 246—248, 250—252, 266—267, 271, 275, 281, 289—290, 293, 296, 299—301, 303, 307.

[11] *Ibidem*, nr. : 335—336, 338 ; 348—349, 351, 365, 372, 375, 380, 386.

4) Serii ceramice de uz curent, greceşti orientale, din centre nedeterminate [12].

5) Ceramică de uz curent, cenuşie [13].

6) Ceramică autohtonă în foarte mică măsură [14].

Din aceste şase grupe, ultimele trei exclud o posibilitate de datare „prin sine”, iar ceramica de Chios trebuie ancorată la ceramica „rodiană”. Totuşi, nici aceasta din urmă nu se datează numai prin ea însăşi. Criteriile stilistice după care s-au întocmit grupele „rodiene” au fost de cîteva ori profund remaniate [15]. Renunţînd de a intra în discuţii care ar depăşi cadrul articolului de faţă, reţinem ca valabilă în clasificarea ceramicii „rodiene” secvenţa „rodian” A (Wild Goat style A), grupă mai veche, „rodian” B (Wild Goat style B), grupă mai nouă. În primul orizont arhaic histrian s-a descoperit, aproape în exclusivitate, categoria „rodian” A. Exemplare din această categorie s-au mai descoperit în Bazinul Pontic, în aşezările de la Berezan [16] şi Panticapeum [17], iar în Mediterana în cele două aşezări care constituie temelia cronologiilor pentru epoca arhaică greacă, Selinunt [18] şi Smyrna [19], precum şi în unele complexe funerare din Sicilia şi Rodos [20], asociate cu ceramică corintiană.

În funcţie de cronologia lui Payne, aplicată exemplarelor corintiene, „rodianul” A (Middle Wild Goat style A) a fost datat în a doua jumătate a secolului al VII-lea î.e.n. [21]. În ceea ce priveşte situaţia de la Histria, existenţa „rodianului” A în primul nivel arhaic (pentru începutul căruia am putut, prin interpretarea lui Pseudo-Skymnos, cîştiga un element de cronologie mai sigură) fixează datarea acestei grupe ceramice în a doua jumătate a secolului al VII-lea î.e.n., nemaifiind nevoie să recurgem la o datare pe ocolite, prin intermediul ceramicii corintiene.

Tot în primul nivel arhaic de la Histria se găsesc şi exemplare din categoria bolurilor de păsări, înrudită cu „rodianul” A [22]. Faptul că aceste boluri nu apar în cel de-al doilea nivel arhaic histrian ne îndreptăţeşte să considerăm acest nivel II ca *un terminus ante quem* pentru

---

[12] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*. nr.: 516–517, 528, 531, 533, 538, 540, 568, 571–572, 578, 594, 604, 607–608, 611–612, 618–619, 621, 624, 630, 633, 638, 653, 662 665 667, 670, 679, 682–683, 702–703, 714, 717, 722.

[13] *Ibidem*, nr.: 439, 444, 449, 450, 457–459, 464, 470, 478, 481, 483–485, 492.

[14] *Ibidem*, nr.: 857, 872, 886, 887, 902.

[15] Diferitele criterii stilistice de clasificare a ceramicii „rodiene” sînt expuse în următoarele lucrări principale: E.R. Price, *East greek pottery*, *CVA*, *Classification des céramiques antiques*, 13, Paris, 1928; E. Pottier, *Catalogue des vases du Louvre*, Paris, ; K.F. Kinch, *Vroulia*, Berlin, 1914; A. Rumpf, *Zu den klazomenischen Denkmälern*, în *JDI*, XLVIII, 1, 1933, p. 55 şi urm. privire de ansamblu la M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest, 1938, p. 233 şi urm.; W. Schiering, *Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos*, Berlin, 1957; R.M. Cook, *GPP*, p. 118 şi urm.

[16] Cf. V.M. Skudnova, *Родосская керамика... Березан*, în *SA*, 1960, 2, p. 153 şi urm.

[17] Cf. W. Schiering, *op. cit.*, p. 10 (Kamiros). Un exemplar inedit în Muzeul Puşkin, Moscova.

[18] Cf. W. Schiering, *op. cit.*, p. 10 (Kamiros), 11 (Euphorbos).

[19] *Ibidem*, p. 10 (Kamiros), 13 (Vlastos).

[20] *Ibidem*, p. 11 (Kamiros), 12 (Euphorbos), 13 (Vlastos).

[21] R.M. Cook, *GPP*, p. 119.

[22] Cf. W. Schiering, *op. cit.*, p. 36; R.M. Cook, *op. cit.*, p. 117–118.

circulaţia bolurilor cu păsări, ca şi pentru ceramica „rodiană" A, cu care bolurile respective apar de obicei asociate. Bolurile cu păsări de la Histria, prin cronologie şi aspect, confirmă existenţa seriei tîrzii preconizată de R. M. Cook [23] şi databilă către sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. În primul nivel arhaic de la Histria şi-a făcut apariţia, în foarte mică măsură, şi ceramica „rodiană" B. Faptul că puţinele exemplare din această grupă se găsesc încă asociate cu „rodianul" A şi cu bolurile cu păsări tîrzii înseamnă, credem, că „rodianul" B a început să pătrundă la Histria spre sfîrşitul duratei nivelului arhaic I, continuîndu-şi din plin existenţa în nivelele următoare. Începutul circulaţiei grupei „rodian" B către sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. pare deci un fapt asigurat.

Alături de cele cîteva exemplare „rodian" B, apar şi unele categorii înrudite cu grupele „rodian" A—B, dintre care cităm, în primul rînd, bolurile cu rozete. Descoperirea într-un depozit de la Corint a unui bol cu rozete datat în ultimul sfert al secolului al VII-lea [24], confirmă părerea lui R. M. Cook despre începutul circulaţiei acestei categorii de boluri încă în secolul al VII-lea tîrziu [25], circulaţie care se va manifesta din plin în secolul următor [26].

Conjugînd acum toate elementele pe care materialul ceramic ni le-a pus la îndemînă, sîntem îndreptăţiţi să credem că nivelul arhaic I histrian şi-a încheiat viaţa în pragul secolului al VI-lea î.e.n.[27]. În intervalul cuprins, deci, între circa ultimul sfert al secolului al VII-lea şi secolul al VI-lea *foarte timpuriu* putem încadra şi ceramica de Chios şi celelalte categorii greceşti orientale mai puţin semnificative, precum şi ceramica cenuşie şi exemplarele de ceramică autohtonă.

Nivelul arhaic II: În cadrul acestui nivel, constatat stratigrafic ca succedînd primului nivel, s-au descoperit următoarele categorii ceramice.

1) Ceramică „rodiană" A (Middle Wild Goat style A) în foarte mică măsură [28].

2) Ceramică „rodiană" B (Late Wild Goat style B) şi categorii înrudite cu „rodian" A—B (boluri şi cupe) [29].

---

[23] R.M. Cook, *op. cit.*, p. 117—118; M. Lambrino, *op. cit.*, p. 42, le considera ca „serii din cele mai vechi, datate deci în a doua jumătate a secolului VII", P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 56, n. 1, apropie bolurile cu păsări de la Histria de exemplarele descoperite în complexele din Sicilia şi sudul Italiei, unde apar asociate cu ceramică protocorintiană tîrzie şi corintiană de tranziţie, datate respectiv între 650 şi 620 î.e.n.; despre bolurile cu păsări de la Histria şi datarea lor cf. şi Suzana Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, p. 252, n. 14.

[24] C. Roebuck, *Ionian trade and colonization*, New York, 1959, p. 84.

[25] *Op. cit.*, p. 118.

[26] Despre circulaţia bolurilor cu rozete la Histria, cf. M. Lambrino, *op. cit.*, p. 42 „cel puţin pînă la mijlocul secolului VI".

[27] R.M. Cook, care a examinat toată ceramica arhaică de la Histria, a opinat pentru această datare.

[28] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*, nr. 1.

[29] *Ibidem*, nr. 23—26, 28—30, 33—34, 36, 40—41, 49—50, 53, 58—59, 69, 71, 73, 75—76, 78—79, 89, 91, 93, 99—100, 103, 108, 112—114, 120, 122, 124, 136, 143, 152, 170, 182, 194—195, 203, 216, 220—221, 223—234, 249, 253—259, 269—270, 272—273, 279, 282, 284—285, 292, 305—306.

3) Ceramică Chios de lux în foarte mică măsură, mai multă ceramică Chios de uz curent [30].

4) Cupe Mici Maeştri, ioniene [31].

5) Serii ceramice de uz curent, greceşti orientale, din centre nedeterminate [32].

6) Ceramică de uz curent cenuşie [33].

7) Ceramică corintiană [34].

8) Ceramică atică cu figuri negre [35].

9) Ceramică autohtonă [36].

Prezenţa sporadică a ceramicii „rodiană" A în cadrul nivelului arhaic II înseamnă că acest nivel îşi are începutul în perioada de sfîrşit a „rodianului" A. Cantitatea mai mare de ceramică „rodiană" B indică o nouă etapă în evoluţia stilistică a ceramicii „rodiene". Secvenţa „rodian" A — „rodian" B pare deci încă o dată confirmată. Data de interferenţă a celor două grupe este, aşa cum a reieşit din cercetarea materialului nivelului I, pragul anului 600, ceea ce confirmă cronologia lui R. M. Cook, respectiv data de 610 pentru începutul „rodianului" B [37]. Cît priveşte durata ceramicii "rodiană" B în contextul nivelului arhaic II, această durată poate fi dedusă cu ajutorul ceramicii atice. Ceramica atică este reprezentată în nivelul II printr-un fragment de cupă cu comaşti [38], printr-un fragment de cupă Siana [39] şi prin două fragmente, unul de crater şi unul de deinos, ambele din cercul lui Lydos [40]. Exemplarul care oferă mai sigure posibilităţi de datare este cupa cu comaşti, pentru că, se ştie, cupele cu comaşti precedă cupele Micilor Maeştri, care sînt destul de just datate, pe baza inscripţiilor şi a semnăturilor de pictori de pe ele, între circa 560 şi sfîrşitul celui de al 3-lea sfert al secolului al VI-lea î.e.n.[41]. Faptul că în contextul nivelului arhaic II cupele Micilor Maeştri lipsesc înseamnă că este asigurată anterioritatea cupelor cu comaşti asupra cupelor Micilor Maeştri. Prezenţa cupei cu comaşti în nivelul arhaic II trebuie legată deci cu o perioadă dinainte de 560 (550), perioadă valabilă şi pentru circulaţia ceramicii „rodiană" B în nivel. Aceste elemente de datare fixează şi cronologia celor două exemplare din cercul lui Lydos, infirmînd criteriile după care activitatea pictorului respectiv a fost coborîtă exclusiv în al treilea sfert al secolului al VI-lea

[30] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*, nr. 337, 339, 345, 350, 353–354, 366, 382.

[31] *Ibidem*, nr. 419–421.

[32] *Ibidem*, nr. 518–520, 524–526, 534, 536, 539, 541–544, 548–551, 558–560, 563, 565–566, 573–574, 577, 579, 583–587, 595–596, 598, 603, 606, 613–617, 620, 625–628, 632, 636, 639, 641, 643, 651–652, 655–656, 659, 671, 673, 684, 693–696, 698–699, 704–705, 708, 716, 718–720, 724, 726.

[33] *Ibidem*, nr. 437–438, 441, 448, 451, 453–454, 456, 468, 472–473, 475, 482, 493, 494.

[34] *Ibidem*, nr. 727–728, 737, 744.

[35] *Ibidem*, nr. 760, 766, 789, 819.

[36] *Ibidem*, nr. 851, 855, 858–860, 868, 881, 883, 889, 891, 899, 915.

[37] *GPP*, p. 121: „puţin înainte de 600".

[38] Vezi *supra*, n. 35, nr. 789.

[39] Vezi *supra*, n. 35, nr. 819.

[40] Vezi *supra*, n. 35, nr. 760, 766.

[41] R.M. Cook, *op. cit.*, p. 80: *Lip cup*, între anii 565–535; *Band cup*, între anii 550–520.

î.e.n.[42]. Această cronologie joasă nu convine celor două exemplare din nivelul arhaic II histrian, raportîndu-se, dimpotrivă, la cronologia lui Lydos ca începînd în al doilea sfert al secolului al VI-lea şi continuîndu-se şi pe parcursul unei perioade din sfertul următor [43]. În sfîrşit, cu aceste elemente putem confirma şi cronologia lui Payne, aplicabilă exemplarelor de ceramică corintiană, faza mijlocie a stilului, din nivelul II [44]. Putem încadra deci nivelul arhaic II histrian între circa 600 şi 570 (60) î.e.n., limite în care se încadrează şi cupele Micilor Maeştri ioniene, ceramica de Chios, seriile de uz curent greceşti orientale, exemplarele de ceramică cenuşie şi exemplarele de ceramică autohtonă.

Nivelul arhaic III : Categoriile ceramice existente în cuprinsul acestui nivel sînt următoarele :

1) Ceramică „rodiană" B (Late Wild Goat style B) în cantitate încă apreciabilă şi categorii înrudite (boluri şi cupe) [45].

2) Ceramică Chios de lux, în foarte mică măsură (un exemplar), mai multă ceramică de uz curent [46].

3) Ceramică Fikellura şi un exemplar de cupă Mici Maeştri, ioniană[47].

4) Ceramică clazomeniană, în foarte mică măsură [48].

5) Serii de uz curent, greceşti orientale, din centre nedeterminate [49].

6) Ceramică de uz curent, cenuşie [50].

7) Ceramică corintiană [51].

8) Ceramică atică cu figuri negre [52].

9) Ceramică autohtonă [53].

Chiar numai din simpla enumerare a categoriilor ceramice aparţinînd tabelului de mai sus rezultă varietatea sporită a acestora în nivelul arhaic III. După cum s-a arătat în rîndurile precedente, viaţa nivelului arhaic II se încheie spre 570 (60) î.e.n., oferind totodată un *terminus post quem* pentru nivelul următor. Aceasta socotit în mare, dar cu posibilităţi de precizare mai strînsă : în primul rînd, prin cupele Micilor Maeştri,

---

[42] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*, p. 82.

[43] J.D. Beazley, *Dev.*, p. 38. Un fragment tot din cercul lui Lydos a fost descoperit şi în nivelul arhaic III ; vezi *infra*, n. 52, nr. 769. De asemenea, un fragment din acelaşi cerc a fost găsit şi la necropola tumulară, în contextul tumulului XX, datat 560—550 : P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955—1961*, *Histria*, II, tumul XX/2.

[44] N.C., p. 58—66.

[45] *Histria*, II, *Catalogul ceramic*, nr. 32, 51, 60—61, 63—65, 70, 80—83, 85, 97—98, 101, 104—106, 115, 123, 126, 132, 138, 142, 151, 157, 165, 177, 189, 204—207, 217, 226—227, 260—261, 283, 286—288, 294—295, 298, 302.

[46] *Ibidem*, nr. 340, 352, 355—364, 367—371, 376—377, 379, 383—385, 387.

[47] *Ibidem*, nr. 388—418, 422.

[48] *Ibidem*, nr. 429—430.

[49] *Ibidem*, nr. 522, 523, 527, 529—530, 535, 537, 545—547, 552—556, 561—562, 564, 575—576, 580, 588—593, 602, 605, 622, 623, 629, 637, 642, 646, 648—650, 654, 657—658, 660, 664, 669, 672, 674—676, 678, 686—688, 697, 706, 709—712, 723.

[50] *Ibidem*, nr. 440, 442, 445—446, 452, 455, 460—462, 465—467, 469, 471, 474, 479—480, 486—490, 495—497.

[51] *Ibidem*, nr. 729, 738, 740, 743.

[52] *Ibidem*, nr. 755—756, 758—759, 761—762, 768, 769, 771—775, 777, 779, 780—783, 785, 793, 807—811, 813, 815—818, 823—827, 832—836, 840.

[53] *Ibidem*, nr. 856, 869, 876—879, 885, 888, 903, 909, 914.

a căror datare am formulat-o mai sus. Ţinînd seama de această datare (ca începînd din 560), precum şi de faptul că ceramica corintiană din faza tîrzie, din nivelul III, apare de regulă asociată cu cupe Mici Maeştri, *Lip cup*, putem postula pentru începutul nivelului arhaic III histrian data de circa 560 î.e.n., cînd de fapt se încheie şi existenţa nivelului II. Cît priveşte durata nivelului III, estimarea unei perioade de circa 50 de ani pare asigurată, prin prezenţa în nivel a ceramicii atice cu figuri negre tîrzii. Sfîrşitul circulaţiei acestei grupe atice se cunoaşte, în genere, că se prelungeşte în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n.[54]. Seriile de la Histria nu pot coborî însă atît de jos, pentru că se găsesc asociate cu ceramică Fikellura (şi cu foarte puţină ceramică clazomeniană), care, la rîndul ei, este absentă în toate complexele din lumea greacă databile în secolul al V-lea î.e.n. [55]. Viaţa nivelului arhaic III de la Histria se încheie spre sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., cînd a avut loc o mare distrugere prin foc, distrugere constatată atît pe „platoul" [56] din partea de vest a cetăţii, cît şi, recent, în zona sacră (T) a oraşului [57]. Această distrugere am încercat să o raportăm la evenimentul cel mai important de la sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., expediţia lui Darius şi raidul scitic de represalii [58]. Viaţa nivelului arhaic III histrian ar acoperi deci perioada circa 560 – 510 î.e.n. Categoriile ceramice din acest ultim nivel se încadrează, aşadar, între aceste limite.

Considerînd în ansamblu ceramica din stratul arhaic de la Histria, avem de făcut următoarele observaţii :

1) Săpăturile de la Histria dintre anii 1955 – 1960 au dat, pentru prima oară, posibilitatea de a putea periodiza materialul arheologic pe nivele, în cuprinsul stratului arhaic.

2) În funcţie de începutul Histriei într-un moment aparţinînd ultimului sfert al secolului al VII-lea î.e.n., ceramica „rodiană" A, din primul nivel arhaic histrian, datează categoriile analoge de la Berezan, Panticapeum, Selinunt şi Smyrna. Tot prin Histria se confirmă pentru „rodianul" A cronologia preconizată de R. M. Cook în a doua jumătate a secolului al VII-lea î.e.n.[59].

---

[54] Principalele puncte de reper pentru cronologia ceramicii atice cu figuri negre tîrzii sînt : tumulul de la Marathon (490) ; materialul din stratul de umplutură provenit din distrugerea Acropolei de către perşi (480) : cf. B. Graef şi E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, vol. I, Berlin, 1925 ; vol. II, 1933 : inventarele din diverse complexe închise, puţuri şi morminte din Atena : cf. E. Vanderpool, *The rectangular rock-cut shaft*, în *Hesperia*, XV, 4, 1946, p. 289 – 315 ; C.G. Boulter, *Graves in Lenormant street, Athens*, în *Hesperia*, XXXII, 2, 1963, p. 113 – 123.

[55] R.M. Cook, *Fikellura Pottery*, în *BSA*, XXXIV, 1933 – 1934, p. 30 şi 90 citează ca o excepţie un exemplar Fikellura, grupa O1, descoperit împreună cu un exemplar atic, datat în 460 î.e.n.

[56] „Platoul" (zona de vest a cetăţii) reprezintă un termen convenţional, „platoul" rezultînd din depunerea resturilor antropogene, în perioada cuprinsă între sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. şi pînă în secolul I e.n., cînd această parte a aşezării este părăsită şi devine necropolă romană ; despre locuinţele din nivelul arhaic III, distruse de acest incendiu, cf. *Histria*, II.

[57] În săpăturile din 1960. Despre rezultatele acestor săpături, cf. D.M. Pippidi, *Gli scavi nella zona sacra di Histria*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, în special p. 152 – 155.

[58] Suzana Dimitriu, *Evénements du Pont Euxin . . .*, p. 144.

[59] Vezi *supra*, n. 21.

3) Prin faptul că în primul nivel arhaic de la Histria ceramica „rodiană" B (Late Wild Goat style B) apare în proporţie extrem de redusă faţă de aceea a „rodianului" A şi, pe de altă parte, „rodianul" B găsindu-se în mod frecvent în nivelul următor, secvenţa „rodian" A — „rodian" B este de asemenea confirmată [60].

4) Prin faptul că ceramica „rodiană" B apare şi în al treilea nivel arhaic histrian, durata acestei categorii ceramice depăşeşte data de sfîrşit, 570 î.e.n., propusă de R. M. Cook [61], şi chiar data de 550, propusă de A. Rumpf [62] şi de W. Schiering [63].

5) Se confirmă cronologia bolurilor cu păsări tîrzii pentru a doua jumătate a secolului al VII-lea — secolul al VI-lea foarte timpuriu şi cronologia bolurilor cu rozete pentru sfîrşitul secolului al VII-lea şi cea mai mare parte a secolului următor. Bolul cu ochi pare să fi avut o durată mai lungă decît i se conferă în general [64], dat fiind faptul că un astfel de exemplar a fost descoperit în nivelul arhaic III histrian [65].

6) Prin faptul că ceramica corintiană din faza mijlocie şi tîrzie a stilului apare la Histria conjugată cu ceramica „rodiană" B, se confirmă justeţea cronologiei lui Payne pentru aceste grupe ceramice [66]. Dar în cazul acesta data întemeierii Selinuntului trebuie privită din punctul de vedere al anului 650 [67].

7) În funcţie de materialul ceramic corintian mijlociu apărut la Histria în cel de-al doilea nivel arhaic, *material mai recent* decît cel descoperit la Smyrna pe nivelul său de distrugere, data sfîrşitului Smyrnei nu poate avea loc după 585 [68], ci trebuie gîndită spre 600, aşa cum sugerează J. M. Cook [69].

8) Ceramica Chios de lux, ca şi cea clazomeniană, fiind la Histria în netă minoritate faţă de celelalte categorii ceramice, nu pot aduce vreo contribuţie esenţială în cronologie. În schimb, prezenţa amforelor de Chios, cu şi fără angobă, de-a lungul celor trei nivele arhaice arată că vechea teză care susţinea anterioritatea amforelor cu angobă asupra celor fără angobă nu mai este valabilă [70]. De asemenea, prezenţa amforelor de Chios cu gîtul convex confirmă cronologia circulaţiei lor şi în secolul al VI-lea î.e.n., nu numai în secolul al V-lea [71].

[60] Vezi *supra*, p. 668.
[61] *Ibidem*, p. 122.
[62] *Malerei und Zeichnung*, München, 1953, p. 45—46, cu exemplificări la pl. nr. 11.
[63] *Op. cit.*, p. 12.
[64] Cf. R.M. Cook, *GPP*, p. 118.
[65] Vezi *supra*, n. 45, nr. 165.
[66] Vezi *supra*, n. 44.
[67] Vezi *supra*, n. 4.
[68] Chiar anul 575 : cf. A. Rumpf, *op. cit.*, p. 46.
[69] *Op. cit.*, p. 25—27.
[70] Susţinută de M. Lambrino, *op. cit.*, p. 100 şi urm.
[71] Aceeaşi constatare şi la I.B. Zeest, *Керамическая тара Боспора*, în *MIA*, 83, 1960, p. 74, 133 şi pl. III/10 a, II/a-b ; J.K. Anderson şi colab., *Excavations on the Kofinà Ridge, Chios*, în *BSA*, XLIX, 1954, p. 139, nr. 51 şi fig. 8 : „arhaic tîrziu" ; M. Lambrino, *op. cit.*, p. 110, remarcă cu dreptate că acest tip de gît de amforă „pare să constituie capul unei serii a cărei fabricaţie pare să se prelungească în cursul secolului V".

9) Prin faptul că ceramica Fikellura apare numai în nivelul arhaic III histrian, se confirmă cronologia acestei categorii ceramice ca începînd din al doilea sfert al secolului al VI-lea î.e.n., conform părerii lui R. M. Cook [72], dar trebuia să adăugăm (în cazul Histriei) spre sfîrşitul acestui al doilea sfert. Repertoriul decorativ al ceramicii Fikellura se îmbogăţeşte cu cîteva elemente noi : centauri şi menade, apoi noi sintaxe compoziţionale ca : centauri şi comaşti benchetuind, satyri urmărind menade [73].

10) Se confirmă secvenţele stilistice şi cronologiile din cadrul ceramicii atice. Cronologia lui J. D. Beazley pentru activitatea lui Lydos convine mai degrabă exemplarelor de la Histria, decît cronologia propusă de R. M. Cook [74].

11) În ultimele decenii ale secolului al VII-lea î.e.n. şi pe tot parcursul secolului următor circulă la Histria diverse categorii ceramice greceşti orientale, cu precădere amfore, ale căror centre de provenienţă urmează să fie determinate.

12) Proporţia uşor crescută de ceramică autohtonă din ultimul nivel arhaic histrian vădeşte şi pătrunderea sporită a elementului autohton în mediul grecesc, ca începînd încă din secolul al VI-lea î.e.n.

În sfîrşit, concentrînd şi mai mult rezultatele obţinute prin cercetarea de faţă, ajungem la următoarele concluzii esenţiale :

1) O perioadă de timp, evident cît mai scurtă, oferă mai multe posibilităţi de mînuire a cronologiilor decît un ,,punct fix''. Pentru Histria, perioada care ne interesează în această cercetare este cuprinsă între ultimul sfert al secolului al VII-lea î.e.n. şi circa ultimul deceniu al veacului următor.

2) În această perioadă, graţie celor trei nivele arhaice constatate stratigrafic, am încadrat anumite grupe ,,rodiene'', care, la rîndul lor coroborîndu-se cu ceramica corintiană și atică, datează şi alte categorii ceramice mai puţin semnificative.

3) Pentru Bazinul Pontic, ceramica ,,rodiană'' este tot atît de importantă ca şi ceramica corintiană în apus.

4) Verificarea corintianului prin ,,rodian'' apare cu atît mai interesantă, cu cît prin această operaţie avem șansa de a repara fisurile ivite în cronologia Selinuntului și a Smyrnei, cei doi piloni de bază ai perioadei arhaice grecești.

Aceasta este contribuţia Histriei la cronologia şi tipologia ceramicii arhaice greceşti. Dar nu trebuie să uităm că, în afară de foarte rare excepţii, cronologiile sînt încă labile și în foarte multe cazuri sîntem reduși

---

[72] *GPP*, p. 132. Ne referim la exemplarele din grupul stilistic B, datat de R.M. Cook, *Fikellura Pottery*, p. 7–8 : B1 între 560–550 ; B2, 550–540. La Histria, vezi *supra*, n. 47, nr. 388, eventual nr. 390 ; un fragment din acest grup a fost descoperit și la necropola tumulară : *Histria*, II, Tumul XVII, împreună cu un fragment de cupă atică Mici Maeştri, *Lip cup*. Alte fragmente, publicate în *Vases archaïques d'Histria* şi încadrate în grupul B (R.M. Cook, *CVA British Museum* 8, p. 1) nu ne servesc decît din punctul de vedere al tipologiei, întrucît nu au fost descoperite în contexte stratigrafice precise.

[73] Vezi *supra*, n. 47, nr. 388, 416.

[74] Vezi *supra*, p. 668 şi n. 42, 43.

la mînuirea cu mai multă sau mai puţină îndemînare, a unor simboluri. Transformînd însă aceste simboluri în realităţi, cu ambiţie de microprecizie, riscăm ca părerile noastre, din modeste şi ponderate, să devină prezumţioase.

SUZANA DIMITRIU

МЕСТО АРХАИЧЕСКОЙ ИСТРИИ В РАМКАХ ХРОНОЛОГИИ VII—VI ВЕКОВ ДО Н. Э.

РЕЗЮМЕ

В результате исследований архаического слоя милетской колонии Истрии были установлены его хронологические пределы, а именно: от последних десятилетий VII в. до н. э. и почти до конца следующего века. Исследования доказали также, что в этом культурном слое, толщина которого в жилом квартале западной части Истрии достигает иногда 2,50 м, различаются три горизонта, последовательность которых предоставила автору возможность составить более подробную периодизацию важных моментов из жизни архаической Истрии.

Установление хронологических пределов первого горизонта стало возможным благодаря сообщению Псевдо-Скимна, подтвержденному археологическими материалами (керамическими): они ограничиваются концом VII в. до н. э. и самым началом VI в.

Для хронологической характеристики второго горизонта был использован археологический материал (керамика) с наиболее характерными аттическими экземплярами, а именно Komastenschale: II архаический горизонт датируется примерно периодом между 600 и 570 (60) гг. до н. э.

III архаический горизонт соответствует 570(560) — 510 гг., что обосновано аттическим археологическим материалом (керамика), в особенности кубками «Kleinmeister». Истрийский архаический период закончился бурно: как гибелью в огне самой крепости, так и разрушением всего плато к западу от нее. Это пожарище было связано с самым значительным событием, происшедшим в понтийском бассейне в конце VI века, а именно с отступлением войск Дария, преследовавшихся скифами.

LA POSITION DE HISTRIA ARCHAÏQUE DANS LES CHRONOLOGIES DES VIIe ET VIe SIÈCLES AV. N. È.

RÉSUMÉ

Les fouilles exécutées dans la couche archaïque de la colonie milésienne Histria ont donné la possibilité d'établir les limites chronologiques de cette couche qui se situent entre les dernières décennies du VIIe siècle av.n.è. et les dernières du siècle suivant. Dans l'épaisseur de cette couche

qui atteint par ailleurs 2,50 m, on a pu déterminer trois niveaux d'habitat à succession ininterrompue.

La chronologie du premier niveau archaïque a été obtenue en corroborant les données littéraires (Pseudo-Skymnos) au matériel archéologique (céramique) : vers la fin du VIIe siècle av.n.è. — commencement du VIe siècle.

La chronologie du deuxième niveau s'appuie sur la céramique attique (coupes à comastes). Le deuxième niveau s'encadre entre 600 et 570 (560) av.n.è., et le troisième durant la période 570 (60) — 510, étant documenté particulièrement par la céramique attique (coupes des Petits Maîtres). La fin de la période archaïque histrienne semble s'être consommée dans des conditions violentes, un vaste incendie ayant été constaté dans la cité (secteur T) et sur le plateau, à l'ouest de la ville. On a essayé de rapporter cette destruction de l'habitat à l'événement le plus important de la fin du VIe siècle, dans le bassin pontique : la retraite des troupes de l'expédition de Darius et celle de répresailles des Scythes.

NOI CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA CULTURII MATERIALE A CARPILOR

Săpăturile arheologice efectuate la Poiana-Dulceşti şi Butnăreşti (r. Roman) ne dau prilejul să ne ocupăm din nou de cultura materială a carpilor [1].

La Poiana-Dulceşti s-au făcut cercetări în două aşezări, situate în puncte diferite, pe „Silişte" şi deasupra „Varniţei", iar la Butnăreşti într-o aşezare şi într-o necropolă [2].

Întrucît despre necropolele carpice ne-am ocupat într-un studiu anterior [3], iar descoperirile din ultimul timp n-au făcut decît să confirme părerile noastre [4], acceptate de specialişti [5], asupra acestei probleme nu vom mai insista.

În lucrarea de faţă ne vom îndrepta atenţia asupra aşezărilor care pînă nu demult erau complet necunoscute [6]. Numărul aşezărilor carpice descoperite întîmplător, sau prin cercetări de suprafaţă, este mare (fig. 1), dar cercetarea lor sistematică abia a început.

Aşezările carpice sînt situate în general pe terasele înalte ale rîurilor sau pe boturi de deal, la poalele cărora curg ape sau izvoare naturale. Acolo însă unde terenul este mai puţin accidentat şi lipsesc formele de

---

[1] Gh. Bichir, *Unele observaţii cu privire la necropolele de tip Poieneşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumea sarmată*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 253–271 ; idem, *Les carpes à la lumière des dernières découvertes archéologiques de Moldavie*, comunicare prezentată la Congresul internaţional de ştiinţe pre- şi protoistorice, Roma, 1962, şi care va apărea în actele Congresului.

[2] O scurtă prezentare a descoperirilor din aceste două localităţi a apărut în *Fasti Archaeologice*, XVI, 1961, nr. 3566 şi nr. 3656.

[3] *SCIV*, XII, 1961,2, p. 253-271.

[4] Amintim cercetările făcute de noi în necropola de la Butnăreşti şi cele ale lui C. Scorpan de la Dochia (r. Piatra Neamţ).

[5] Gh. Diaconu, *Despre sarmaţi la Dunărea de jos în lumina descoperirilor de la Tîrgşor*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 338–339 şi E. A. Rikman, *Les Sarmates récents entre le Dniestr et le Danube*, Moscova, 1964, p. 6.

[6] Cf. B. Mitrea, în *Istoria României*, I, p. 637 şi Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 254.

S C I V , tomul 16, nr. 4, p. 675–694 Bucureşti, 1965

relief amintite, carpii s-au așezat pe terasele joase ale apelor, cum este cazul la Pădureni, în sudul Moldovei[7].

Pînă în prezent nu se cunosc așezări fortificate, dar se constată preferința carpilor de a se instala pe locuri mai retrase, apărate prin însăși poziția lor naturală. Amintim în acest sens așezările de pe „Siliște" și „Varniță" de la Poiana-Dulcești[8], situate pe terasa înaltă a rîului Moldova și așezarea de la Bonțești din zona subcarpatică a Vrancei[9].

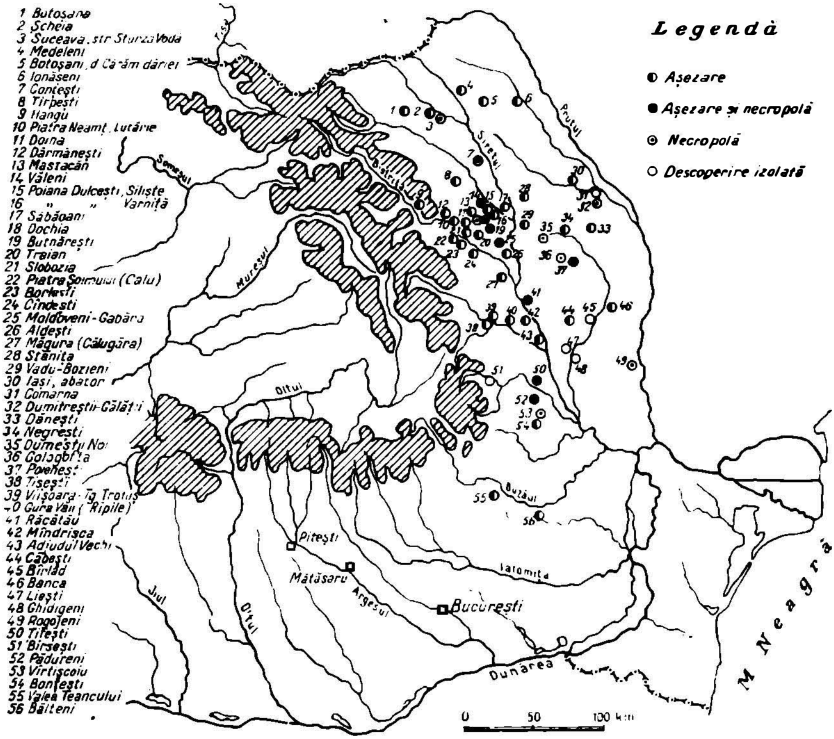

Fig. 1. — Aria de răspîndire a culturii Vîrteșcoiu – Poienești.

Așezările de la Poiana-Dulcești erau apărate de peretele înalt și abrupt al terasei rîului Moldova, de Valea Crîngulesei, rîpa „Varniței" și de pădurea care înconjoară și astăzi din trei părți satul Poiana, rîul Moldova constituind o adevărată fereastră pe unde se pot supraveghea împrejurimile pînă la mari distanțe.

[7] Așezarea de la Pădureni se află la sud de necropola cercetată în 1957 (Sebastian Morintz și Gh. Bichir, în *Materiale*, VI, p. 487). În anii 1958–1959, continuîndu-se desfundarea terenului la sud de necropolă, s-a dat de bordeie și gropi de provizii.

[8] Săpături efectuate în 1961–1963.

[9] Cercetări efectuate de Gh. Bichir în 1956 (*Materiale*, V, p. 257–262).

Aşezarea de la Bonţeşti este apărată de Valea Merei, de rîpa Nucetului, ambele adînci şi cu pereţii abrupţi şi de pădurea imensă care se întinde şi astăzi pînă în munţii Vrancei.

Carpii locuiau în bordeie şi locuinţe de suprafaţă, grupate în cadrul aceleiaşi aşezări.

La Poiana-Dulceşti s-a putut surprinde pentru prima dată existenţa a două niveluri de locuire într-o aşezare carpică. Pînă in prezent, atît p „Silişte'' cît şi pe „Varniţă'', se cunosc bordeie în ambele niveluri de locuire, iar locuinţe de suprafaţă numai în nivelurile de locuire mai noi, datate în general în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

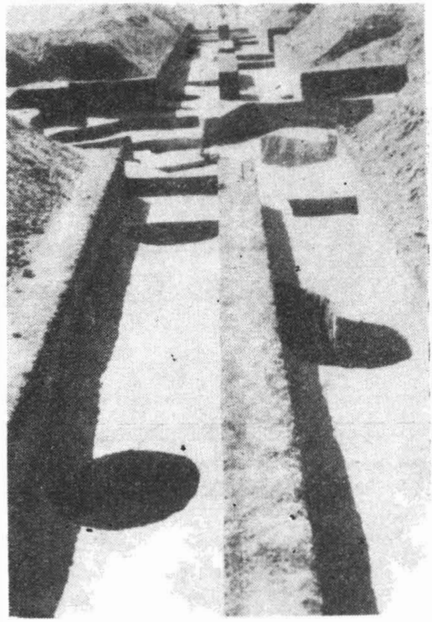

Fig. 2. - *Poiana-Dulceşti, „Silişte''.* Aspecte din timpul săpăturilor.

Ţinînd seama de faptul că cercetările sînt abia la început şi că locuinţele de suprafaţă sînt amintite la geto-daci de unele izvoare literare [10] şi documentate arheologic la Piscul Crăsanilor [11], Poiana-Tecuci [12] şi Ostrovul Şimian [13], credem că locuinţele de suprafaţă au existat şi în etapa de timp corespunzătoare nivelurilor de locuire mai vechi de la Poiana-Dulceşti. În nivelul II de locuire din aşezările de la Poiana-Dulceşti s-au descoperit pînă în prezent trei locuinţe de suprafaţă : două în aşezarea de la „Silişte'' şi una în aşezarea de pe „Varinţă''. Locuinţele au fost construite din nuiele şi chirpici. Judecînd după fragmentele de chirpici găsite, reiese că pereţii au fost destul de subţiri. În funcţie de dispersarea materialului, (bucăţi de chirpici, aglomerări de cioburi, uneori chiar vase întregi sau întregibile) se poate presupune că forma locuinţelor era patrulateră (fig. 4/1) ; gropi de pari nu s-au găsit decît în două cazuri. Dimensiunile celor trei locuinţe erau următoarele : 3 × 3 m ; 4,25 × 4,40 m

[10] Ovidiu le zice *casae* (*Tristia*, III, 10, 66).

[11] V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 658–663 şi I. Andrieşescu, *Piscul Crăsani*, Bucureşti, 1924, p. 22 şi urm.

[12] R. Vulpe, in *SCIV*, I, 1950, p. 50 ; *SCIV*, II, 1951, 1, p. 194–195 şi 200 ; *SCIV*, III, 1952, p. 194 şi în *Istoria României*, I, p. 230, unde se precizează că la Poiana Tecuci predomină locuinţele de suprafaţă în comparaţie cu bordeiele.

[13] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 191–192. Nu mai amintim aici locuinţele de suprafaţă de la Grădiştea Muncelului (C. Daicoviciu şi colectivul, în *SCIV*, III, 1952, p. 299, 306 şi *Materiale*, VII, p. 306–307) ; Bîtca Doamnei (C. Mătasă şi colaboratori, în *Materiale*, VII, p. 340) şi Cuciulata (Gh. Bichir, în *Materiale*, VII, p. 354), deoarece fiind vorba de o regiune de munte cu solul umed sau pietros, era firesc să se construiască locuinţe de suprafaţă.

şi 5 × 5,25 m. În mijlocul fiecărei locuinţe se afla vatra de foc, de formă oarecum ovală (fig. 4/1), a cărei mărime era în raport direct cu suprafaţa încăperii (0,80 × 0,85 m; 0,90 × 1,05 m şi 1 × 1,20 m).

Locuinţa nr. 1 de pe „Silişte" a avut podeaua lipită cu lut [14]. Locuinţe de suprafaţă, fără a li se putea determina forma, au mai fost

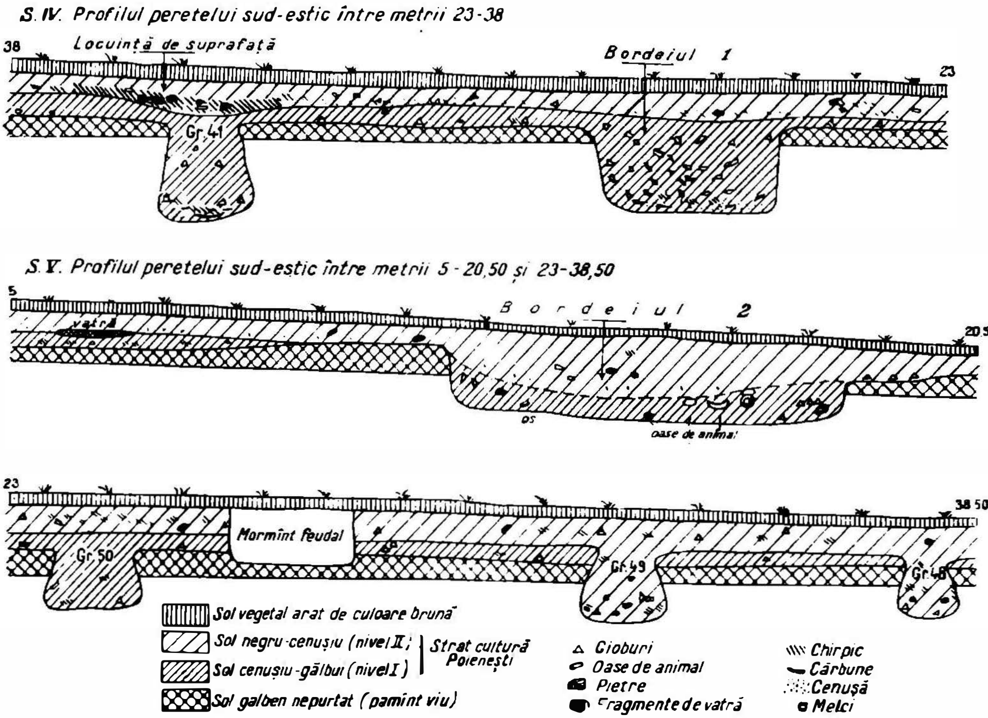

Fig. 3. — *Poiana — Dulceşti „Silişte"*. Profile.

descoperite, în cadrul acestei culturi la Gura Văii (r. Tg. Ocna) [15], Văleni-Roman [16], Slobozia-Roznov [17], Piatra Neamţ-Lutărie [18] şi Şcheia-Suceava [19].

Situaţia de la Hangu-Cetăţuie, unde s-au identificat cinci locuinţe de suprafaţă şi un singur semibordei [20], ar permite să se tragă concluzia

[14] O asemenea situaţie s-a mai întîlnit la Şcheia-Suceava (informaţie Gr. Foit şi Mara Nicorescu) şi în aşezarea getică de la Poiana-Tecuci (R. Vulpe, în *SCIV*, I, 1950, p. 50).

[15] Informaţii C. Buzdugan.

[16] Informaţie V. Ursache.

[17] Informaţie C. Scorpan.

[18] Anton Niţu şi colaboratori, în *Materiale*, VI, p. 368 şi fig. 6.

[19] Informaţie Gr. Foit şi Mara Nicorescu.

[20] Dan Gh. Teodoru şi Silvia Teodoru, în *Materiale*, VII, p. 42—43. Unele date cu privire la această aşezare pot fi găsite şi în *Materiale*, VI, p. 66—68. Semibordeie au fost descoperite şi în aşezarea getică de la Poiana-Tecuci (R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 200).

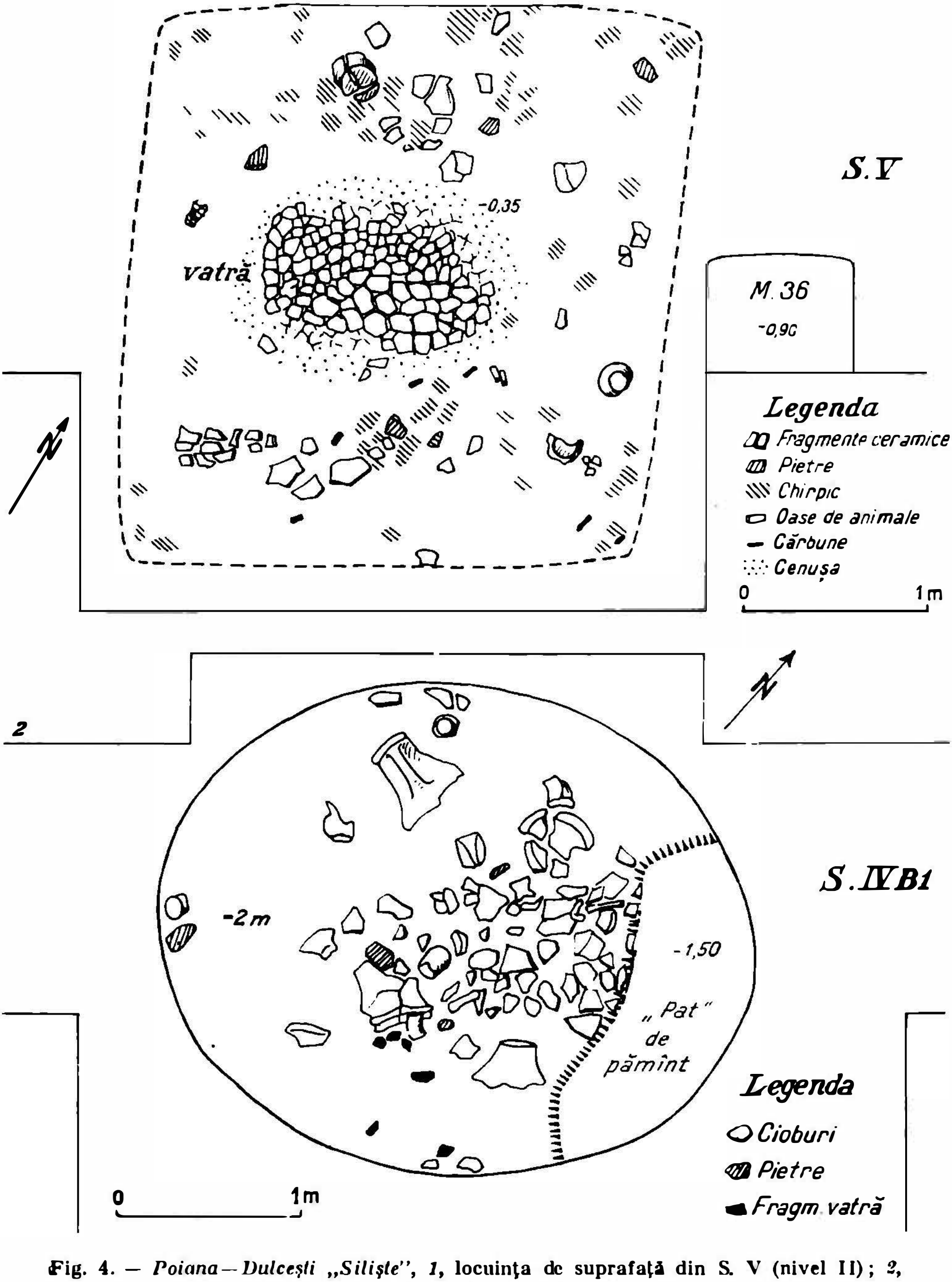

Fig. 4. — *Poiana—Dulcești „Siliște”*, *1*, locuința de suprafață din S. V (nivel II); *2*, bordeiul 1 (B_1) din S.IV (nivel I).

că în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. locuinţele de suprafaţă devin relativ frecvente.

În stadiul actual al cercetărilor, numărul bordeielor în cadrul aşezărilor carpice depăşeşte pe acela al locuinţelor de suprafaţă. În judecarea situaţiei trebuie însă să ţinem seama şi de faptul că unele locuinţe

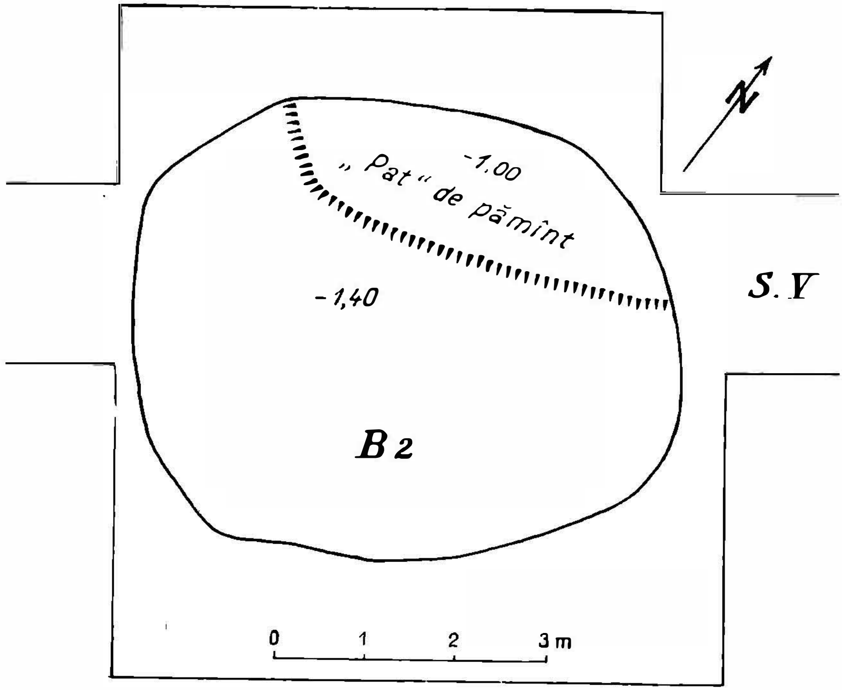

Fig. 5. — *Poiana—Dulceşti „Silişte"*, bordeiul 2 (B_2).

de suprafaţă, fiind la mică adîncime, au putut fi distruse cu prilejul muncilor agricole.

La Poiana-Dulceşti s-au găsit nouă bordeie, dintre care şase pe „Varniţă" şi trei pe „Silişte". Patru dintre bordeiele descoperite pe „Varniţă" aparţin nivelului I şi două nivelului II (mai nou), iar pe „Silişte", raportul este invers : un bordei aparţine nivelului I şi două nivelului II.

Bordeiele erau de formă oarecum ovală şi uneori chiar rotundă (fig. 4/2 ; fig. 5,6). Dimensiunile lor oscilau între 2,35 × 2,65 m (B_4 — „Varniţă"), cel mai mic bordei, şi 5,45 × 6,40 m (B_2 — „Silişte"), cel mai mare. Adîncimea bordeielor, calculată de la nivelul lor de săpare, varia între 1,20—1,80 m. Bordeiele nr. 3 (B_3) şi 4 (B_4) de pe „Varniţă" au fost tăiate de gropi de provizii aparţinînd nivelului II. Unele dintre bordeie (B_1, B_2 — „Silişte" şi B_5 — „Varniţă") au avut în interior „paturi" din pămînt cruţat, fie de jur împrejurul peretelui (B_5 — „Varniţă"),

fie numai pe una din laturi (B_1 și B_2 — „Siliște"). Lățimea acestor „paturi", oscila între 0,60—1,25 m, iar înălțimea între 0,40—0,50 m.

În umplutura bordeielor s-au găsit fragmente ceramice, uneori chiar vase întregi, oase de animale, bucăți de cărbune și mai rar de chirpici. În bordeiul nr. 6 (B_6) de pe „Varniță" s-au descoperit și cîteva unelte de tîmplărie.

În nici un bordei nu s-au găsit vetre de foc *in situ*, ci doar fragmente de vatră aruncate. În două bordeie de pe „Varniță" (B_3 și B_5)

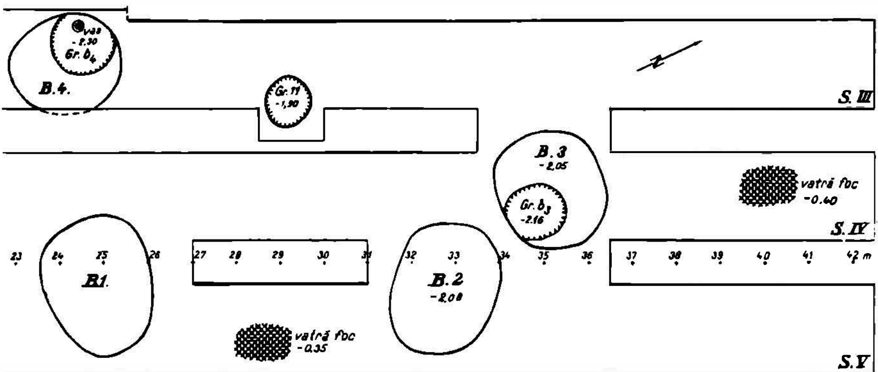

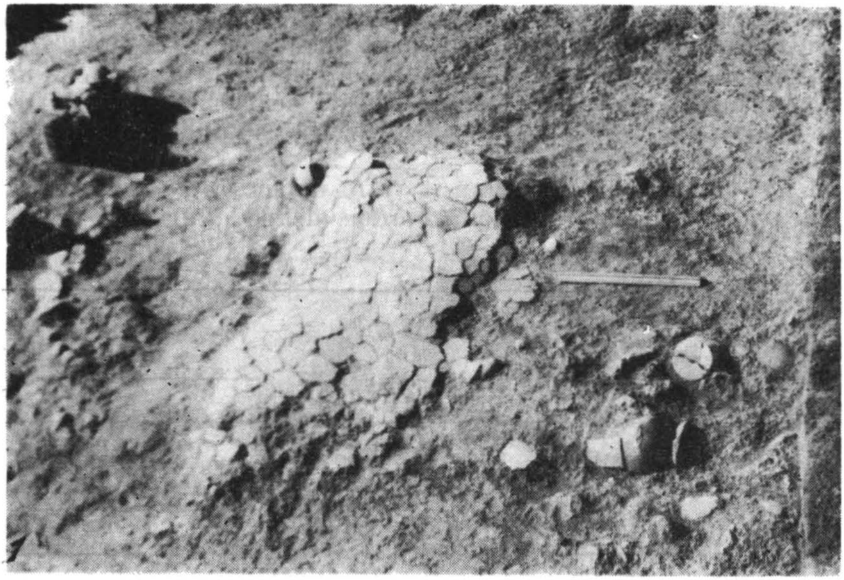
Fig. 6. — *Poiana Dulcești „Varniță"*. Porțiune din planul secțiunilor III, IV și V (metrii 23—42), unde se observă forma bordeielor 1 (B_1), 2 (B_2), 3 (B_3), 4 (B_4) și poziția vetrelor de foc, în raport cu bordeiele.

s-a constatat existența unor alveolări arse de foc care au putut folosi ca vetre pentru încălzit sau gătit. Vetre de foc propriu-zise s-au descoperit în afara bordeielor, la circa 3 m distanță de ele. Vetrele au fost construite pe un pat de pietricele de rîu, sistem cunoscut și în alte așezări din secolul al III-lea (Hangu-Cetățuie și Botoșani-Dealul Cărămidăriei)[21], dar și în Latène-ul geto-dacic la Poiana-Tecuci și Ostrovul-Șimian [22]. Forma vetrelor era oarecum ovală și dimensiunile lor de aproximativ 0,90 m. În așezarea de pe „Varniță" s-a descoperit un cuptor de copt pîine, lucrat prin cotlonire în pămînt crutat [23]. Cuptorul, distrus în mare parte de lucrările agricole, se afla la 6,50 m distanță de cel mai

[21] Dan Gh. Teodoru și Silvia Teodoru, în *Materiale*, VII, p. 42 și N. Zaharia și colaboratori, în *Materiale*, VII, p. 463.

[22] R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 198 și D. Berciu, *op. cit.*, p. 188, fig. 232.

[23] Un cuptor de copt pîine, tot din această vreme a fost descoperit de Sebastian Morintz la Chilia în vestul Munteniei (*Materiale*, VIII, p. 517). Tot celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea e.n. aparține probabil și cuptorul de la Bălteni (I. T. Dragomir în *Materiale*, VII, p. 12), care se află în apropierea bordeiului V, de tip carpic. I. T. Dragomir îl consideră contemporan cu cel de la Cavadinești (p. 12) care aparține secolului al IV-lea, respectiv culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov (*Materiale*, VII, p. 158). Cuptoare de copt pîine („bucătărie") au fost descoperite și în așezările getice de la Poiana-Tecuci și Popești (R. Vulpe în *SCIV*, II, 1951, p. 194, fig. 7; *Materiale*, VI, p. 310, fig. 1 și fig. 6 și în *Materiale*, VII, p. 323—327, fig. 2 și fig. 3).

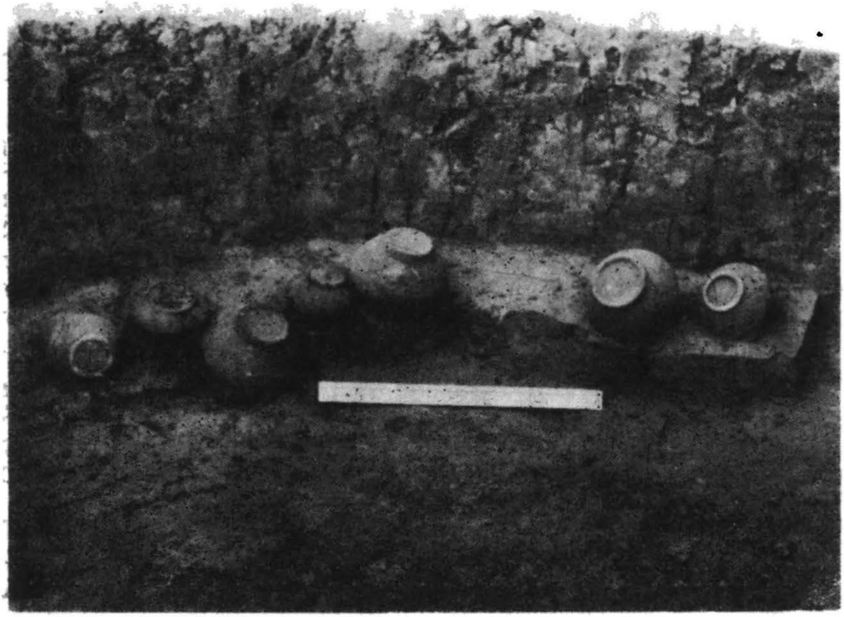

Fig. 7. — *Poiana—Dulcești*, *1*, locuința de suprafață din S.V de pe „Siliște", 2, vase *in situ* descoperite în așezarea de pe „Varniță".

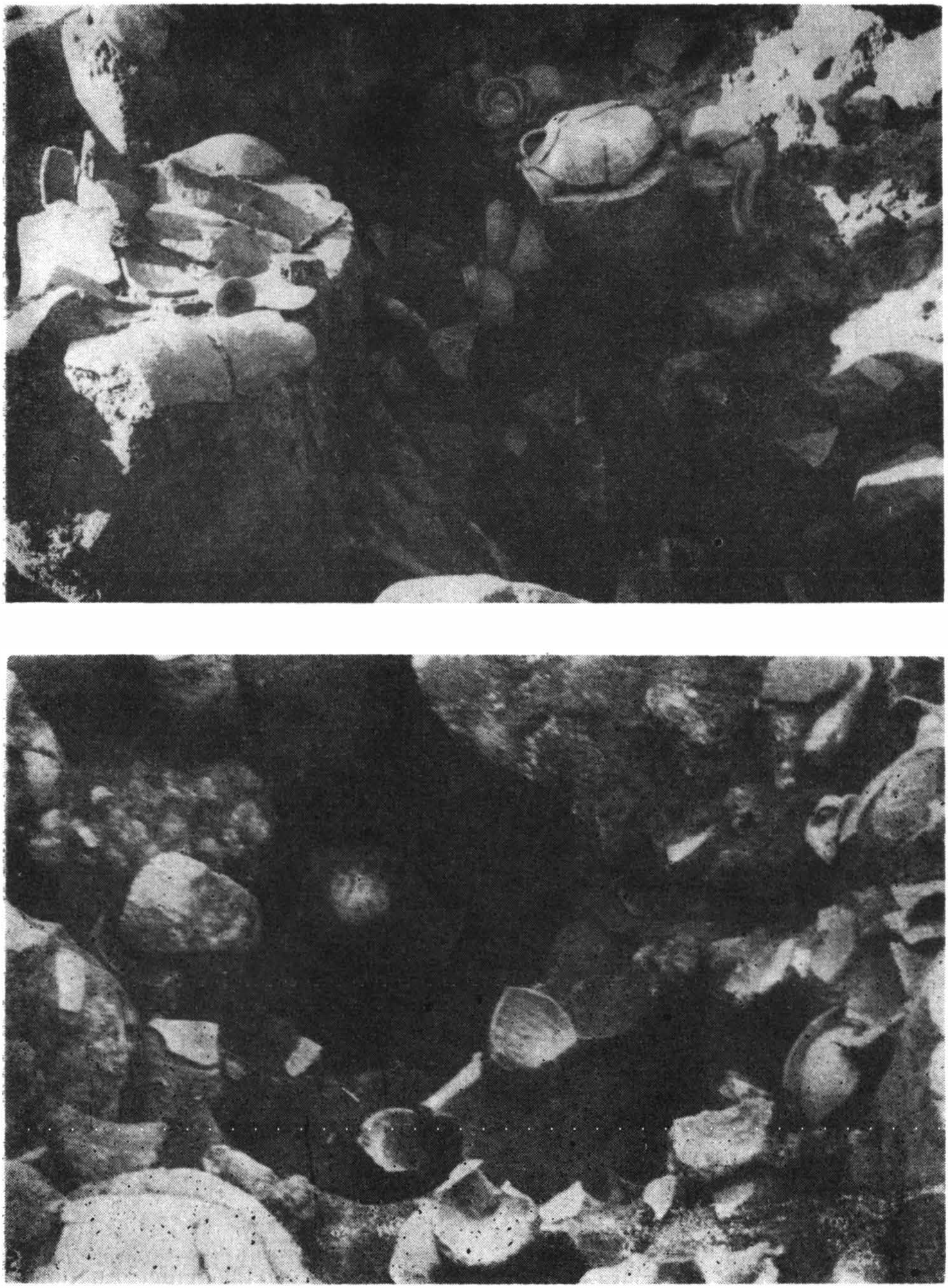

Fig. 8. — *Bulnărești*. Depozit de vase *in situ*.

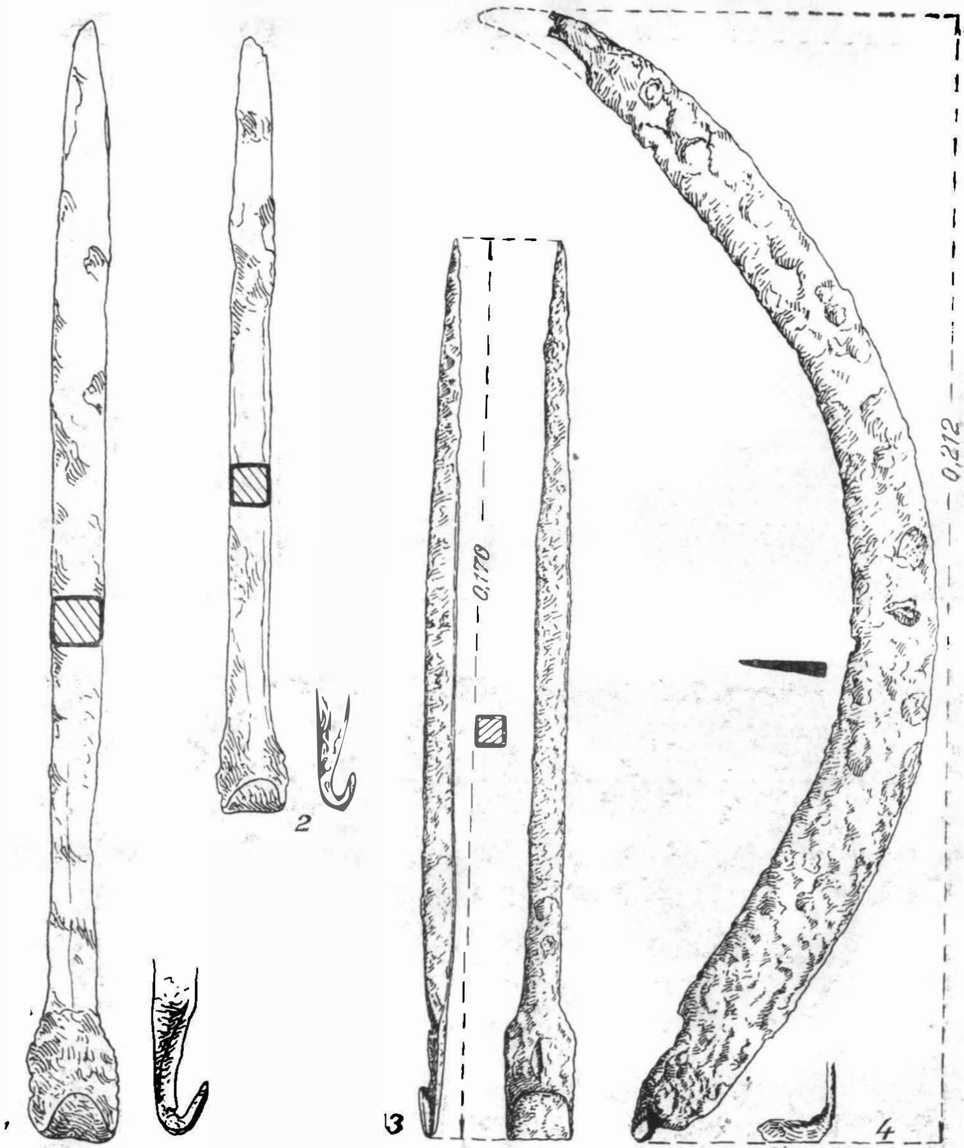

Fig. 9. — *Poiana—Dulceşti, „Varniţă”.* Unelte de fier *1, 2, 3,* burghie; *4,* secere cu **spin** (tip I/b).

apropiat bordei (B_4). Atribuirea acestui cuptor aşezării carpice nu poate fi pusă la îndoială, deoarece pe „Varniţă” nu s-au găsit resturi arheologice din alte epoci.

Bordeie de tipul celor de la Poiana-Dulceşti mai sînt cunoscute la Butnăreşti [24] şi Văleni-Roman [25]. În cadrul culturii carpice au mai fost descoperite bordeie, fără să li se fi putut determina forma, la Slobozia-Roznov [26], Pădureni şi Căbeşti [27]. La Botoşani, pe Dealul Cărămidăriei,

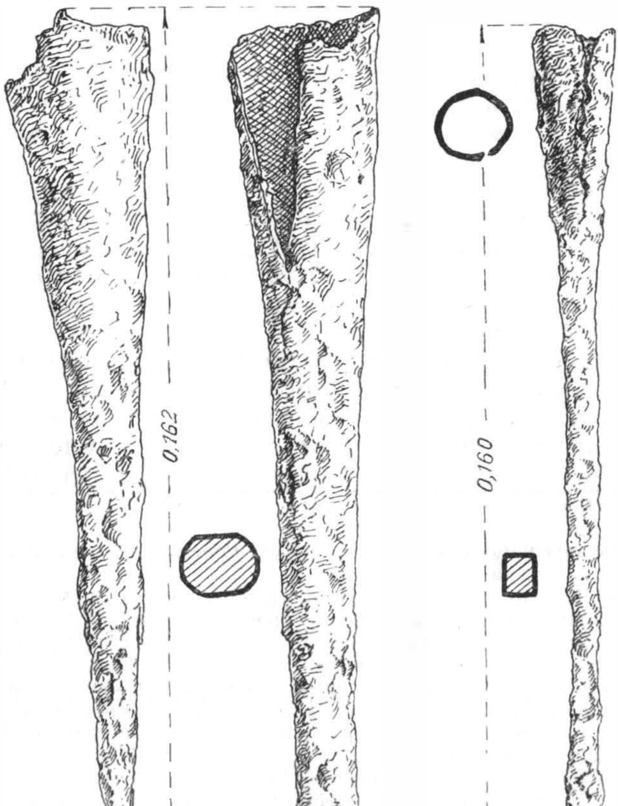

Fig. 10. — *Poiana—Dulceşti „Varniţă"*. Dălţi de fier.

s-a descoperit un bordei de formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,80 × 3,20 m, avînd în colţul nordic vatră de foc [28]. Acest bordei se singularizează, atît prin formă cît şi prin prezenţa vetrei, deoarece în

[24] Cercetări efectuate de noi în 1961.
[25] Informaţie V. Ursache.
[26] Informaţie C. Scorpan.
[27] Informaţie C. Buzdugan care a efectuat în 1963 un sondaj, în aşezarea de la Mileşti.
[28] N. Zaharia şi colaboratori, în *Materiale*, VII, p. 462 şi fig. 2.

cadrul așezărilor carpice nu se cunosc pînă în prezent bordeie cu vetre de foc în interior.

Bordeie de formă oarecum ovală sînt întîlnite în secolul al III-lea și în Muntenia, la Mătăsaru [29] și Dulceanca [30], iar în Latène-ul geto-dacic la Cernatul de Jos [31] și Crăsani [32].

După observații proprii, consemnăm faptul că bordeiele mai puțin adînci au uneori forma apropiată de aceea a unui dreptunghi sau pătrat cu colțurile rotunjite [33].

Bordeie de formă ovală au fost descoperite și la Bălteni (r. Făurei) în plină zonă de cîmpie[34]. Bordeiele de la Bălteni, ca și cele de la Poiana-Dulcești, nu au vetre de foc în interior, sînt adînci și au „paturi" din pămînt cruțat. Prin materialul ceramic descoperit ele aparțin culturii Vîrteșcoiu-Poienești [35].

La Bălteni, au fost descoperite de I. T. Dragomir și bordeie de formă rectangulară [36], care judecînd după inventar aparțin culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov. Deci, după părerea noastră, la Bălteni sînt două straturi de cultură, aparținînd unor așezări diferite, și nu un singur strat de cultură cum s-a crezut [37].

Stratul de cultură de care se leagă bordeiele de formă ovală aparține carpilor și se datează în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., iar bordeiele rectangulare, prin formă și inventar, aparțin secolului al IV-lea, respectiv culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov. Existența a două straturi de cultură este susținută și de observații stratigrafice, cum ar fi intretăierile de complexe [38].

---

[29] Cercetări efectuate de Gh. Bichir și Eug. Popescu.

[30] Informație Suzana Ferche.

[31] Săpături efectuate de Z. Székely. Bordeiele sînt din epoca Latène și nu „se datează după cucerirea Daciei", cum se specifică în cronica apărută în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 457. Grație amabilității lui Z. Székely, am văzut parte din materialul descoperit la Cernatul de Jos, lucru pentru care îi mulțumim și pe această cale.

[32] I. Andrieșescu, *op. cit.*, p. 32. Bordeie din epoca geto-dacică s-au mai descoperit la Poiana-Tecuci, Ostrovul-Șimian etc., dar nu li se precizează forma (a se vedea R. Vulpe, rapoartele de săpături citate mai sus și *Istoria României*, I, p. 230; de asemenea D. Berciu, *op. cit.*, p. 191—192). Aluzie la geții din Dobrogea, care trăiau în bordeie, face probabil și Strabon (VII, 5, 12 c 318), cînd spune că pe teritoriul care se întinde mai la nord de Calatis locuiesc așa-zișii troglodiți (Gh. Ștefan și colaboratori, *Izvoarele privind Istoria României*, I, București, 1964, p. 249).

[33] Un asemenea bordei a fost descoperit pe Cîmpul lui Boja, din cartierul Militari (Vl. Zirra și Gh. Cazimir, în *Cercetări arheologice în București*, I, 1963, p. 52, fig. 4 și fig. 5).

[34] I. T. Dragomir, in *Materiale*, VIII, p. 12 -13.

[35] Folosim denumirea de cultura Vîrteșcoiu-Poienești din două motive: primul este acela că descoperirile de la Vîrteșcoiu sînt anterioare celor de la Poienești, iar al doilea că la Poienești a fost descoperită o altă cultură nouă, aceea bastarnă din secolele II—I î. e. n., documentată pentru prima dată aici și care după afirmațiile lui R. Vulpe „reclamă și ea numele acestei localități". Preferăm denumirea de cultura Vîrteșcoiu-Poienești și nu pe acea de Poienești-Vîrteșcoiu și pentru faptul că materialele descoperite la Vîrteșcoiu sînt ceva mai timpurii decît cele de la Poienești (Gh. Bichir, *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 261 - 262) și în felul acesta noua denumire constituie și un indiciu cronologic.

[36] *Materiale*, VIII, p. 12.

[37] I. T. Dragomir, în *Materiale*, VIII, p. 11 –20. Mulțumim și pe această cale lui I. T. Dragomir care a avut amabilitatea de a ne arăta unele materiale de la Bălteni.

[38] I. T. Dragomir, în *Materiale*, VIII, p. 13. Însăși umplutura tipurilor de bordeie se deosebește (p. 12).

Atît la Poiana-Dulceşti cît şi la Butnăreşti s-au găsit în preajma locuinţelor gropi de provizii, îngrijit săpate, avînd forma de ,,butelie" şi mai rar cilindrică [39].

Gropile de la Poiana-Dulceşti şi Butnăreşti nu au pereţii arşi, deoarece loessul calcaros în care au fost săpate nu menţine umezeala şi este destul de rezistent pentru a nu permite dărîmarea pereţilor. Faptul că la Ţifeşti, în sudul Moldovei, s-a descoperit o groapă de provizii cu pereţi arşi [40] arată că atunci cînd solul nu oferea condiţii optime pentru păstrat cereale carpii ardeau gropile. În ceea ce priveşte avantajele păstrării bucatelor în gropi, informaţiile pe care ni le transmite Tacitus despre germani [41] sînt valabile şi pentru carpi. Din textul scriitorului antic reiese că germanii îşi păstrau proviziile în gropi, acoperite cu mult gunoi, pentru a nu putea fi observate de duşmanii care-i atacau.

După deteriorare, unele dintre gropile de provizii au fost folosite ca depozite de gunoi. În aşezările de la Poiana-Dulceşti (,,Varniţă") şi Butnăreşti s-au identificat şi gropi diforme, cu pereţii cotloniţi, din care s-a scos lut pentru diverse treburi gospodăreşti.

În aşezarea de pe ,,Varniţă" s-au descoperit două gropi care erau pline cu fragmente de vatră, resturi de lipitură provenită de la cuptoare şi bucăţi de cărbune; fragmentele ceramice erau foarte puţine. O situaţie similară s-a mai întîlnit în aşezarea contemporană de la Ţifeşti şi în Latène-ul geto-dacic de la Poiana-Tecuci [42]. Menţionăm de asemenea că totdeauna fragmentele de vatră se găsesc aruncate în gropi sau bordeie şi nu împrăştiate la întîmplare.

Legînd aceste observaţii de existenţa la daci a cultului solar [43] şi a incineraţiei [44], este de presupus că vatra, pe care ardea focul, considerat ca rupt din soare (astrul ceresc adorat), se bucura de o atenţie deosebită la geto-daci. Aşa încît existenţa unui cult al vetrei atît la geto-daci [45], cît şi la carpi, este neîndoielnică.

Ocupaţiile principale ale carpilor erau agricultura şi creşterea vitelor. Practicarea agriculturii este atestată de prezenţa în aşezări a brăzdarelor de plug şi a secerilor.

---

[39] Gropi de acest gen au fost întîlnite şi la Ţifeşti, în sudul Moldovei (Sebastian Morintz şi N. Harţuchi, în *Materiale*, VIII, p. 521 şi 523).

[40] *Ibidem*, p. 521.

[41] *De origine et situ Germanorum*, XVI, 3.

[42] Sebastian Morintz şi N. Harţuchi, în *Materiale*, VIII, p. 523 şi R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 197 şi *SCIV*, III, 1952, p. 194.

[43] Cf. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 336; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 72 şi H. Daicoviciu, *Il tempio-calendario dacico di Sarmisegetuza*, în *Dacia*, N. S., IV, p. 232 şi urm. Pentru religia geto-dacilor în general a se vedea I. I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici religioase*, în *AISC*, V, 1947, p. 61–137 şi C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 329–338.

[44] După părerea noastră, între cultul solar şi ritul incinerării practicat de geto-daci este o strînsă legătură.

[45] Cf. R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 197, unde se vorbeşte de un cult domestic al vetrei.

Se cunosc brăzdare de fier din această vreme la Văleni-Roman (un exemplar)[46], Mastacăn-Dragomirești (două exemplare) și Slobozia-Roznov (un brăzdar fragmentar)[47].

Numărul secerilor de fier este cu mult mai mare decît al brăzdarelor. S-au descoperit seceri din această vreme la Poiana-Dulcești („Varniță"), Văleni-Roman[48] și Mastacăn-Dragomirești[49]. La Poiana-Dulcești s-au găsit trei seceri, dintre care numai un exemplar întreg (fig. 9/4). Toate secerile sînt de tipul cu spin la mîner și au lama îngustă și curbată.

Tipul de secere cu spin la mîner este întîlnit și în Latène-ul geto-dacic la Grădiștea Muncelului[50], Piatra Roșie[51], Strîmbu[52], Popești[53], București[54], Poiana-Tecuci[55] și Brad-Negri[56] pe teritoriul României și la Mukacevo în U.R.S.S.[57]. În unele așezări din Latène-ul geto-dacic s-au descoperit alături de seceri de fier și seceri făcute din coaste de animale[58], ceea ce presupune că secerile de fier nu puteau satisface nevoile populației respective a cărei ocupație principală era agricultura.

În Latène-ul geto-dacic se cunosc două variante ale tipului de secere cu spin : tipul I/a reprezentat de seceri cu lama lată și mai puțin curbată și tipul I/b reprezentat de seceri cu lama îngustă și curbura mai accentuată, aproape identice cu cele din așezările carpice[59]. Pe baza acestei

---

46 Brăzdarul este expus în Muzeul de istorie din Roman și provine din săpăturile lui V. Ursache.

47 C. Scorpan, *Date noi cu privire la carpii din valea Bistriței*, comunicare ținută la sesiunea științifică a Muzeelor, decembrie 1964. Pentru brăzdarele de plug din epoca dacică a se vedea I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 285–299 și I. Berciu și Al. Popa, *Depozitul de unelte dacice de pe muntele Strîmbu de lîngă Grădiștea Muncelului*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 151–160.

48 Mai multe exemplare expuse în Muzeul de istorie din Roman.

49 Fragmente din trei exemplare. Cf. C. Scorpan, comunicare citată.

50 C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, III, 1952 p. 300, fig. 19, și în *Istoria României*, I, p. 269, fig. 59/2.

51 C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 78, pl. VII/3, 9.

52 I. Berciu și Al. Popa, *op. cit.*, p. 152, 154, 158 și fig. 1 și 3.

53 R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1955, 1–2, p. 248, fig. 10/3.

54 Dinu V. Rosetti, în *Bucureștii de odinioară în lumina cercetărilor arheologice*, p. 30 și pl. XXIV/2.

55 R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 200 ; în *SCIV*, III, 1952, p. 198, fig. 12/2 și în *Istoria României*, I, p. 220, fig. 50/2.

56 Secerile sînt expuse în Muzeul de istorie din Roman și provin din săpăturile conduse de Victoria Eftimie. Un fragment de secere de fier (partea dinspre vîrf) a fost găsit și în cimitirul dacic de la Porolissum (M. Macrea și colaboratori, în *Materiale*, VIII, p. 488 și fig. 8/11), iar altul la Cașolț în mantaua tumulului XLV–288, la 0,25 m (M. Macrea și N. Lupu, în *Materiale*, V, p. 109).

57 T. Lehoczky, în *AÉ*, XXI, 1901, p. 216 și pl. II/4–6 și pl. III/12 ; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 188, fig., 332/12 și p. 496, fig. 340 și V. I. Bidzilea, *Поселения Гиш — Ловачка*. în Археология, XVII Kiev, 1964, pl. I/4–8. În cadrul uneltelor de la Mukacevo sînt și unele unelte mai tîrzii care nu aparțin Latène-ului. Unele seceri de la Mukacevo păstrează și inelul de la mîner, pe care V. Pârvan îl punea în legătură cu „împachetarea originală pentru export". Tot inel pentru mîner îl considera și T. Lehoczky numai că cercetătorul maghiar credea că prin acest inel se fixau două seceri, folosite astfel drept armă, lucru pe care V. Pârvan l-a combătut pe bună dreptate.

58 Material inedit provenind din săpăturile efectuate la Brad (reg. Bacău) de Al. Vulpe, Victoria Eftimie și V. Ursachi.

59 O secere de tip I/b este expusă în MNA și provine de la Peceneaga (r. Negru Vodă, reg. Dobrogea). Ea a făcut parte dintr-un depozit de unelte agricole care se datează în sec. I–IIe. n.

observaţii tipologice se poate presupune că secerile de tip I/b se dezvoltă din cele de tip I/a [60]. Lucrul pare firesc deoarece secerile de tip I/b prezentau următoarele avantaje : lama fiind mai îngustă, era mai uşoară şi pentru confecţionarea secerei se folosea mai puţin metal, de asemenea curbura mai accentuată a lamei făcea ca secera să fie mai practică pentru apucat şi tăiat recolta.

În secolul al IV-lea e.n. pe teritoriul României, locul secerei cu spin este luat de secera cu tijă la mîner, de tipul celor descoperite la Poieneşti [61] şi Bumbeşti [62].

Alături de agricultură un loc important în activitatea carpilor îl ocupa creşterea vitelor. Cele mai frecvente oase de animale domestice descoperite în aşezările carpice sînt cele de oaie (*ovis aries*), bou (*bos taurus*), cal (*equus cabalus*) şi porc (*sus scrofa*) [63]. Sînt unele aşezări, cum este cea de la Hangu-Cetăţuie, din zona lacului de acumulare a hidrocentralei de la Bicaz, care datorită poziţiei sale geografice a avut mai mult un caracter păstoresc. Creşterea vitelor a dus şi la stimularea torsului şi ţesutului, documentat prin greutăţi de lut piramidale, fusaiole de formă bitronconică sau tronconică şi chiar fragmente de ţesătură [64].

Principalele meşteşuguri documentate la carpi sînt metalurgia fierului, prelucrarea lemnului şi olăritul.

Metalurgia fierului este atestată de prezenţa bucăţilor de zgură în aşezările de la Poiana-Dulceşti („Silişte"), Butnăreşti şi Ţifeşti. Se poate presupune că în toate aşezările mai importante existau ateliere de fierărie.

Carpii erau pricepuţi şi în prelucrarea lemnului după cum arată uneltele de tîmplărie descoperite pe „Varniţă" în bordeiul nr. 6 (B_6) şi groapa 17. Din rîndul uneltelor de fier găsite în cele două complexe amintim : trei burghie, două dălţi, un priboiu, un braţ de compas, şi alte piese fragmentare, a căror folosinţă nu poate fi precizată.

Burghiile au capătul activ îndoit (fig. 9/1—3). Acest tip de burghiu este folosit în special de rotari şi dulgheri.

Dălţile de fier (fig. 10) îşi găsesc bune analogii atît în secolul al III-lea e.n., la Viişoara (com. Tg. Trotuş, r. Tg. Ocna) [65], cît şi în

[60] V. Pârvan considera secerile cu lama lată de tip getic, iar cele cu lama îngustă de tip celtic (*Getica*, p. 495—496), părere pe care, în lumina noilor descoperiri, nu o împărtăşim. Amintim că secerile de tip I/a (cu lama lată) sînt întîlnite şi în mediul celtic (J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie*, IV, Paris, 1927, p. 888, fig. 613/5 şi Jan Filip, *Die Kelten in Mitteleuropa*, Praga, 1956, pl. CXXI/5). În prezent, din materialul publicat, reiese că secerile de tip I/a sînt foarte puţine în comparaţie cu cele de tip I/b.

[61] R. Vulpe, *Săpăturile de la Poieneşti*, în *Materiale*, I, p. 305, fig. 91. Pentru atribuirea aşezării de la Poieneşti culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov, vezi Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, XI, 1961, 2, p. 263 şi urm.

[62] *Istoria României*, I, p. 399, fig. 94/1.

[63] Oasele de animale din aşezările de la Poiana-Dulceşti sînt predate pentru studiu lui Sergiu Haimovici de la Universitatea din Iaşi.

[64] Descoperite în săpăturile noastre de la Butnăreşti, M. 7.

[65] Exemplar expus în Muzeul de istorie din oraşul Gheorghe Gheorghiu-Dej. Datele cu privire la condiţiile de găsire ne-au fost transmise de C. Buzdugan, directorul muzeului.

Latène-ul geto-dacic la Poiana-Tecuci[66], Grădiştea Muncelului[67], Piatra Roşie[68], Strîmbu, Petreşti, Căpîlna, Piatra Craivii[69], Braşov[70] şi la Mukacevo, în U.R.S.S.[71]. Exemplarul mai mic de la Poiana-Dulceşti (fig. 10/2) păstrează în locul de fixare al cozii, resturi din lemnul din care a fost confecţionată coada dălţiţii.

Descoperirea acestor unelte, grupate în două complexe, presupune existenţa unor meşteri tîmplari, în aşezarea de pe „Varniţă", care puteau lucra şi pentru locuitorii aşezărilor din jur. Dezvoltarea prelucrării lemnului era stimulată şi de existenţa pădurii de stejar şi de fag.

Alături de metalurgia fierului şi prelucrarea lemnului, un loc important în cadrul aşezărilor carpice îl ocupa olăritul. Pe lîngă procedee tehnice tradiţionale, carpii au început să-şi însuşească procedee tehnice noi, datorită contactului cu lumea romană. Influenţa romană se reflectă atît în formele unor vase cît şi în sistemul de ardere a lor, însă asupra acestei probleme nu vom insista aici.

Convieţuirea cu triburile sarmatice îşi găseşte şi ea ecoul în ceramica celei de a doua jumătăţi a secolului al III-lea e.n., aşa cum arată torţile zoomorfe descoperite la Poieneşti, Moldoveni-Gabăra şi Gologofta-Ivăneşti[72].

Pînă în prezent se cunosc cuptoare de ars oale în următoarele aşezări carpice: Ţifeşti, Piatra Neamţ-Dărmăneşti, Cucoşeni-Butnăreşti şi Şcheia-Suceava[73]. Tot acestei culturi îi aparţine şi cuptorul de la Bălteni. Spre deosebire de toate celelalte aşezări, la Butnăreşti, s-a descoperit un întreg atelier, cu două cuptoare de ars oale. În interiorul atelierului s-au găsit numeroase vase din rîndul cărora s-au întregit pînă în prezent (total sau parţial) 36 de exemplare.

Situaţia de la Butnăreşti arată că în aşezările carpice existau olari calificaţi, care lucrau pentru întreaga aşezare, aşa încît olăritul nu mai poate fi considerat ca o îndeletnicire casnică. Multiplele întrebuinţări pe care le aveau vasele justifică existenţa unor olari specializaţi.

★

Documentarea arheologică arată că populaţia carpică a creat o cultură înfloritoare care îşi are rădăcini adînci în Latène-ul geto-dacic. La formarea culturii materiale a carpilor un rol important l-au avut influenţele romană şi sarmatică.

A reieşit din lucrarea noastră că populaţia carpică a trăit în bordeie şi locuinţe de suprafaţă ca şi geto-dacii, a avut aceleaşi ocupaţii principale

---

66 R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 204.

67 C. Daicoviciu şi colaboratori, în *SCIV*, III, 1952, p. 302, fig. 24.

68 C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, p. 78, pl. VII/10.

69 Ion Berciu şi Al. Popa, *op. cit.*, p. 154–155, 158–159 şi fig. 2/4, 11 şi 3/14, 2.

70 Dalta este expusă în Muzeul de istorie din Braşov. Informaţii I. Pop.

71 V. I. Bidzilea, *op. cit.*, pl. I/18–19.

72 Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 258 şi urm.; Iulian Antonescu în *Materiale*, VIII, p. 450, fig. 4 şi Al. Andronic şi colaboratori, în *Materiale*, VIII, p. 801, fig. 6/3.

73 A se vedea rapoartele citate şi Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteşcoiu-Poieneşti* (în manuscris).

(agricultura şi păstoritul) şi a folosit aceleaşi tipuri de unelte în agricultură, la prelucrarea lemnului şi în atelierele de fierărie. De asemenea, formele ceramice caracteristice geto-dacilor, vasul-borcan ornamentat cu brîu alveolar şi ceaşca dacică, sînt întîlnite şi în cadrul culturii materiale a carpilor.

Contactul cu lumea romană [74] şi convieţuirea cu sarmaţii se reflectă din plin în cultura carpică. Aceste influenţe se constată în ceramică, obiecte de podoabă, unelte şi piese de harnaşament.

Avantajaţi de poziţia geografică a Moldovei şi datorită condiţiilor istorice obiective, carpii s-au organizat într-o puternică uniune tribală şi au atacat în repetate rînduri imperiul roman [75], reînviind pentru o scurtă perioadă de timp epoca de glorie a lui Burebista şi Decebal [76].

Către mijlocul secolului al III-lea carpii au pătruns şi în Muntenia, în special în regiunea de est, unde pentru a doua jumătate a secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului al III-lea îi avem documentaţi pe sarmaţi [77].

Identificarea aşezării carpice de la Bălteni, localitate situată la sud-vest de Făurei şi în apropierea căreia s-au descoperit de către I. T. Dragomir mormintele sarmatice de la Largu şi Ruşeţu, datate în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., arată că pătrunderea carpilor din Moldova, la mijlocul secolului al III-lea e.n., a pus capăt stăpînirii sarmatice în Muntenia de est. Tot în aceeaşi vreme, încurajaţi probabil de succesele carpilor, se extind către Dunăre şi geto-dacii din regiunea colinară a Munteniei centrale şi de vest, aşa cum pare să demonstreze descoperirea unor aşezări (care se datează în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.) la Răreanca, nu departe de Zimnicea şi Dulceanca, la sud-est de oraşul Roşiori de Vede [78].

Depopulată în parte de romani în secolul I al e.n. (ne referim la acţiunile lui Aelius Catus), pentru a crea o zonă de siguranţă la graniţele imperiului, „controlată“ apoi de sarmaţi, Cîmpia Munteană devine din nou intens locuită de geto-daci în a două jumătate a secolului al III-lea e.n., datorită în bună parte aportului carpic.

---

[74] Pentru circulaţia monedelor romane în secolele II–III e. n. în Moldova a se vedea B. Mitrea, *Contribuţii numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova*, în *SCIV*, VII, 1956, 1–2, p. 151–173.

[75] B. Mitrea, în *Istoria României*, I, p. 639–647 şi Sándor Soproni, *Castellum carporum*, în *Folia Arch*, XV, Budapesta, 1963, p. 43–54, unde se găseşte şi bibliografia principală cu privire la această problemă.

[76] Cf. Gh. Bichir, *Les carpes à la lumière des dernières découvertes archéologiques* (in curs de apariţie).

[77] Pentru datarea sarmaţilor în zona extracarpatică a României şi în secolul al II-lea e. n., vezi Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 260, nota 1 şi p. 268; Al. Andronic, *Un mormînt sarmatic descoperit la Vaslui*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 348, nota 3 şi p. 358 şi Sebastian Morintz şi Barbu Ionescu, *Descoperiri sarmatice în raionul Olteniţa*, comunicare ţinută la sesiunea ştiinţifică a Muzeelor, decembrie 1964. Pentru sarmaţi în general a se vedea I. Nestor, în *Istoria României*, I, p. 671–682.

[78] Cercetările de la Dulceanca au fost efectuate de Suzana Ferche. Pentru Răreanca vezi Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., IX (în curs de apariţie).

Limita vestică a așezărilor din secolul al III-lea e.n. în care se constată elemente carpice se oprește în prezent la Mătăsaru pe Argeș, la circa 60 km VNV de București.

Descoperirile arheologice arată că daco-carpii au conviețuit cu sarmații care, datorită inferiorității lor numerice, au trebuit să accepte hegemonia carpilor [79], stăpîni ai teritoriului pe care sarmații s-au așezat. Dacă în etapa timpurie a culturii carpice denumită de noi Pădureni-Vîrtișcoiu, se constată că nu există o puternică întrepătrundere carpo-sarmatică [80], în etapa mai tîrzie, pe care am numit-o Poienești-Gabăra [81], această întrepătrundere este evidentă.

Situația din Muntenia de vest și centrală diferă de cea din Moldova, datorită condițiilor istorice obiective. Muntenia, încercuită de imperiul roman, temporar stăpînită și continuu supravegheată, nu oferea locuitorilor ei aceleași condiții de dezvoltare pe care le aveau carpii în Moldova. Dacă carpii își puteau permite să facă incursiuni în imperiu, luînd prăzi bogate și uneori reclamînd chiar subsidii [82], nu același lucru îl puteau face geții din Muntenia [83].

Inventarul așezărilor și în special al necropolelor aparținînd geților din vestul Munteniei, este mai sărac decît inventarul așezărilor și necropolelor carpice din Moldova.

Cercetările efectuate de noi la Mătăsaru (reg. Argeș) arată că majoritatea formelor ceramice sînt contaminate de influența romană. Aici apare ceramica zgrunțuroasă, lucrată la roată, în tehnică romană, de tipul celei întîlnite în așezările din provincia Dacia și care apare extrem de rar în așezările carpice din Moldova. Parte din ceramica de la Mătăsaru își găsește bune analogii în ceramica descoperită de Emilian Popescu în castrul de la Jidava. Obiectele de metal din așezarea de la Mătăsaru sînt aproape toate de proveniență romană. Acest lucru arată că influența romană a fost foarte puternică și la est de limesul transalutan.

Pornind de la aceste observații, înclinăm să credem că pe baza descoperirilor din ultimii ani se poate pune problema începutului procesului de romanizare în secolul al III-lea și în afara Daciei romane. Ipoteza noastră se referă la partea de vest a Munteniei. În sprijinul acestei păreri vin materialele arheologice descoperite de Sebastian Morintz la Chilia [84]. Apare într-o lumină nouă acum și aspectul central muntean de tip Militari. Însă asupra acestei probleme vom reveni cînd vom publica materialele de la Mătăsaru, ele depășind cadrul studiului de față.

Gh. Bichir

---

[79] Cf. I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, in *Revue roumaine d'Histoire*, III, 3, 1964, p. 388.

[80] Gh. Bichir, *op. cit.*, in *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 260–268.

[81] *Ibidem.*

[82] Cf. Petrus Patricius, frag. 8. (*Fr. Gr. Hist.* IV, 186).

[83] Pentru situația politică generală a Munteniei în această vreme vezi R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains* in *Dacia*, N. S., V, p. 385–386.

[84] Sebastian Morintz, *Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху*, in *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 395–411 și rapoartele de săpături din *Materiale*, VII și VIII.

НОВЫЙ ВКЛАД В ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАРПОВ

РЕЗЮМЕ

Автор обращается вновь к вопросу о материальной культуре карпов (типа Выртешкойю-Поенешть), рассматривая на этот раз их поселения (о могильниках см. SCIV, XII, 1961, *2*, стр. 253—271).

Используя результаты раскопок в Поянa-Дулчешти и Бутнэрешти (Молдова), в ходе которых были обнаружены поселения карпов, имеющие по два жилых горизонта, автор останавливается на описании типов их жилищ, продовольственных ям, сельскохозяйственных орудий (приводя типологию серпов), а также основных ремесел, распространенных у карпов (железная металлургия, деревообработка и гончарство).

Автор уделяет особое внимание связям культуры Выртешкойю-Поенешть с гето-дакийским Latène, а также римскому и сарматскому влияниям. Указывается, что на территории Молдовы карпо-сарматское сосуществование обосновано.

Особо важное значение имеет отождествление одного карпского поселения в Бэлтени (Мунтения) в центре равнины, где были обнаружены погребения сарматов, датированные концом II в. — первой половиной III в. Поселение в Бэлтени датируется второй половиной III в. н. э. Карпы дакийского происхождения проникли из Молдовы в Мунтению, положив тем самым конец «господству» сарматов в восточной части Мунтенской равнины.

Проникновение карпов в Мунтению сопровождалось переселением даков из холмистой зоны Мунтении к Дунаю, что подтверждается находками некоторых поселений в Мунтенском Бурнасе (Дулчанка и Рэрянка).

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Зона распространения культуры Выртешкойю-Поенешть.

Рис. 2. — *Поянa-Дулчешть*, *«Силиште»*. Различные моменты раскопок.

Рис. 3. — *Поянa-Дулчешть*, *«Силиште»*. Профили.

Рис. 4. — *Поянa-Дулчешть*, *«Силиште»*. 1 — наземное жилище из разреза V (горизонт II); 2 — землянка 1 (B_1) из разреза IV (горизонт I).

Рис. 5. — *Поянa-Дулчешть*, *«Силиште»*. Землянка 2 (B_2).

Рис. 6. — *Поянa-Дулчешть*, *«Варницэ»*. Часть плана разрезов III, IV и V (23—42 метры), на которой видна форма землянок 1 (B_1), 2 (B_2), 3 (B_3), 4 (B_4) и положение очагов по отношению к землянкам.

Рис. 7. — *Поянa-Дулчешть*. 1 — наземное жилище из разреза V в «Силиште»; 2 — сосуды *in situ*, обнаруженные в поселении «Варницэ».

Рис. 8. — *Бутнэрешть*. Клад сосудов *in situ*.

Рис. 9. — *Поянa-Дулчешть*. *«Варницэ»*. Железные орудия. 1, 2, 3 — сверла; 4 — серпы с шипами (тип 1/б).

Рис. 10. — *Поянa-Дулчешть*, *«Варницэ»*. Железные долота.

NOUVELLE CONTRIBUTION À LA CONNAISSANCE DE LA CIVILISATION MATÉRIELLE DES CARPES

RÉSUMÉ

L'auteur reprend le problème de la civilisation matérielle des Carpes (de type Vîrteşcoiu-Poieneşti), s'occupant cette fois-ci des établissements (pour les nécropoles voir SCIV, XII, 1961, 2, pp. 253—271).

En partant des observations faites à l'occasion des fouilles de Poiana-Dulceşti et Butnăreşti, en Moldavie, où on a découvert des établissements carpes à deux niveaux d'habitat, l'auteur s'occupe des types d'habitations, des fosses à provisions, des outils utilisés en agriculture—en faisant une typologie des faucilles — ainsi que des principaux métiers pratiqués par les Carpes (métallurgie du fer, travail du bois et poterie).

On insiste sur les rapports entre la civilisation de Vîrteşcoiu-Poieneşti et le Latène géto-dace ainsi que sur les influences romaines et sarmatiques. On montre également les témoignages d'une cohabitation carpo-sarmatique sur le territoire de la Moldavie.

Une importance toute particulière présente l'identification de l'établissement carpique à Bălteni, en Munténie, en pleine zone de plaine, où on a constaté des tombes sarmatiques de la fin du IIe siècle et de la première moitié du IIIe siècle. L'établissement de Bălteni peut être daté de la deuxième moitié du IIIe siècle, quand les Carpes, d'origine dace, pénètrent de Moldavie en Munténie, en mettant fin à la « domination » sarmatique de la région de l'est de la Plaine Roumaine.

La pénétration des Carpes en Munténie a été suivie de la descente des Daces, de la zone de collines de Munténie, vers le Danube, tel qu'il est attesté par la découverte de certains établissements dans la plaine de Burnas en Munténie, à Dulceanca et Răreanca.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Aire de diffusion de la civilisation de Vîrteşcoiu-Poieneşti.

Fig. 2. — *Poiana-Dulceşti „Silişte"*. Aspects des fouilles.

Fig. 3. — *Poiana-Dulceşti „Silişte"*. Profils.

Fig. 4. — *Poiana-Dulceşti „Silişte"*. 1, habitation de surface de la S. V (IIe niveau); 2, hutte enfouie (B_1) de la S. IV (Ier niveau).

Fig. 5. — *Poiana-Dulceşti „Silişte"*. Hutte enfouie n° 2 (B_2).

Fig. 6. — *Poiana-Dulceşti „Varniţă"*. Partie du plan des sections III, IV et V (23–42 mètres), où l'on observe la forme des huttes 1 (B_1), 2 (B_2), 3 (B_3), 4 (B_4) et la position des foyers par rapport aux huttes.

Fig. 7. — *Poiana-Dulceşti*. 1, habitation de surface de la S. V de „Silişte"; 2, vases *in situ* découverts dans l'établissement de „Varniţă".

Fig. 8. — *Butnăreşti*. Dépôt de vases *in situ*.

Fig. 9 — *Poiana-Dulceşti „Varniţă"*. Outils en fer. 1, 2, 3, forets: 4, faucille à épine (type I/b).

Fig. 10. — *Poiana-Dulceşti "Varniţă"*. Ciseaux en fer.

CERAMICA ROMANĂ TÎRZIE CU DECOR ŞTAMPILAT DESCOPERITĂ LA HISTRIA

În decursul a aproape 50 de ani de săpături efectuate la Histria (1914—1964), a ieşit la iveală, printre importantele ruine şi monumente, şi un bogat material ceramic din epoca romană tîrzie. Acest material a fost descoperit atît în săpăturile anterioare anului 1949 — şi s-a păstrat în depozitele şantierului Histria — cît şi în săpăturile recente de după anul 1949, cînd Academia Republicii Socialiste România a preluat şi organizat pe baze noi săpăturile arheologice. Din materialul acesta a văzut lumina tiparului numai o parte, restrînsă doar la vasele mari, amfore şi oale [1].

O categorie importantă a ceramicii romane tîrzii o formează acele vase mici, farfurii întinse sau străchini lucrate din pastă roşie de bună calitate, vopsite cu culoare roşie şi ornamentate cu decor ştampilat. La noi, atenţia cercetătorilor s-a oprit mai puţin asupra acestui gen ceramic [2], deşi, aşa cum se va vedea, materialul este numeros şi prezintă interes pentru cunoaşterea vieţii economice şi culturale a Scythiei Minor.

În cercetarea de faţă vom prezenta fragmente ceramice găsite în săpăturile vechi, anterioare anului 1949 [3], la care vom adăuga pe cele descoperite în ultimii ani.

---

[1] Em. Condurachi, în *Histria*, I, Bucureşti, 1954, p. 451—465; cf. *Materiale*, VI, p. 279; VII, p. 232, 240.

[2] Vezi totuşi Sc. Lambrino, *Empereur pré-byzantin figuré sur une coupe en terre-cuite*, în *RIR*, I, 1931, p. 63—74. În articolul, *Un tip ceramic necunoscut din veacul al VI-lea*, publicat în *SCIA*, II, 1955, p. 338—342, Radu Florescu comunică trei fragmente ceramice de la Histria. Fragmentele au un decor interesant, reprezentînd o parte dintr-o pasăre şi dintr-o figură, identificată cu un diavol. Desenul e realizat însă în altă tehnică decît cea prin stampare, anume prin tăiere în pasta semiarsă.

[3] Aici vom include şi ceramica de la Histria care a fost luată pentru studiu din depozitele şantierului de Sc. Lambrino şi dusă la Universitatea din Bucureşti. Cu prilejul bombardamentelor din al doilea război mondial ceramica a suferit mult, spărgîndu-se şi trecînd prin foc. Fragmentele arse şi-au alterat culoarea iniţială şi de aceea în descrierea noastră ne vom abţine să dăm amănunte asupra pastei sau culorii. De altfel asemenea descrieri au în mare parte un coeficient de subiectivism, mai ales atunci cînd este vorba de a defini nuanţe foarte mici. În general, aşa cum am spus, ceramica din această categorie are caracteristicile menţionate mai sus, în text, şi vom semnala ceea ce este diferit numai atunci cînd este cazul.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 695—724, Bucureşti, 1965

De la început trebuie să relevăm faptul că în tratarea acestui material am întîmpinat unele dificultăți cauzate de lipsa informațiilor cu privire la condițiile de găsire. Arheologii care în trecut au scos din pămînt acest material nu ni l-au lăsat însoțit de indicații stratigrafice. De aceea încercarea de clasificare cronologică a tuturor fragmentelor provenite din săpăturile vechi se va face folosind, prin metoda comparativă, datele dobîndite în alte centre unde aceste observații s-au putut face. Pentru fragmentele descoperite după anul 1949 avem observații stratigrafice importante.

Studiul acestei ceramici poate fi considerat la început. Deși descoperirile sînt multe, ele putînd puncta harta imperiului roman pe o zonă foarte întinsă, totuși acestea nu au făcut obiectul unei cercetări sistematice care să îmbrățișeze ansamblul descoperirilor. Doar în cîteva lucrări privind, în general, ceramica romană și bizantină se consacră pagini separate acestei ceramici tîrzii. Descoperirile s-au înmulțit însă și se simte nevoia unui studiu de sinteză.

Începutul cercetărilor l-a făcut K. Kübler în 1931, care a publicat [4] fragmente ceramice din vremea romană tîrzie. După el, în 1933, Frederik O. Waagé publică ceramica romană și bizantină din agoraua ateniană [5], în cadrul căreia un capitol special este dedicat celei din vremea romană tîrzie. Tot Waagé continuă cercetarea acestui material publicînd în 1948 ceramica romană și bizantină de la Antiohia pe Orontes [6], cu care prilej revine asupra cercetărilor sale anterioare. Observații mai sumare asupra acestei categorii ceramice face Henry S. Robinson în lucrarea sa asupra cronologiei ceramicii romane descoperite la Atena, în Agora [7]. Dar în afară de aceste lucrări dedicate ceramicii romane și bizantine numeroase rapoarte de săpături atestă răspîndirea ei în Egipt, Palestina, Siria, Asia Mică, Grecia continentală și insulară [8], precum și în orașele din nordul Mării Negre [9]. În Scythia Minor această ceramică este documentată la Dinogetia [10], Salsovia [11], Tomis [12], Tropaeum Traiani [13] și poate și în alte locuri necunoscute de noi.

[4] K. Kübler, *Spätantike Stempelkeramik. Mitteilungen aus dem Kerameikos V*, în *Athen. Mitt.* 56, 1931, p. 75—86; idem, *Zum Formwandel in der Spätantiken attischen Tonplastik*, în *JDI*, 67, 1952, p. 99—145.

[5] *The Roman and Byzantine Pottery*, în *Hesperia*, II, 1933, p. 279, 293—304.

[6] *Antioch on the Orontes, IV_1. Ceramic an Islamic Coins*, edited by Frederick O. Waagé (Publications of the Committee for Excavations of Antioch and its vicinity), Princeton, 1948, p. 4, 43—58.

[7] Henry S. Robinson, *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. V. *Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton, New Jersey, 1959, în special p. 76 și următoarele.

[8] Vezi toată bibliografia indicată de Frederik O. Waagé, în *Hesperia*, II, p. 300—301 și *Antioch on the Orontes*, p. 43—58, precum și H.S. Robinson, *op. cit.*, p. 82—84 și *passim*.

[9] *MIA*, 25, 1952, p. 42, 126—127, 320.

[10] Gh. Ștefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuta*, in *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 305—307; *SCIV*, II, 1951, 1, p. 37, fig. 25.

[11] Fragmente păstrate în Muzeul din Galați, provenind din colecția Enicecu.

[12] Multe fragmente inedite descoperite mai ales cu ocazia săpăturilor de la edificiul roman cu mozaic și aflate în Muzeul regional al Dobrogei.

[13] Cf. Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 306. Colegul Petre Aurelian ne-a informat că a găsit ceramică cu decor ștampilat (cu cruci și pești) în săpăturile de la Piatra Frecăței.

În apusul imperiului ceramica, deși prezentă, are unele caractere specifice care o deosebesc de cea din Orient [14]. Aceasta ne dă dreptul să o considerăm ca o grupă aparte. Excepție de la aceasta face Africa, de unde se importă, așa cum vom vedea, ceramică în Orient și care a avut urmări în imitațiile efectuate după ea.

Ca urmare a acestei stări de lucruri o serie de probleme legate de studiul acestei ceramici, unele dintre cele mai importante, cum ar fi de exemplu aceea a locului de producție sau a cronologiei mai strînse, nu sînt încă pe deplin rezolvate. Pînă se vor clarifica însă acestea, noi socotim util să facem cunoscute fragmentele descoperite la Histria, în speranța că și ele vor contribui la studiul de sinteză care se așteaptă.

Ceramica de la Histria are caractere comune, pînă la identitate, cu ceramica din zona orientală a imperiului roman. De aceea în tratarea ei vom folosi, pentru cronologie și tipologie, datele cîștigate în acest domeniu la Atena și Antiohia, singurele locuri unde s-au făcut cercetări sistematice, bazate pe stratigrafie.

La Histria se pot deosebi trei categorii :

A : Ceramică ornamentată cu desene simple sau vegetale.

B : Ceramică cu desene umane sau animaliere.

C : Ceramică ornamentată cu simboluri creștine.

Aceste trei categorii, grupate după criteriul stilistic, nu se înscriu totdeauna și în aceeași succesiune din punct de vedere cronologic. Pentru primele două categorii se poate totuși admite, în mare, și o succesiune cronologică. Categoria C însă a coexistat în parte cu categoria B.

Nu trebuie să ne închipuim că între categoriile enunțate există o cezură absolută și că unele vase nu au putut fi întîlnite în perioadele de interferență. Este foarte normal să ne imaginăm aceasta, fiindcă trecerea de la o categorie la alta s-a făcut lent, cu împrumutul unor elemente vechi în sînul categoriilor mai noi. De aceea perioadele cronologice, la care ne vom referi, pentru fiecare categorie, trebuie înțelese cu anumite prelungiri în timp în sus sau în jos [15].

Categoria A. Cea mai veche categorie este cea în care ornamentația este realizată cu motive vegetale și desene simple. Fragmente din această categorie au fost descoperite la Atena [16], în Egipt [17], Siria [18], Africa [19] și în alte părți. Se crede că această ceramică este de origine egipteană, după care s-au făcut și imitații locale [20]. K. Kübler deosebește pentru

---

[14] Joseph Dechelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Paris, 1904, p. 327—334 ; cf. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle*, Paris, 1907, vol. II, p. 531 și urm. ; idem in *DACL*, 14, 1, col. 1175—1176 ; Hans Zeiss, *Spätrömische-Stempelverzierte Keramik aus Portugal und Spanien*, 1933 ; Pedro de Palol Salellas, *La cerámica estampada romano-cristiana*, in *Cronica del IV Congreso Arqueológico del Sueste Español, Elche, 1948*, Cartagena, 1949.

[15] Fr. Waagé, in *Hesperia*, II, p. 302, socoate această fluctuație pînă la 50 de ani.

[16] K. Kübler, *op. cit.*, pl. 29—35.

[17] *Ibidem*, pl. 36/A.

[18] Fr. Waagé, *Antioch on the Orontes*, IV, 1, fig. 29.

[19] *DACL*, 11, 1, col. 1175—1176.

[20] Problema importului din Egipt nu este pe deplin soluționată. Cioburi asemănătoare se află în Africa și în alte părți.

Atena fragmentele de import, mai bine lucrate și din pastă mai bună, de cele confecționate pe loc [21].

Cît privește cronologia, datele cîștigate în săpăturile de la Atena, în cartierul Kerameikos și în Agora, cît și cele de la Antiohia, concordă în a socoti începutul acestei categorii ceramice către sfîrșitul secolului al III-lea e.n., iar răspîndirea ei cu precădere în prima jumătate a secolului al IV-lea [22]. Unele fragmente cu decor caracteristic acestei categorii—frunze de palmier și cercuri — se întîlnesc pînă mai tîrziu, la începutul secolului al V-lea e.n. [23].

În general bucățile păstrate sînt foarte mici și nu putem să reconstituim ușor ansamblul vaselor [24].

Între fragmentele cele mai des întîlnite în imperiu și prezente și la Histria se numără cele al căror decor este realizat cu frunze de palmier încadrate în cercuri mari concentrice. Fragmente de fund (fig. 1/1 ; pl. I), au decorul realizat din frunze de palmier, dispuse în rozetă, în alternanță cu cercuri mici concentrice [25]. Un alt fragment (fig. 1/2) are frunzele de palmier dispuse în cerc încadrate, ca și la primul fragment, de două șiruri de cercuri concentrice [26]. Tot în categoria vaselor decorate cu motive vegetale pot fi încadrate trei fragmente (fig. 1/3—5 ; pl. I) pe care se află frunze de palmier, stilizate însă într-un chip deosebit ; la două dintre ele cercurile mari concentrice care le încadrează sînt înlocuite de o rețea de „incizii” (realizate tot prin ștampilare) ; la fragmentul din fig. 1/5 aceste cercuri lipsesc. Alte două fragmente (fig. 1/6, 7 ; pl. I), decorate cu incizii (la fig. 1/7 inciziile sînt despărțite de două cercuri) au resturi dintr-un desen care nu se poate întrevedea ce reprezintă [27]. Oarecum înrudit cu fragmentele decorate cu motive vegetale se numără și fragmentul (fig. 1/8 ; pl. I) pe care distingem bine două rozete ; în rest desenul nu este clar, totul este închis în două cercuri concentrice.

Fragmentele decorate cu desene simple au fie o succesiune de romburi și pătrate (realizate din meandre), dispuse în rozetă [28] (fig. 2/1), fie o succesiune de pătrate care alternează cu cercuri concentrice, dispuse tot în rozetă (fig. 2/2).

Trei fragmente (fig. 2/3—5 ; pl. I) [29] au un decor care seamănă întrucîtva cu o inimă stilizată. Pe alte două fragmente (fig. 2/6, 7 ; pl. I) se află desene geometrice într-un dreptunghi, iar pe un fragment (fig. 2/8 ;

---

[21] K. Kübler, *op. cit.*, p. 75–86.

[22] Waagé, in *Hesperia*, II, 1933, p. 302–304, încadrează la Atena această ceramică în grupele B și C, iar la Antiohia, *Antioch on the Orontes*, p. 54–56, în „Late B” ; K. Kübler, *op. cit.*, p. 80—82.

[23] H.S. Robinson, *op. cit.*, pl. 36, M. 289, datat „early Vth century” și p. 111.

[24] Vezi totuși forme de vase reconstituite la Kübler, *op. cit.*, p. 76, 77, 79.

[25] Compară cu Kübler, *op. cit.*, pl. 33 și 36/1,2 : *Antioch on the Orontes*, fig. 29/5 și fig. 32, fragmentul de sub nr. 1 ; Robinson, *op. cit.*, pl. 36, M. 289 și p. 111.

[26] Cf. Kübler, *op. cit.*, pl. 36/1.

[27] Vase asemănătoare, *ibidem*, pl. XXXVI/A6.

[28] Robinson, *op. cit.*, pl. 36, L. 61 și p. 80 „early Vth century”.

[29] *Antioch on the Orontes*, fig. 29, „Late Roman B” și fig. 32, „Late Roman C”, motive întrucîtva apropiate.

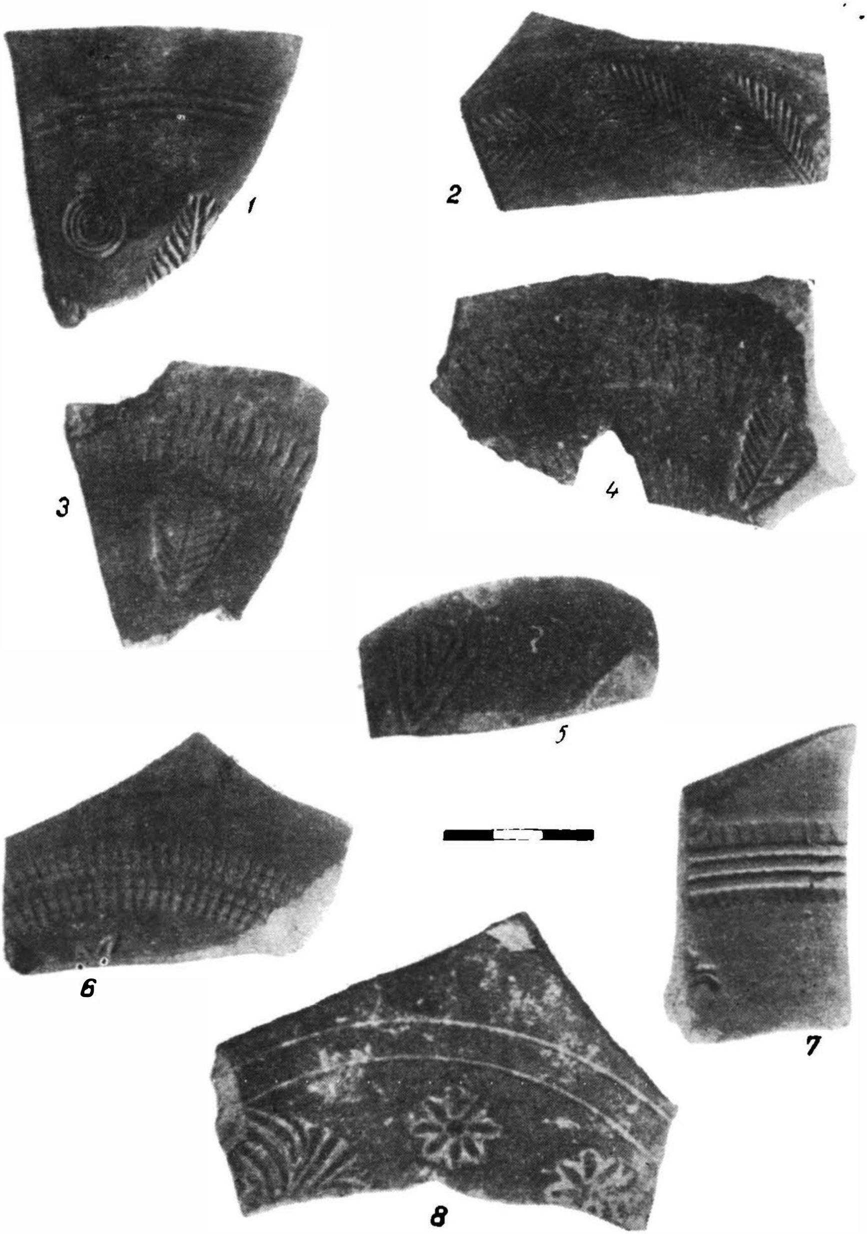

Fig. 1. — Fragmente ceramice din categoria A cu desene vegetale (sfîrşitul sec. III — prima jumătate a sec. IV e.n.).

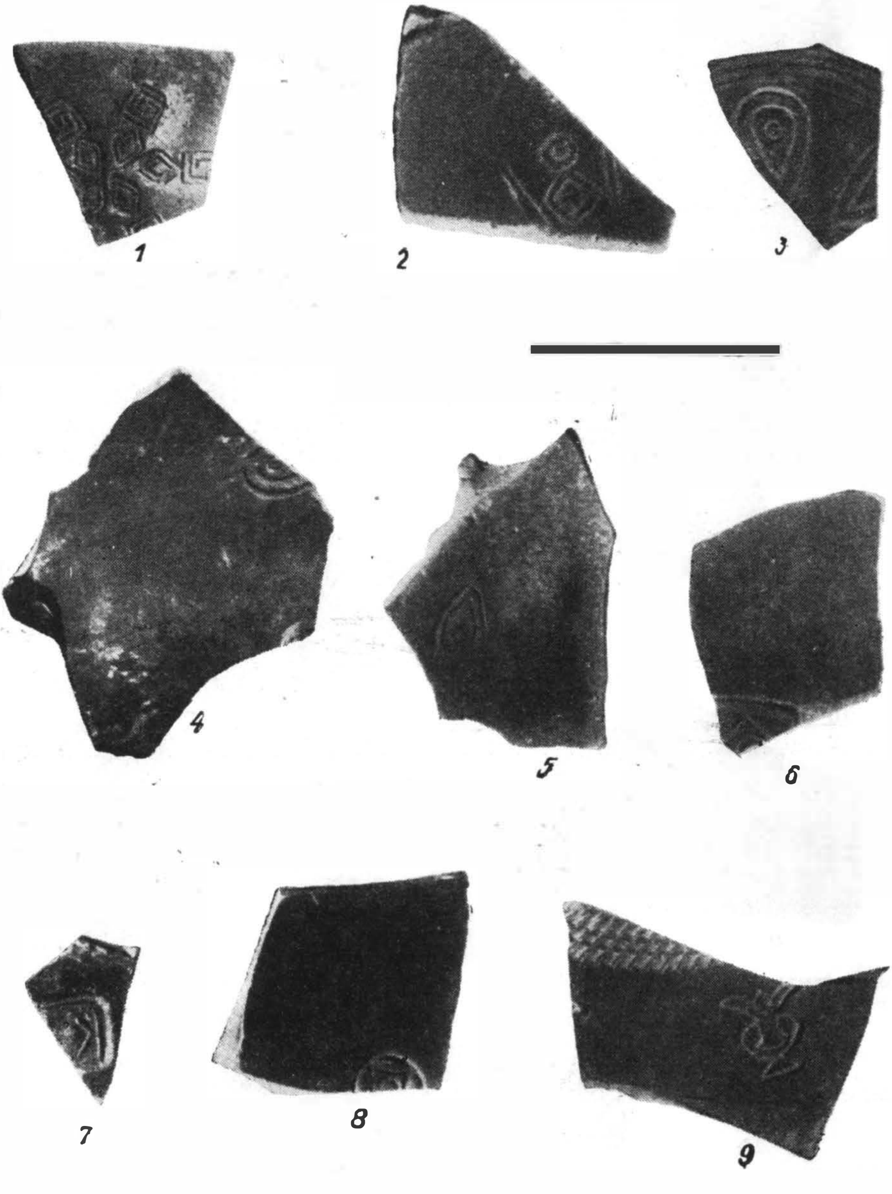

Fig. 2. — Fragmente ceramice din categoria A cu desene simple (sfîrşitul sec. III — prima jumătate a sec. IV e.n.).

pl. I) un desen geometric încadrat probabil într-un cerc [30]. Un fragment are două cercuri de incizii, iar între ele un vas stilizat [31] (fig. 2/9; pl.I).

Categoria B. În această categorie se înscriu exemplare cu desene umane, animaliere şi păsări. Numărul celor cu desene umane este mic, dar aceasta nu este în raport proporţional cu importanţa lor. Un fragment păstrează, ca decor, doar piciorul stîng, de la genunchi în jos (fig. 3/1; pl. I) al unui personaj masculin. Se observă împletitura care vrea să marcheze legătura încălţămintei. Toată figuraţia este închisă într-un cerc din a cărui circumferinţă se păstrează un rest. Judecînd după grosimea fragmentului vasul era un platou de mari proporţii. Al doilea fragment (fig. 3/2) are păstrat un cap de bărbat (tînăr) cu părul buclat.

Al treilea exemplar şi cel mai important este compus din 5 fragmente întregibile (fig. 3/3). Patru fragmente au fost publicate în 1931, cu un lung comentariu [32]. Ulterior s-a mai descoperit un fragment care completează figuraţia în partea dreaptă. În centrul vasului se vede un personaj în picioare cu sceptru în mîna dreaptă, iar în mîna stîngă ţine un glob. Îmbrăcămintea, de caracter militar roman, constă dintr-o tunică, legată cu centură, iar pe umăr este aruncată o manta. În picioare încălţămintea nu este vizibilă. Părul deasupra frunţii este buclat şi peste el autorul observa o diademă (dar nesigură). De o parte şi de alta a personajului sînt două capete de tineri văzuţi din faţă şi cu părul bucalt. Sub gît au o tunică drapată ca aceea a personajului central.

Editorul a datat vasul la sfîrşitul secolului al IV-lea — începutul secolului al V-lea — şi a fost de părere că figuraţia îl reprezintă pe împăratul Constantin cel Mare cu doi din fiii săi. Popularitatea de care s-a bucurat împăratul Constantin în antichitate ar fi prilejuit asemenea reprezentări, în arta minoră, chiar mai tîrziu de timpul vieţii sale.

La data cînd autorul publica studiul său nu se mai cunoşteau alte exemplare cu figuraţie asemănătoare, aşa că, pe bună dreptate, el considera descoperirea, de la Histria, drept unică. De atunci încoace s-au făcut şi alte descoperiri, unele chiar identice fragmentelor de la Histria. În prezent cunoaştem descoperirile de la Antiohia pe Orontes, unde găsim vase pe care sînt stampate figuri umane. Frederik O. Waagé publică şase exemplare între care un vas întreg [33]. Pe majoritatea fragmentelor observăm, atît cît ne permite starea lor de conservare şi condiţiile de editare, figuri umane. Pe cele mai multe pare a fi cîte o figură centrală în picioare, încadrată de o parte şi de alta de două busturi. Pe vasul întreg, de care am pomenit, de o parte şi de alta a figurii centrale, asemănătoare celei de la Histria, nu se află însă nimic alăturat [34]. Alte două fragmente au figurile centrale, cît şi cele colaterale, reprezentate deosebit de cele de la Histria[35].

[30] *Antioch on the Orontes*, fig. 32, „Late Roman C”.

[31] *Ibidem*, fig. 32, fragmentul din dreapta jos.

[32] Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 63—71; vezi nota 2 din acest studiu.

[33] În *Antioch*..., fig. 31 şi 32/1—5.

[34] *Ibidem*, fig. 31.

[35] *Ibidem*, fig. 32/1,2. Pe unul, figura centrală are nimb şi mîna dreaptă ridicată în sus, în semn de binecuvîntare, iar sceptrul în mîna stîngă şi rezemat de piept. Persoanele colaterale au coafura altfel redată şi sînt privite din profil. Pe celălalt figura nu e prea clară, dar este deosebită de cea de la Histria.

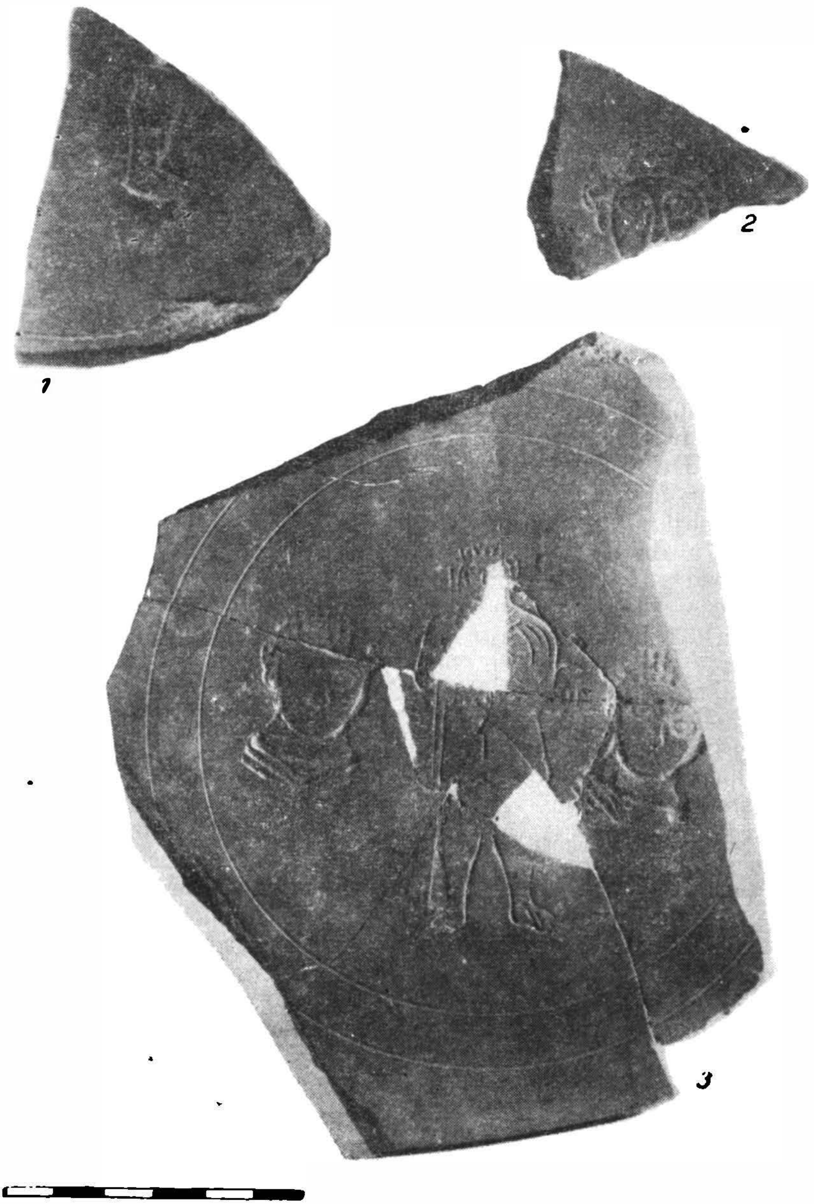

Fig. 3. — Fragmente ceramice din categoria B decorate cu desene umane (a doua jumătate a sec. IV — începutul sec. V e.n.).

În schimb un fragment de vas poartă o figuraţie absolut identică celei de la Histria [36]. Se păstrează numai partea vasului cu figura centrală de la piept în jos (lipsă piciorul drept şi sceptrul) şi cu bustul tînărului din stînga, totul realizat în aceeaşi manieră pînă la cele mai mici amănunte.

În urma descoperirilor de la Antiohia problema identificării personajelor figurate, aşa cum se făcuse, trebuie reconsiderată, fără ca aceasta să însemne negarea totală a ipotezei formulate, în parte plauzibilă. Trebuie adăugat totuşi că figuraţia pe aceste vase era mai bogată, că ea nu se reducea la un singur tip [37]. În încercările rudimentare ale acestei arte se foloseau mai multe modele. În favoarea identificării susţinute de Lambrino pledează figuraţia de pe un fragment descoperit la Antiohia [38], pe care apare, în locul figurii centrale, o cruce, iar în stînga un bust de femeie, văzut din profil. Înclinăm să identificăm acest bust cu Sf. Elena, mama lui Constantin, şi este de presupus că în dreapta crucii era figura lui Constantin, după modelul, aşa de răspîndit în arta bizantină. Probabil deci, că în unele cazuri împăratul Constantin era reprezentat alături de fiii săi, ca pe fragmentele de la Histria şi Antiohia, iar în alte cazuri, împreună cu mama sa Elena.

Fragmentele de la Antiohia sînt încadrate în grupa B (Late Roman B) [39] databilă din a doua jumătate a secolului al IV-lea pînă spre începutul secolului al V-lea (anul 430). Din punct de vedere cronologic, datarea de la Histria corespunde celei de la Antiohia.

Important de subliniat este faptul că Waagé consideră aceste fragmente ca importate din Africa. Pe baza asemănărilor cu fragmentele de la Antiohia, putem atribui şi fragmentelor de la Histria aceeaşi origine. În cazul acesta am avea o dovadă a legăturilor comerciale ale Histriei cu Africa, sugerate de altfel şi de alte obiecte ceramice, în special de opaiţe [40].

Un număr mare de fragmente ceramice, pe care le-am atribuit categoriei B, poartă ca decor animale sau păsări. Desenele sînt stilizate sau realizate rudimentar, astfel că nu se poate uşor distinge ce reprezintă fiecare. Un număr mare de asemenea fragmente s-au descoperit la Atena şi la Antiohia. Fr. O. Waagé le încadrează în grupa C datate între mijlocul secolului al V-lea şi mijlocul secolului al VI-lea [41].

Pe fragmentele de la Histria distingem cîini alergînd sau în poziţie statică (fig. 4/1—6), părţi din coada animalului, iepuri (sau purcei?)(fig. 4/7—9), iezi (fig. 5/1), oaie (fig. 5/2) sau porc (?) (fig. 5/3). La această gamă de animale domestice pare a se asocia şi un animal sălbatic, poate

---

[36] *Antioch*... fig. 32/4.

[37] Cornelia Başturescu, *Consideraţii asupra artei bizantine în legătură cu expoziţia internaţională din Paris, 28 mai — 9 iulie 1931*, în *BSNR*, XXV—XXVI, 1930—1931, p. 40—76. La pl. II autoarea reproduce discul de argint al lui Theodosius I, de la sfîrşitul sec. al IV-lea, păstrat la Academia de Istorie din Madrid. Pe acest disc e reprezentat un personaj central şezînd, încadrat de o parte şi de alta de două personaje în aceeaşi poziţie. Cel din dreapta are în mîna stîngă un glob, iar în mîna dreaptă un sceptru. Cel din stînga are mîna dreaptă ridicată, în semn de binecuvîntare, iar în mîna stîngă ţine de asemenea un glob.

[38] *Antioch*... fig. 32/5.

[39] *Ibidem*, p. 54—56.

[40] Ne referim la unele opaiţe descoperite la Histria şi care sînt tratate în capitolul de antichităţi creştine, redactat de noi şi se va publica în cadrul volumului *Histria*, III (în ms.).

[41] *Hesperia*, II, p. 299—300 ; *Antioch*. . ., p. 56—58.

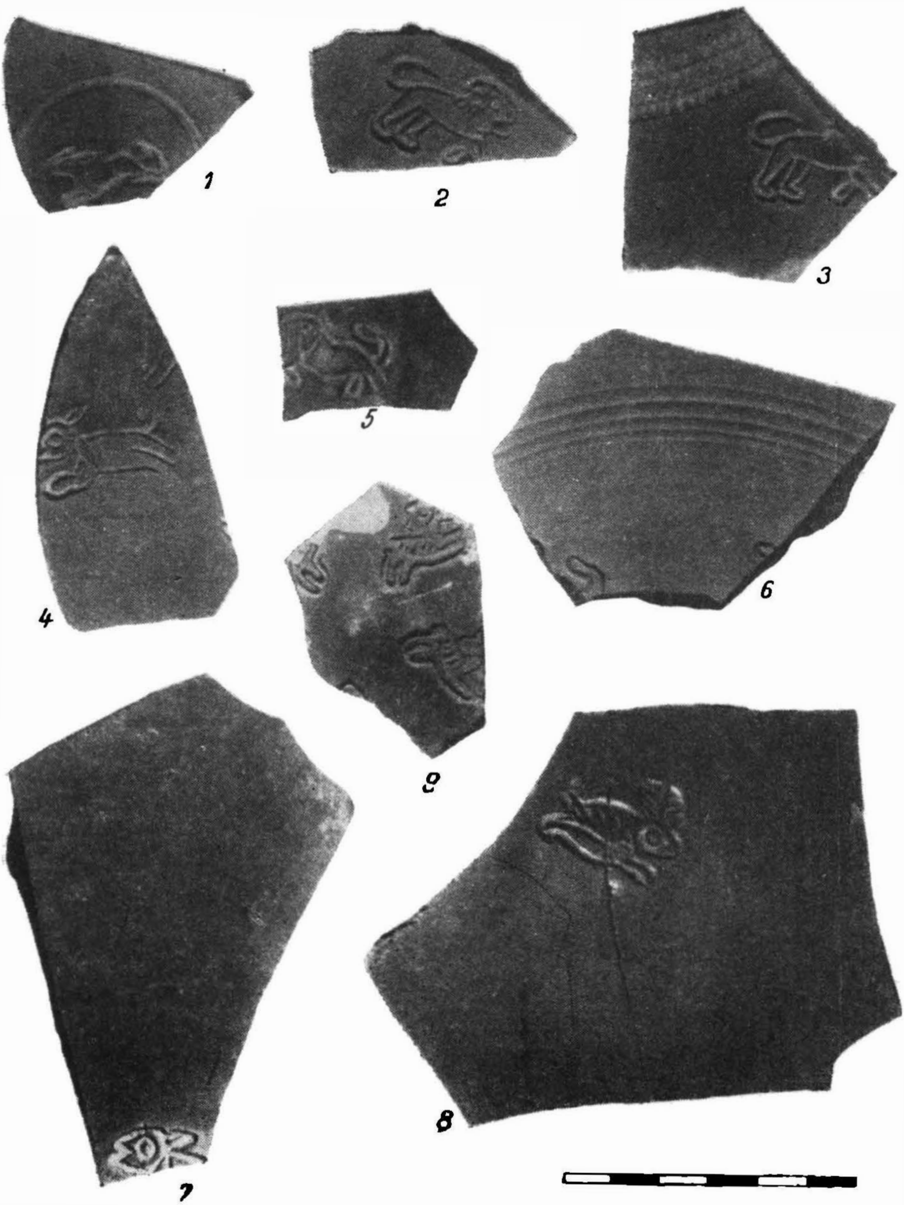

Fig. 1. — Fragmente ceramice din categoria B decorate cu animale (mijlocul sec. V — mijlocul sec. VI e.n.).

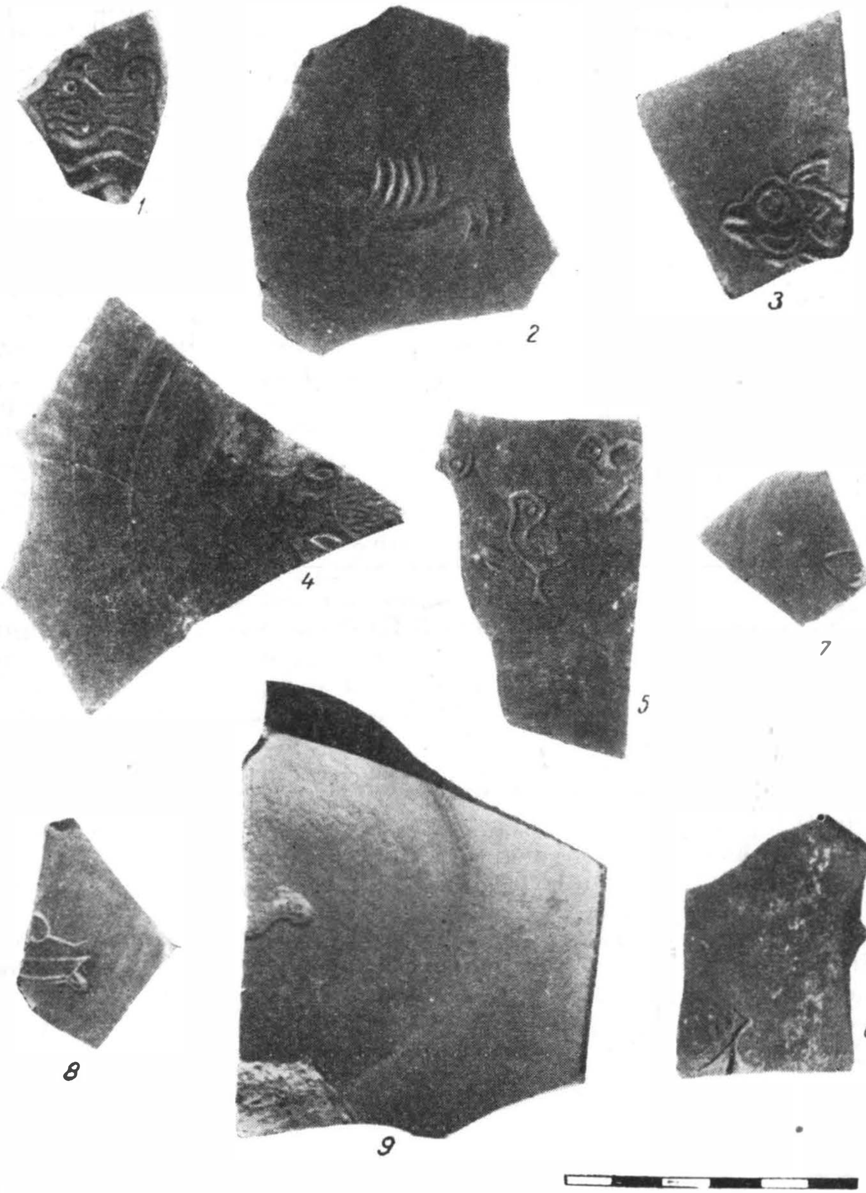

Fig. 5. — Fragmente ceramice din categoria B decorate cu animale și păsări (mijlocul sec. V — mijlocul sec. VI e.n.).

un leu, din care a rămas corpul fără cap (fig. 5/4). Pentru toată această serie există analogii la Antiohia [42].

Păsările sînt reprezentate, dar în mai mică măsură. Pe trei fragmente (fig. 5/5—7) observăm pui de găină, iar pe un altul (fig. 5/8) pare a fi o rață [43]. Un fund de vas aproape întreg păstrează ștampilat o parte din capul unei păsări (fig. 5/9; pl. I), iar un altul, descoperit în săpăturile din 1958, în secotrul D. 5, are capul și o parte din corpul unei păsări. Fragmentul acesta din urmă a fost descoperit în nivelul secolului al VI-lea (fig. 6).

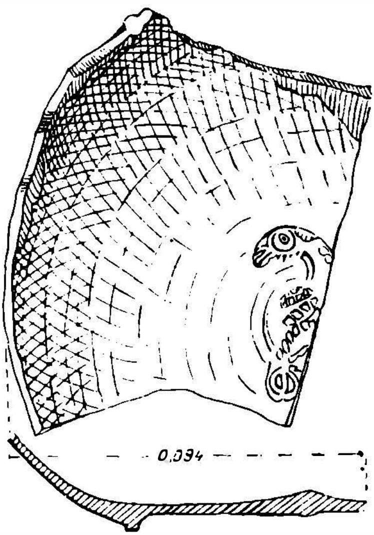

Fig. 6. — Vas decorat cu o pasăre (categoria B).

Categoria C. Ultima categorie pe care am enunțat-o cuprinde vase decorate cu simboluri creștine. Pești, crucea de diverse tipuri și alte simboluri ornează o mulțime de fragmente, dintre care cele mai multe provin din săpăturile anterioare anului 1949 [44]. O problemă grea este aceea a datării și înșiruirii lor într-o succesiune cronologică.

Așa cum am mai spus-o, de la Histria nu avem observații stratigrafice care să ne ajute la aceasta. Pe de altă parte săpăturile de la Atena și Antiohia nu au reușit să facă decît o încadrare largă a lor, plasîndu-le într-o perioadă lungă de timp și anume începînd cu a doua jumătate a secolului al IV-lea, pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea [45]. Lipsa unui studiu asupra ceramicii estampate, în general, și a celei estampate cu simboluri creștine în special, se simte și aici. Ar fi util să se facă și pentru orientul imperiului lucrări parțiale asupra acestui gen ceramic, așa cum ele au început să fie alcătuite pentru apusul imperiului [46].

Vom încerca să inserăm fragmentele de la Histria într-o succesiune probabilă, folosind datele cîștigate pînă acum.

Dacă pornim de la principiul că printre cele mai vechi simboluri creștine este peștele, atunci trebuie să plasăm în fruntea tuturor două fragmente decorate cu pești (fig. 7/1, 2; pl. I) [47].

---

[42] *Antiohi...*, fig. 29/1, „Late Roman B" și fig. 33, „Late Roman C".

[43] *Ibidem*, fig. 33.

[44] Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 68—69, face mențiune de descoperirea fragmentelor ceramice ornamentate cu simboluri creștine.

[45] Fr. Waagé, in *Hesperia*, II, p. 299—300; idem, in *Antioch...*, p. 57—58.

[46] Pentru Spania cf. Pedro de Palol Salellas, *Cerámica estampada paleocristiana*, *I*, in *Congresso Arqueológico del Maruecos Español*, *Teluán*, *1954*, 1955, p. 431 și urm.; vezi și nota 14.

[47] Aceasta nu exclude însă posibilitatea utilizării acestui decor, într-o vreme mai tîrzie, cînd alte motive erau mai des folosite. Fragmentele de la Histria sînt asemănătoare cu cele de la Atena (*Hesperia*, II, p. 299, fig. 4/231, 235) sau cu cele de la Antiohia pe Orontes, fig. 33.

Cele mai multe fragmente au însă ca decor crucea. Crucea a apărut pe monumente în a doua jumătate a secolului al IV-lea, mai ales după anul 351, cînd, la cultul răspîndit după găsirea crucii de Constantin cel Mare se adaugă un eveniment supranatural, consemnat de unii istorici ai vremii, şi anume apariţia pe cerul Ierusalimului a unei cruci luminoase [48]. Istoricii sînt însă de părere că abia cu începutul secolului al V-lea ea a devenit populară. Între formele cele mai vechi ale crucii socotim pe cele realizate din două linii paralele şi cu braţele foarte puţin lăţite (fig. 7/3—6; pl. 1). Exemplare identice celor de la Histria întîlnim în oraşele din nordul Mării Negre [49], la Atena [50] şi Antiohia [51].

Tot vechi, ţinînd seama de pastă şi decor, este şi fragmentul pe care crucea este decorată în întregime cu puncte mici, imitînd parcă decorul crucilor de aur şi argint [52] (fig. 7/7).

Numeroase fragmente au ca decor crucea monogramatică cu bucla lui Rho deschisă. S-a încercat ca monumentele cu astfel de decor să fie datate după mijlocul secolului al V-lea, considerîndu-se că abia atunci ar fi apărut chrisma în acest fel şi anume ca o creaţie occidentală (a Romei) [53], unde ar fi avut loc schimbarea lui Rho în R (latin). Dar această ipoteză a fost părăsită, fiindcă monumentele nu par să o verifice. Crucea monogramatică cu bucla lui Rho deschisă apare întîi în Orient, în secolul al IV-lea [54], a durat tot secolul al V-lea [55], şi a trecut şi în secolul al VI-lea [56]. Monumentele sculpturale şi ceramica o atestă din plin. Pe exemplarele de la Histria ea apare stampată fie o dată (fig. 8/1—4) fie de două ori (fig. 8/5; pl. 1), iar la Dinogeţia de şapte ori pe acelaşi vas [57].

[48] Migne, *P.G.*, XXXIII, col. 1176—1177; M. Sulzberger, *Le symbole de la croix et les monogrames de Jésus chez les premiers chrétiens*, în *Byzantion*, II, 1925, p. 426, 430; Fr. O. Waagé, în *Hesperia*, II, p. 302; A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des réliques et l'art chrétien antique*, vol. II, Paris, 1946, p. 276; I. Barnea, *Creştinismul în Scythia Minor după inscripţii*, în *Studii Teologice*, VI, 1954, p. 68.

[49] MIA, 25, p. 216, fig. 160; p. 320, fig. 14/1, datate însă în chip contradictoriu în aceeaşi lucrare, o dată în secolele IV—V şi altă dată în secolele III—IV.

[50] *Hesperia*, II, 1933, p. 299, fig. 4/241.

[51] *Antioch on the Orontes*, fig. 31, 34.

[52] Este vorba de „the jewelled cross", cum se numeşte în literatura engleză de specialitate, cf. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaelogy*..., p. 611, fig. 386, p. 681.

[53] Leclercq, *Chrisme*, în *DACL*, III, 1, col. 1503—1517; Gh. Ştefan, *op. cit.*, p. 306, adoptă această poziţie.

[54] Leclercq, *ibidem*, col. 1507—1517.

[55] P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma, p. 355—356, zice despre crucea monogramatică: *„rarissimo nelle iscrizioni preconstantiniane si afferma a Roma a partire dalla seconda metà del IV secolo, altrove anche piu tardi, ma in genere non s'inocontra oltre il V secolo"*. Pentru crucea monogramatică mai vezi M. Alison Franz, *The provenance of the open Rho in the christian monograms*, în *AJA*, 33, 1929, p. 10—25; A. Sanz, *Los dos anagramas más famosos del cristianesimi*, în *Miscellanea Comillas*, 17, 1952, p. 63—117; C. Cechelli, *Il trionfo della croce. La croce e i santi segni prima e dopo Constantino*, Roma, 1954.

[56] În Scythia Minor, crucea monogramatică se află pe numeroase monumente arhitectonice, pe inscripţii şi pe obiecte ceramice databile în secolele V—VI; cf. *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 532—538; I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de Scythie Mineure*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 265—288; idem, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 368 etc. Numeroase obiecte ceramice descoperite la Histria, unele datate în secolul al VI-lea şi care poartă acest semn, vor fi publicate în *Histria*, III, în capitolul *Antichităţi creştine*.

[57] Cf. Gh. Ştefan, *op. cit.*, p. 305—306.

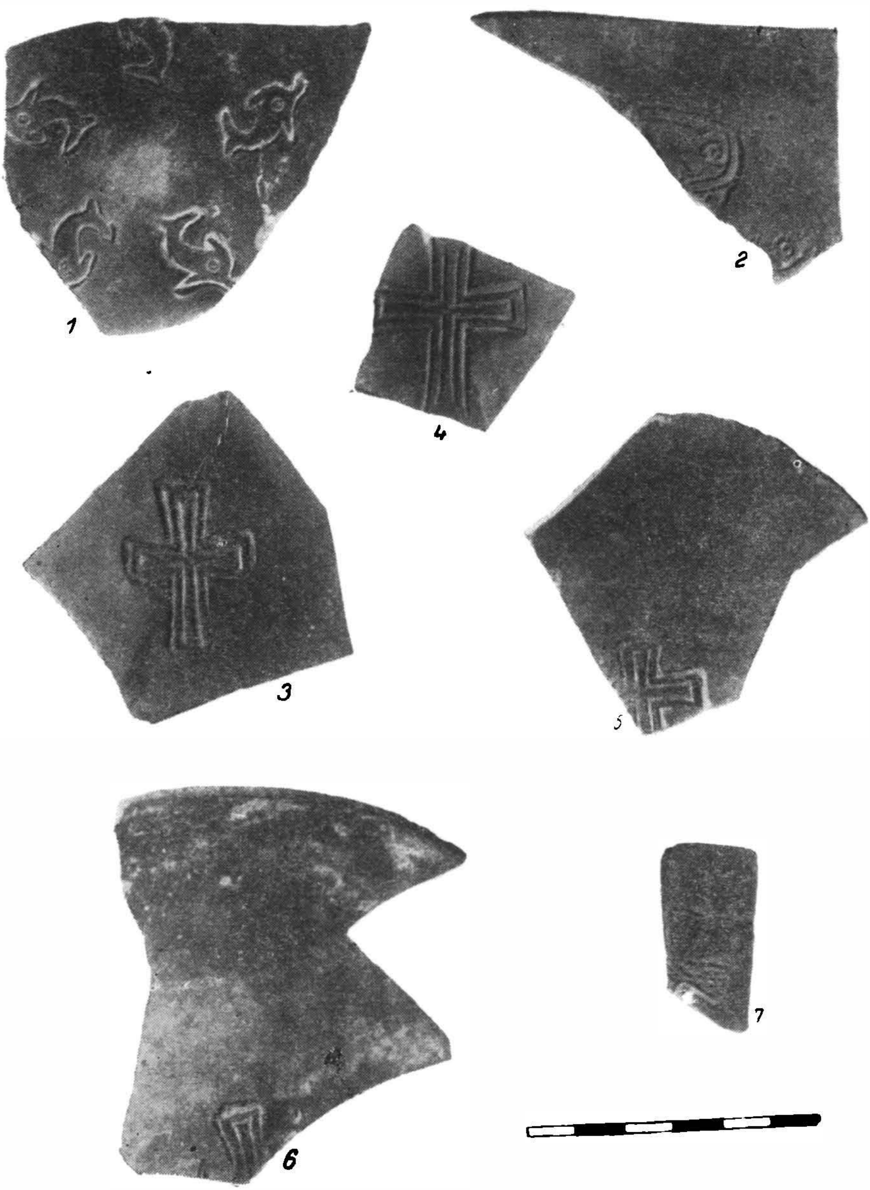

Fig. 7. Fragmente ceramice din categoria C decorate cu simboluri creştine.

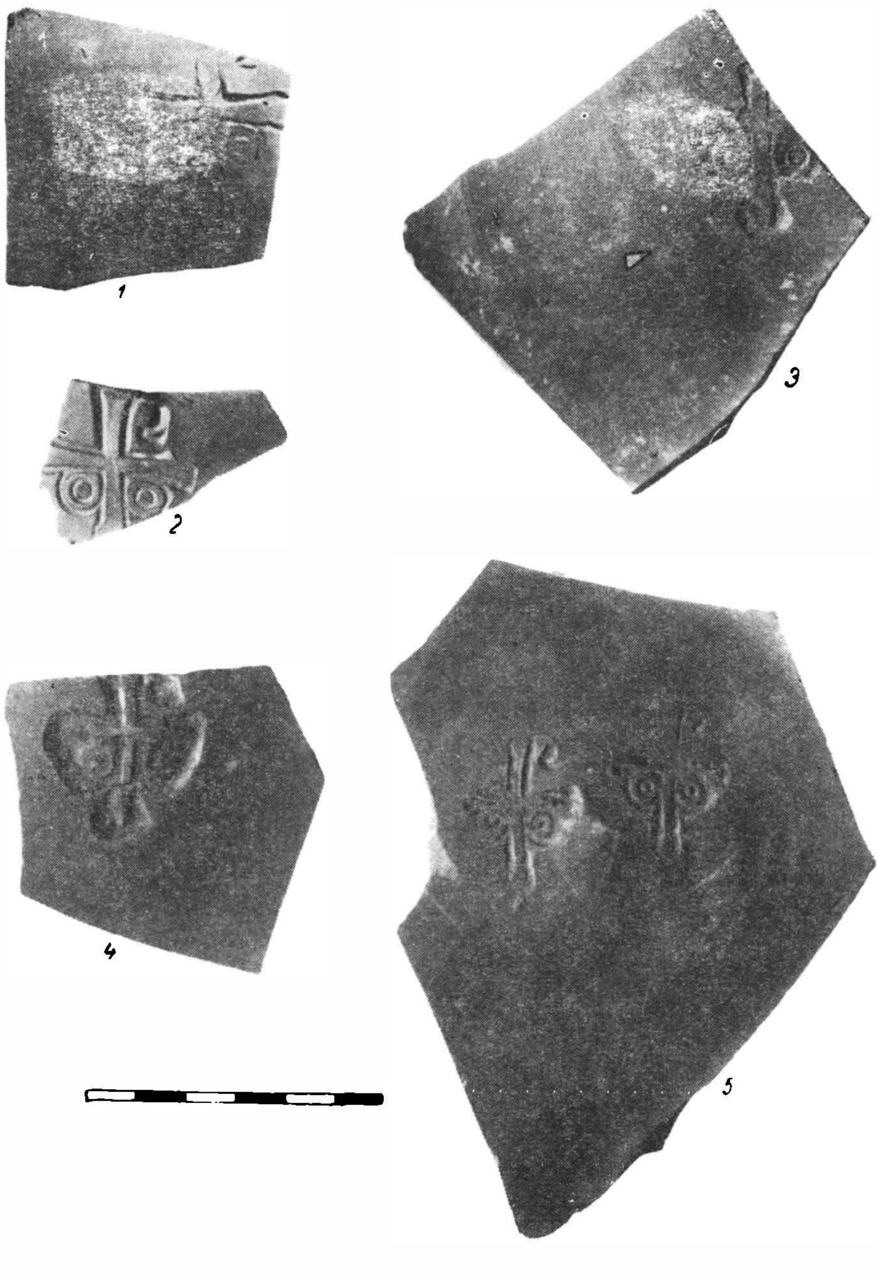

Fig. 8. — Fragmente ceramice din categoria C decorate cu simboluri creştine.

Unele cruci au colţurile de sub braţul transversal umplute cu cercuri cu cîte un punct la mijloc [58]. Pe altele, aceste cercuri iau o formă lunguiaţă, ca de pară sau inimă, imitînd parcă facla unei lumînări. Este de presupus că şi într-un caz şi într-altul acestea simbolizau lumina care vine din cruce, sens pe care creştinii i-l atribuiau. Felul deosebit de redare nu ar marca decît diferenţe de stilizare.

În categoria aceasta se înscrie, ca o variantă, un fragment care are o cruce simplă (fără Rho), cu capetele braţelor adîncite în interior (în formă de triunghi) (fig. 9/1).

Un fragment de vas, decorat cu crucea monogramatică şi descoperit în 1954 în săpăturile din sectorul T, păstrează buza şi ne dă o imagine asupra uneia din formele pe care le aveau asemenea vase (fig. 9/2 ; fig. 10). Vasul a fost descoperit în nivelul tîrziu al secolului al VI-lea. După formă este asemănător cu un vas de la Atena, datat către sfîrşitul secolului al VI-lea [59].

Ţinînd seama de profilul fundurilor constatăm că vasele de la Histria diferă ; cele mai multe au inelul fundului jos, cu excepţia unuia (fig. 9/3 ; pl. I) care este foarte înalt ; altele sînt mai joase sau mai subţiri (fig. 9/4, 5 ; fig. 11/1 ; pl. I).

O grupă destul de bine reprezentată, în cadrul categoriei C, este aceea a exemplarelor, la care toate colţurile crucii sînt umplute cu cerculeţe [60] (fig. 11/2—5). Capetele braţelor sînt foarte mult lăţite şi nu este clar, din cauza stării de conservare, dacă crucea avea pe Rho cu bucla deschisă sau nu. Este de presupus că Rho nu era ataşat crucii şi unele exemplare de la Antiohia par să confirme acest lucru [61]. Poate spaţiul umplut prea mult de cercuri nu permitea aceasta. Tot aici se înscrie şi un fragment care are braţul de jos al crucii terminat în formă de romb [62] (fig. 11/6).

Crucea monogramatică cu bucla lui Rho deschisă mai apare pe un fragment descoperit în săpăturile de la basilica din sud-estul cetăţii, efectuate înainte de anul 1949 [63]. De remarcat însă că aici nu există cerculeţe care să umple colţurile. Capetele braţelor sînt lăţite şi despicate în două. Exemplarul este unic nu numai prin decor, dar şi prin fundul foarte înalt (fig. 11/7 ; fig. 12).

Asemănătoare întrucîtva crucii de pe fragmentul acesta sînt crucile de pe alte două fragmente. Aici însă două linii paralele trasează conturul crucii, iar braţele sînt foarte mult lăţite şi despărţite în două (fig. 11/8, 9).

Reprezentarea crucii monogramatice (cu bucla lui Rho deschisă sau nu) o întîlnim pe unele fragmente la care se adaugă literele apocalip-

[58] Exemplare identice la Atena (cf. *Hesperia*, II, n. 299, fig. 4/223, 239, 240, 241, 242), Antiohia (cf. *Antioch*. . ., fig. 34) şi în oraşele din sudul Uniunii Sovietice. (*MIA* 25, p. 42, fig. 40, p. 320, fig. 14/3.)

[59] H. Robinson, *op. cit.*, pl. 71, M. 350 ; cf. şi Fr. Waagé, *Antioch*. . ., pl. XI/946 f şi eventual 944u.

[60] Exemplare identice la Antiohia, cf. Fr. Waagé, *op. cit.*, fig. 34.

[61] Deşi un fragment din fig. 34 pare a purta un Rho dar cu bucla deschisă spre stînga (fotografia nu este clară).

[62] Exemplar identic în *Antioch on the Orontes*, fig. 34, stînga sus.

[63] Poartă ca marcaj B 732 şi face probabil parte din lotul la care se referă Lambrino, *op. cit.*, p. 68—69.

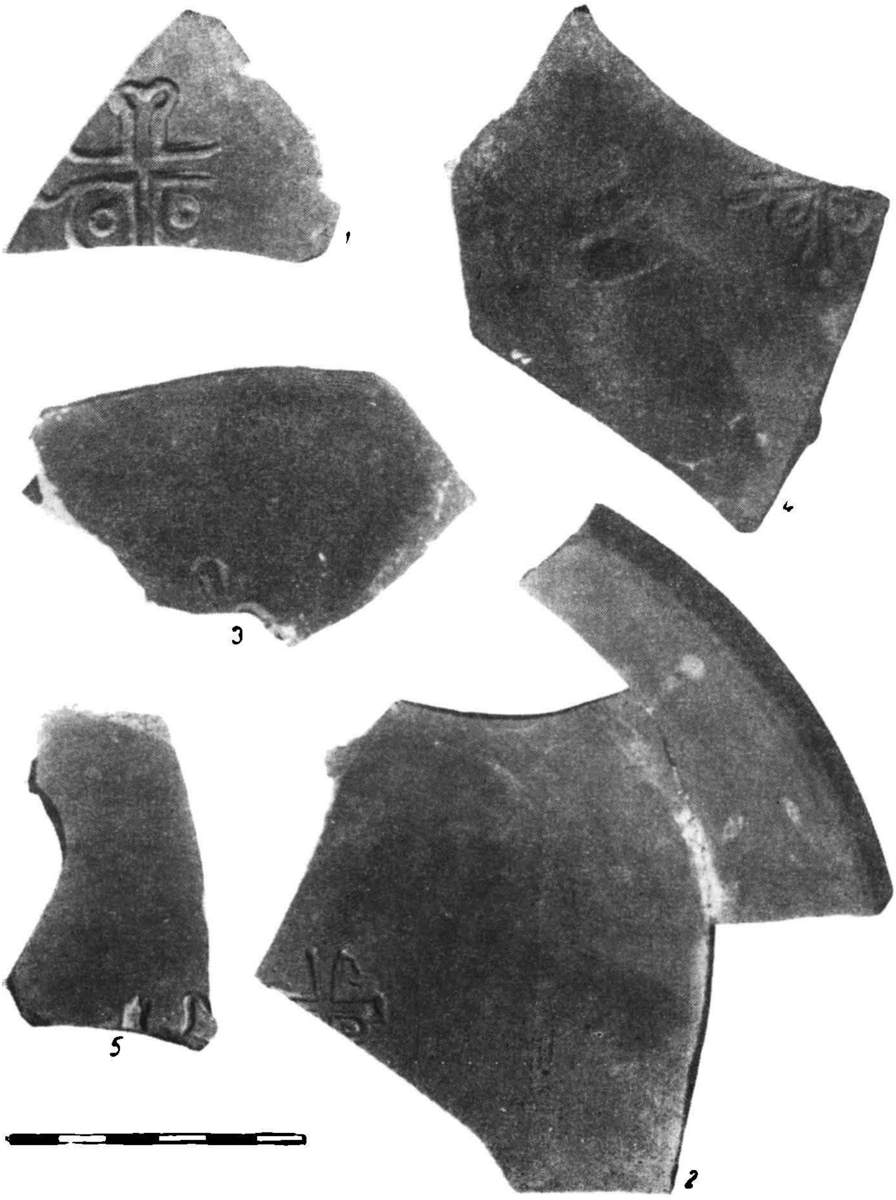

Fig. 9. — Fragmente ceramice din categoria C decorate cu simboluri creştine.

tice AΩ. În acest mod crucea este făcută pe unele fragmente, din două linii paralele cu capetele brațelor mult lățite și despicate în două (fig. 13/1, 2). Exemplare identice se află în orașele de pe litoralul nordic al Mării Negre, la Dinogetia, Tropaeum Traiani, Byblos și poate la Antiohia [64].

Crucea simplă, dintr-o singură linie, cu sau fără Rho și literele AΩ, se află stampată pe cinci exemplare : trei au capetele brațelor puțin lățite

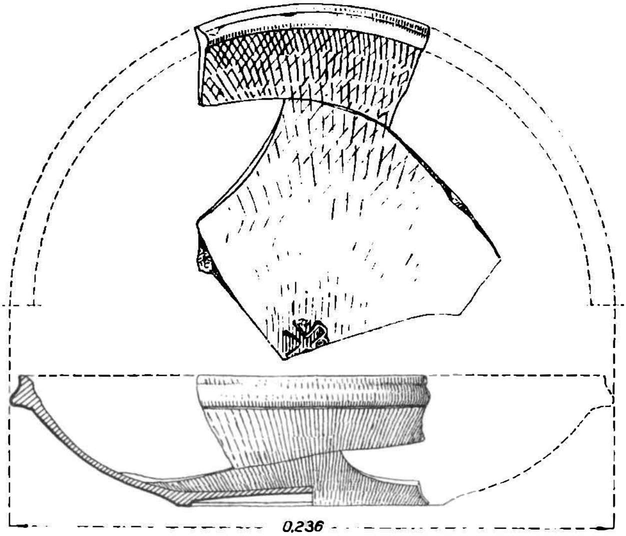

Fig. 10. — Vas din categoria C decorat cu crucea monogramatică.

și convexe (fig. 13/3,4 ; fig. 14), iar două concave (fig. 13/5, 6). Exemplarul (fig. 14) a fost descoperit în 1958 în sectorul D5, în stratul de cultură datat în a doua jumătate a secolului al VI-lea. Forma sa se apropie de cele mai tîrzii vase descoperite la Antiohia, datate către sfîrșitul secolului al VI-lea [65]. Cele două exemplare (fig. 13/5, 6) cu capetele brațelor lățite și puțin concave, au literele AΩ, iar Rho cu bucla închisă și brațele lățite la capete, după modelul unor cruci specifice primei jumătăți a secolului al VI-lea [66].

---

[64] Exemplare asemănătoare la Dinogetia și Tropaeum : cf. Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 306, fig. 4/2 ; la Byblos, *Fouilles de Byblos*, I, Paris, 1939, p. 21, fig. 10/1084 și în Uniunea Sovietică, *MIA*, 25, p. 126, fig. 160, p. 320, fig. 14/4 ; *Antioch*. . ., fig. 34, penultimul din rîndul de sus.

[65] *Antioch*. . ., pl. XI/949a-u ; cf. Marvin C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collections*, I, în *Metalwork, ceramics, glass, glyptics, painting*, Washington, 1962, p. 4—5, pl. 5/B—C, cruce asemănătoare pe un vas de argint datat „Late V[th] century", iar p. 10—12, pl. 9/A, un vas cu aceeași formă de cruce din timpul lui Iustinian.

[66] Vezi crucea împăratului Iustin I reprodusă de Carl Maria Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn, 1905, p. 530, fig. 203 ; comparą și cu crucile din tezaurul de aur descoperit la Histria în anul 1953, datat în sec. al VI-lea, cf. *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 85—86, fig. 15 și pl. II.

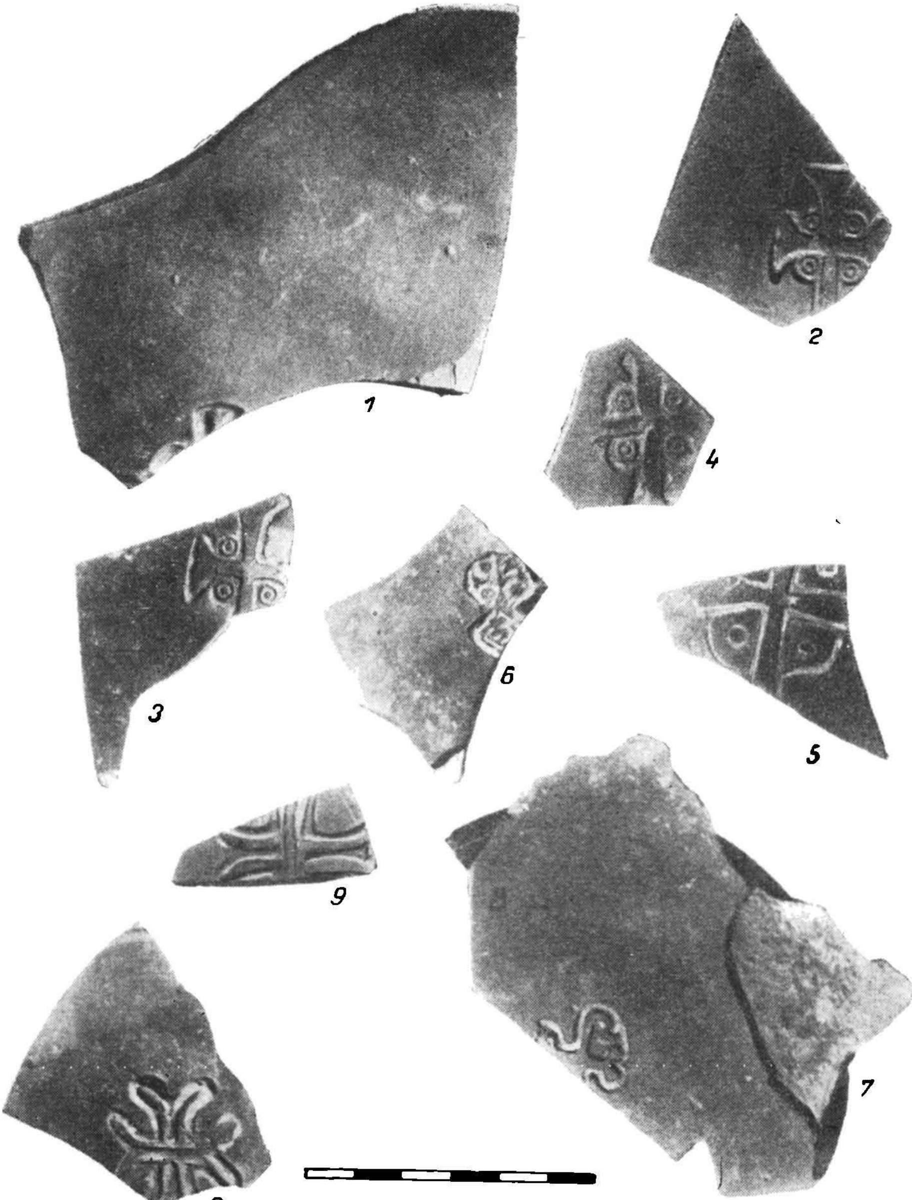

Fig. 11. — Fragmente ceramice din categoria C decorate cu simboluri creştine.

Între cele mai tîrzii exemplare socotim două fragmente pe care brațele crucii sînt aproape egale și în așa fel lățite că se apropie de forma unui triunghi, sau de crucea de Malta (fig. 13/7, 8). Pe un singur fragment se observă cercuri în colțurile brațelor (fig. 13/7). Cruci cu o formă asemănătoare se păstrează pe vase de argint, din timpul împăraților Iustin al II-lea, Tiberiu al II-lea Constantin, Mauricius, Phocas și Heraclius [67].

O mențiune specială se cuvine fragmentului de vas pe care apare crucea monogramatică, încadrată într-o inimă. Decorația se repeta probabil de șapte ori [68] și nu era ștampată pe fundul vasului ci pe peretele interior (fig. 13/9; fig. 15). Pasta este cărămizie, fără impurități. Observăm că bucla lui Rho este închisă și așezată, contrar obișnuinții, pe brațul lung al crucii. Conturul inimii este trasat din două linii paralele iar partea ei superioară este împărțită în doi lobi. Brațele transversale ale crucii, lățite și convexe la cepete, sînt împărțite în două prin cîte o linie.

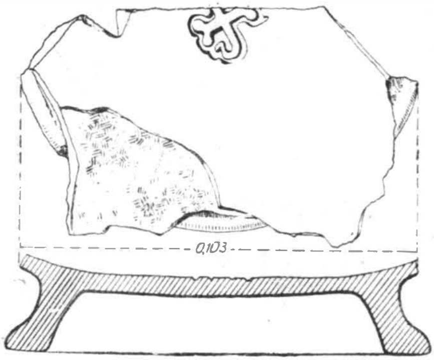

Fig. 12. — Fragment de vas din categoria C decorat cu crucea monogramatică.

Inima mai apare ca decor pe vase sau pe opaițe [69]. Nu totdeauna însă poartă în interior crucea monogramatică sau chrismonul, ci este simplă. Un exemplu foarte apropiat celui de la Histria ni-l oferă Africa unde a fost găsită o farfurie decorată cu inimi, în centrul cărora se afla monogramul creștin . Decorația se repeta de șapte ori [70].

Din cele de mai sus se constată că Histria s-a integrat în sfera clutural-economică a orașelor din imperiul roman de răsărit. Prezența aici a unei ceramici ștampilate, în cantitate mare și așa de asemănătoare cu cea din

[67] Pe un vas descoperit în tezaurul de la Perescepina, aproape de orașul Poltava și aflat împreună cu discul episcopului Paternus se află ștampile de garantare și verificare din vremea lui Tiberius — Mauricius (582—602). Aici este o cruce cu brațele egale și cu capetele lățite; cf. N. Bêlaev, *L'argenterie byzantine du trésor de Perescepina*, în *AArch*, I, 2, 1928, pl. 1/7; ștampile din timpul lui Heraclius, cf. A. Alföldi, *A Sassanian silver Phalera at Dumbarton Oaks. A contribution on the Stamps*, în *Dumbarton Oaks Papers*, XI, 1957, p. 237—245; și Marvin C. Ross, *op. cit.*, p. 12—15, pl. XIII/E, din timpul lui Iustin II; p. 21—22, pl. XIX/B1, B2 și pl. XX/B3, din jurul anului 610.

[68] Asupra simbolismului acestui număr cf. F. Cabrol, *Nombres*, în *DACL*, 12,2 col. 1465. Tot de șapte ori se repetă și crucea monogramatică cu bucla lui Rho deschisă pe vasul descoperit la Dinogeția, cf. Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 305—306.

[69] *Revue de l'art chrétien*, IV, 1893, p. 39, nr. 51; *DACL*, 14,1, col. 1176; Leclercq *Manuel d'archéologie chrétienne*, II, p. 533, fig. 353; P. Delattre, *La représentation du cœur de Jésus dans l'art chrétien*, Tunis, 1927 (*non vidi*); *DACL*, VIII, 1, col. 1091, nota 2; Marvin C. Ross, *op. cit.*, p. 36, pl. XXV/37, publică un opaiț de bronz cu toartă în formă de inimă, dar fără cruce.

[70] *Revue de l'art chrétien*, IV, 1893, p. 39, nr. 51.

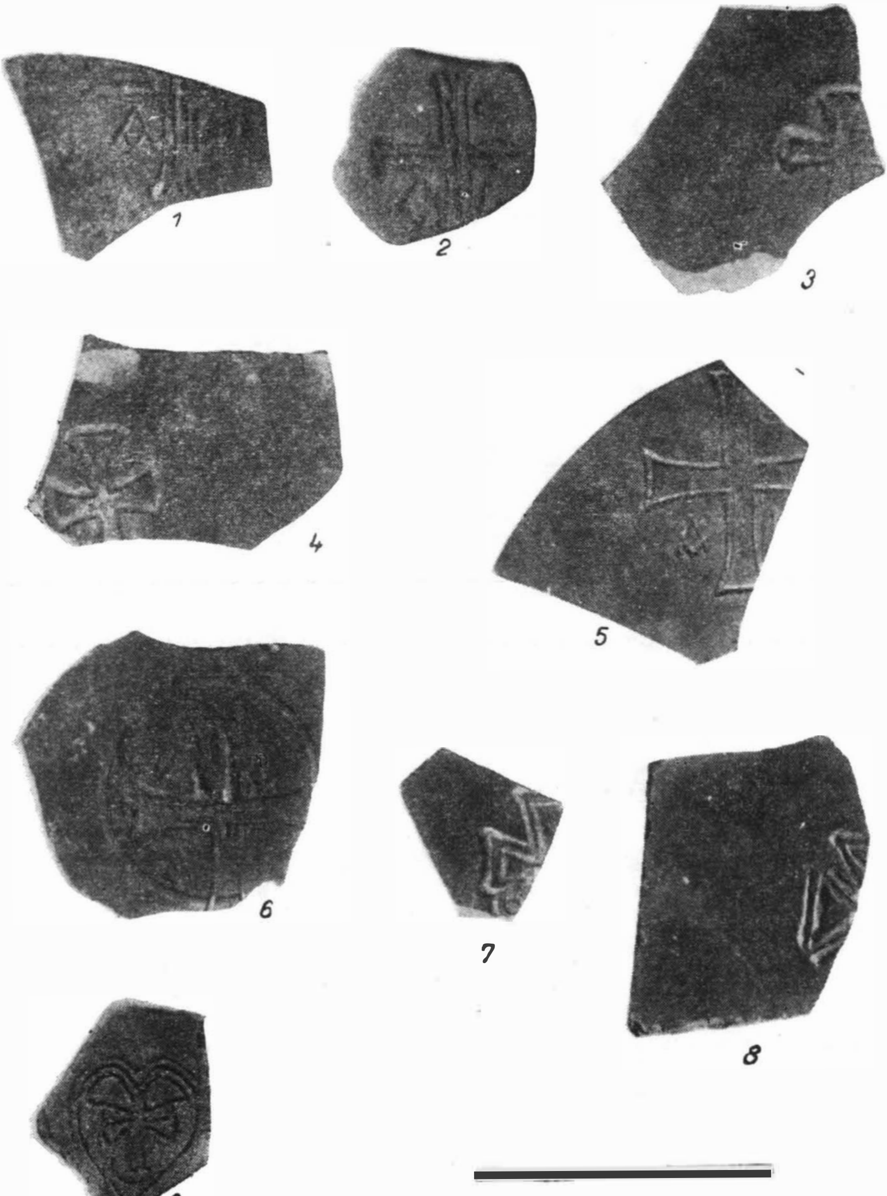

Fig. 13. — Fragmente ceramice din categoria C decorate cu simboluri creştine.

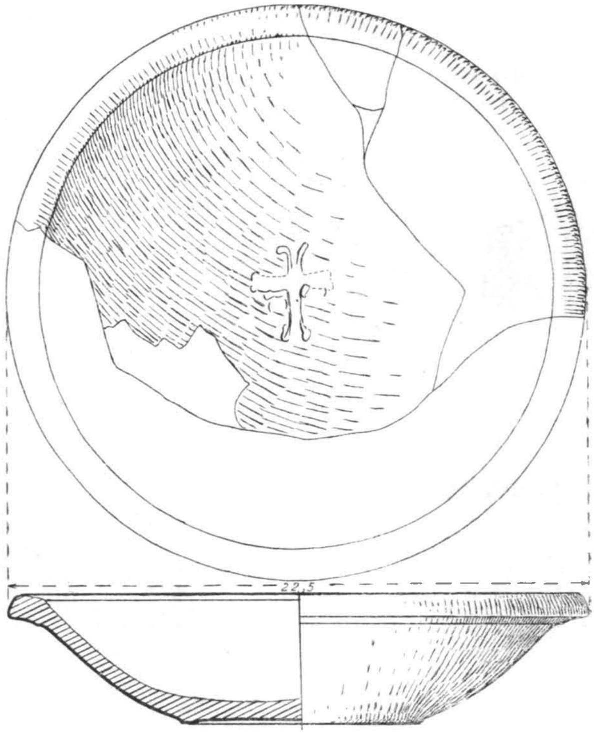

Fig. 14. — Vas din categoria C decorat cu cruce.

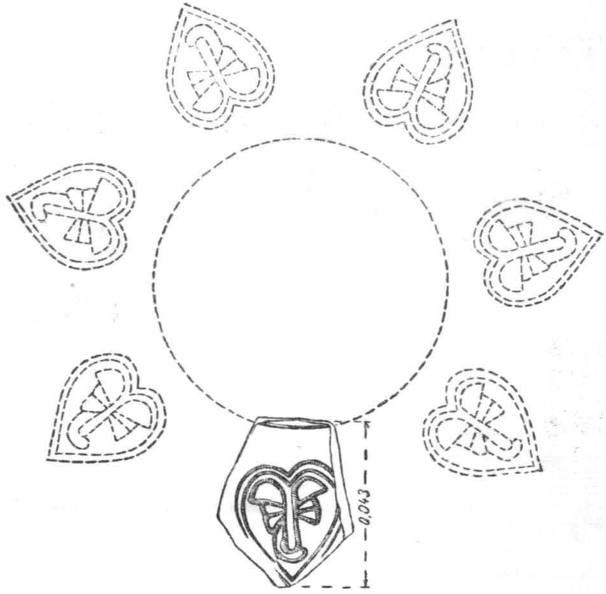
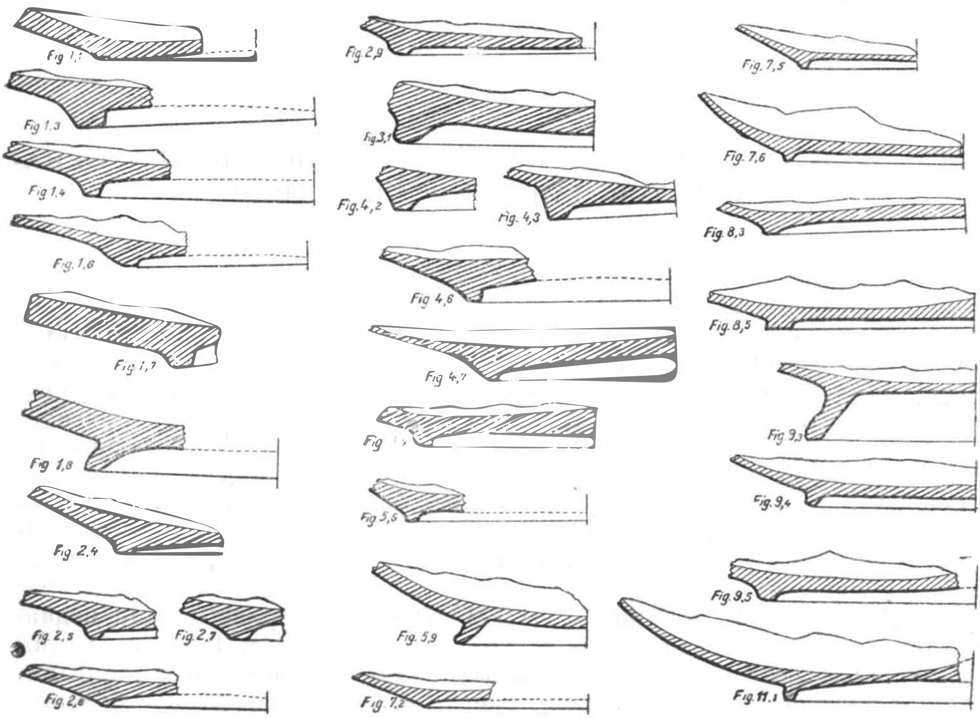

Fig. 15. — Fragment de vas din categoria C.

alte centre, atestă acest lucru şi pune problema raporturilor strînse pe care Histria le-a avut cu imperiul.

Grupele ceramice pe care le-am descris se încadrează strîns în cele stabilite la Atena şi Antiohia atît din punct de vedere cronologic cît şi al pastei și culorii. Prin Atena și Antiohia ea se leagă şi cu alte centre unde asemenea ceramică a fost descoperită.

Problema grea de rezolvat este aceea a originii. Este vorba adică de importuri din unul sau cîteva centre cu tradiție mare sau numai de imi-

Pl. I. — Profile de vase din categoriile A, B, C.

tații pe loc (eventual după vase sau tipare importate). Unii arheologi, între care K. Kübler și Fr. O. Waagé au văzut originea categoriilor A şi B în Egipt și Africa. Rezultatele cercetărilor lor mai au însă nevoie de confirmări suplimentare. Pentru categoria C tendința, în ultimul timp, este să se arate numai marea ei răspîndire și să se pună doar întrebarea dacă ceramica a fost lucrată pe loc, în diferite puncte, sau exportată dintr-un centru mare. Și la această problemă nu e ușor de răspuns.

Întrucît ne privește socotim că va fi mai uşor în viitor să se vorbească de fabricarea ei pe loc, în mai multe orașe, decît într-un singur centru mare. Imensa cantitate descoperită, pe o arie așa de întinsă, precum şi

vehicularea unor tipare după care se confecționau imitații (dovedite pentru opaițe, în aceeași vreme) ne sugerează că și pentru vase se putea proceda la fel. Numai fragilitatea tiparelor de stampare a ceramicii și insuficiența cercetărilor ar justifica lipsa de dovadă.

Decorația pe ceramica ștampilată ne relevă gustul artistic al epocii, gradul său de realizare, iar în ce privește decorul cu simboluri creștine, așa de variate, pătrunderea și în arta minoră a unei concepții de viață care cuprindea din ce în ce mai mult lumea veche.

EM. POPESCU

РИМСКАЯ ПОЗДНЯЯ КЕРАМИКА С ШТАМПОВАННЫМ ОРНАМЕНТОМ, НАЙДЕННАЯ В ИСТРИИ

РЕЗЮМЕ

В течение почти 50-летних раскопок, проведенных в Истрии (1914—1964), был собран богатый керамический материал, относящийся к позднеримскому периоду. Наиболее важное место в нем занимают маленькие сосуды, плоские тарелки или миски, сделанные из красного теста хорошего качества, выкрашенные в красный цвет и украшенные штампованным орнаментом. Этот материал до настоящего времени остался неизученным, хотя и представляет большую важность для истории Малой Скифии. Подавляющая его часть была собрана при раскопках, проводившихся до 1949 г., причем не сохранилось никаких данных об условиях его обнаружения.

Другая часть материала была найдена при сравнительно недавных раскопках, относящихся к последнему 15-летию. В связи с этим материалом мы располагаем важными стратиграфическими данными. Опубликование материала, собранного до 1949 г., встречает большие трудности вследствие отсутствия каких-либо указаний об условиях, в которых он был найден. Поэтому его исследование проводилось в сравнении с результатами, полученными при раскопках в Афинах (K. Kübler, *Athen Mitt*, 56, 1931, p. 75—86; Frederik O. Waagé, *Hesperia*, II, 1933, p. 279, 293—304; Henry S. Robinson, *The Athenian Agora. Results of Escavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, том V, *Potery of the Roman-Period. Chronology*, Принстон, New Jerssey, 1959, в особенности стр. 76 и след.) или в Антиохии на Оронтесе (Fr. O. Waagé, *Antioch on the Orontes*, IV_1. *Ceramic and islamic coins*, *Publications of the Commitee for Excavations of Antioch and its vicinity*. Принстон, 1948, стр. 4, 43—58).

Автор отмечает, что в данное время еще не существует какой-либо большой работы, дававшей бы широкое обобщение собранного материала, относящегося, главным образом, к восточной зоне позднерим-

ской империи. Однако скопилось уже достаточно находок, которые требуют подробного изучения.

Вследствие этого не полностью разрешены еще некоторые важные проблемы, связанные с изучением керамики , как например вопрос о месте ее производства или о более узкой хронологии. До полного выяснения этих проблем автор считает полезным публикацию найденных в Истрии фрагментов, что будет способствовать еще более глубокому обобщению всего собранного материала.

Автор отмечает, что хронологические уточнения, касающиеся фрагментов, найденных в Истрии за последние 15 лет, подтверждаются результатами раскопок в Афинах и Антиохии. Это дает автору право с уверенностью использовать данные раскопок в Афинах и Антиохии и для фрагментов, добытых в ходе раскопок, проводившихся до 1949 г. Керамика имеет общие признаки, вплоть до полного сходства, с керамикой восточной зоны позднеримской империи.

В Истрии можно различить следующие три категории керамики:

А. Керамика с растительным или простым орнаментом.

В. Керамика с изображениями человека, животных или птиц.

С. Керамика, украшенная христианскими символами.

Эти три категории, сгруппированные на основе стилистического критерия, не всегда можно расположить в такой же последовательности с хронологической точки зрения. Если для первых двух категорий можно допустить в какой-то мере хронологическую последовательность, то, что касается категории *С* следует отметить, что она сосуществовала частично с категорией *В*. Между представленными категориями не существует абсолютного разрыва, а поэтому некоторые сосуды можно было обнаружить и в переходные периоды. Переход от одной категории к другой происходил медленно и сопровождался переходом некоторых старых элементов в новые сосуды. Следовательно, хронологические периоды для каждой категории, о которых говорит автор, не следует строго ограничивать во времени, так как их начало и конец могли быть немного сдвинуты.

Категория А является самой древней. Начало этой керамической категории датируется концом III в.н.э., а ее распространение падает на первую половину IV в.н.э. (рис. 1 и 2). Некоторые фрагменты этой категории с очень характерным орнаментом в виде пальмовых листьев и кружков встречаются поздно, вплоть до начала V в. н. э.

Категория В. В эту категорию входят экземпляры с изображениями человека, животных или птиц. Число экземпляров с изображениями человека невелико (рис. 3/1—3). Экземпляр № 3 был неполностью опубликован в RIR, 1, 1931, стр. 63—74 и датировался концом IV в. — началом V в. Предполагалось, что на нем изображен Константин Великий и его два сына. Автор, соглашаясь с датировкой данного экземпляра и объяснением изображенных на нем фигур, высказывает однако некоторые новые соображения. Автор обращает внимание, что изображение человека на сосудах было более сложным и не ограничивалось только типом, описанным ранее. Сходные фрагменты, датируемые

второй половиной IV в. — началом V в.н.э., были найдены в Антиохии. Происходят они из Африки.

Фрагменты с животным орнаментом (рис. 4/1—8 и 5/1—4) или изображением птиц (рис. 5/5—9 и рис. 6) имеют либо стилизированные либо примитивно выполненные рисунки, а потому не легко установить, что они изображают. Подобные фрагменты были найдены в Афинах и Антиохии и датировались периодом между серединой V в. и серединой VI в.

Категория С содержит сосуды, украшенные христианскими символами (рыбы, кресты различного вида и другие символы). Хронологические рамки, установленные на основе полученных в Афинах и Антиохии результатов, очень широки, а именно от второй половины IV в. до конца VI в. Автор пытается дать более узкую хронологию для фрагментов, найденных в Истрии, используя для этого как результаты открытий в других местах, так и результаты, полученные в Истрии. Наиболее древними фрагментами считаются два, орнаментированные рыбами (рис. 7/1—2), а наиболее древними крестами считаются кресты, представленные на рис. 7/3—7. (Вторая половина IV в. — начало V в.).

Многочисленные фрагменты имеют в качестве узора монограмматические кресты с открытым завитком в виде Rho (рис. 8/1—5, рис. 9/2, рис. 10, рис. 11/7 и рис. 12), с кружками или без них в углах пересечения горизонтальной и вертикальной частей креста. Они датируются приблизительно V—VI вв. Некоторые кресты имеют либо по два кружка внизу горизонтальной части креста (рис. 9/1 и вероятно рис. 9/4), либо 4 во всех углах пересечения (рис. 11/2—6), однако не имеют завитка Rho· Два фрагмента имеют очень широкую горизонтальную часть креста, разделяющуюся надвое (рис. 11/8—9). На некоторых фрагментах помимо монограмматического креста, с открытым или закрытым завитком Rho, встречаются еще и некоторые апокалиптические буквы AΩ (рис. 13/1—2, 5—6). Цифры 5, 6 приближаются к типам, характерным для начала VI в., а 3 и 4 — для середины VI в. Наиболее поздними экземплярами считаются экземпляры, представленные на рис. 12/7, 8, датированные второй половиной VI в.

На одном из фрагментов сосуда изображен монограмматический крест, заключенный в сердце (рис. 13/9) — узор, повторяющийся около 7 раз.

В заключение автор отмечает сходство керамики из Истрии с керамикой, относящейся к восточной римской империи, и делает вывод о существовании в то время тесных экономических и культурных связей между этими двумя территориями. Рассматривается и вопрос о происхождении этой керамики. В связи с этим автор приводит мнения других археологов, в частности К. Кюблера и Ф. О. Важе, которые считают, что керамика, относящаяся к категориям *А* и *В*, происходит из Египта и Африки; что касается категории *С*, они ставят вопрос о том, были ли эти сосуды сделаны на местах в различных мастерских или же завезены из развитого центра. Не отрицая существования ввозных экземпляров, автор в свою очередь считает, что в большей своей части эта керамика была изготовлена на месте в различных населенных

пунктах по ввозным формам. Однако непрочность этих штампованных форм привела к тому, что они не сохранились, а недостаточность проведенных исследований не дает пока необходимых доказательств.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Фрагменты керамики (категория *A*) с растительным орнаментом (конец III в. — первая половина IV в. н. э.).
Рис. 2. — Фрагменты керамики (категория *A*) с простым орнаментом (конец III в. — первая половина IV в. н.э.).
Рис. 3. — Фрагменты керамики (категория *B*) с орнаментом, изображающим человека (вторая половина IV в. — начало V в. н. э.).
Рис. 4. — Фрагменты керамики (категория *B*) с животным орнаментом (середина V в. — середина VI в. н. э.).
Рис. 5. — Фрагменты керамики (категория *B*) с орнаментом, изображающим животных и птиц (середина V в. — середина VI в. н. э.).
Рис. 6. — Сосуд с изображением птицы (категория *B*).
Рис. 7. — Фрагменты керамики (категория *C*) с христианскими символами.
Рис. 8. — Фрагменты керамики (категория *C*) с христианскими символами.
Рис. 9. — Фрагменты керамики (категория *C*) с христианскими символами.
Рис. 10. — Сосуд (категория *C*) с изображением монограмматического креста.
Рис. 11. — Фрагменты керамики (категория *C*) с христианскими символами.
Рис. 12. — Фрагменты сосуда (категория *C*) с изображением монограмматического креста.
Рис. 13. — Фрагменты керамики (категория *C*) с христианскими символами.
Рис. 14. — Сосуд (категория *C*) с изображением креста.
Рис. 15. — Фрагмент сосуда из категории *C*.
Табл. 1. — Профили сосудов из категории *A*, *B*, *C*.

CÉRAMIQUE À DÉCOR ESTAMPILLÉ DE L'ÉPOQUE DU BAS-EMPIRE DÉCOUVERTE À HISTRIA

RÉSUMÉ

Durant les 50 ans de fouilles effectuées à Histria (1914—1964) on a mis au jour un riche matériel céramique de l'époque du Bas-Empire. Une catégorie importante de ce matériel est formée de petits vases, assiettes plates ou écuelles travaillés dans une pâte fine, de bonne qualité, peints en rouge et ornés d'un décor estampillé. Malgré la richesse de ce matériel et de son importance pour la Scythie Mineure, aucune étude n'a été faite jusqu'à présent. La majeure partie du matériel a été découverte durant les fouilles antérieures à 1949, toutefois nous ne possédons aucune mention quant au contexte archéologique de son invention.

Une autre partie a été découverte dans les fouilles récentes, de ces dernières 15 années, pour laquelle nous avons des données stratigraphiques importantes. La publication du matériel trouvé avant 1949 est sujet à de grandes difficultés justement à cause du manque d'information pour

les conditions de sa découverte. C'est pour cette raison que l'étude a été faite suivant la méthode comparative, par rapports aux résultats obtenus des fouilles d'Athènes (K. Kübler, *AthenMitt*, 56, 1931, p. 75—86; Frédérik O. Waagé, *Hesperia*, II, 1933, p. 279, 293—304 ; Henry S. Robinson, *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. V, *Potery of the Roman-Period. Chronology.* Princeton, New Jerssey, 1959, tout spécialement, p. 76 et les suivantes) ou d'*Antioche sur l'Oronte*, (IV_1. *Ceramic and islamic coins, Publications of the Committee for Excavations of Antioch and its vicinity.* Princeton, 1948, p. 4, 43—58).

L'auteur souligne en général l'absence d'un ouvrage de synthèse concernant ce matériel, surtout pour la zone de l'Est du Bas-Empire. Les découvertes sont nombreuses et l'étude en conséquence s'impose de toute nécessité.

Comme suite à cet état de faits, toute une série de problèmes rattachés à l'études de cette céramique, entre autres celui de son origine ou celui d'une chronologie plus précise, n'ont pu être complètement résolus. Jusqu'à la mise au point de tous ces problèmes nous pouvons espérer cependant que la publication des fragments découverts à Histria pourra contribuer elle aussi à l'étude de synthèse qui se fait encore attendre.

On souligne que les précisions chronologiques établies à Histria pour les fragments découverts ces dernières 15 années concordent avec celle obtenus à Athènes ou à Antioche. Ceci encourage l'auteur d'utiliser avec toute confiance les données d'Athènes et d'Antioche aussi pour l'étude des fragments céramiques résultés des fouilles antérieures à 1949. La céramique a des caractères communs allant jusqu'à l'identité à celle de la zone orientale du Bas-Empire.

À Histria on peut distinguer 3 catégories :

A. Céramique ornée de dessins végétaux ou simples

B. Céramique à dessin à représentation humaine, ou animalière

C. Céramique ornée de symboles chrétiens.

Ces trois catégories groupées selon le critère stylistique ne suivent pas toujours la même succession chronologique. Toutefois pour les deux premières catégories on peut admettre en lignes générales une succession chronologique. La catégorie C cependant a coexisté, du moins en partie, avec la catégorie B. Entre ces trois catégories il n'y a pas de césure bien tranchée ce qui a pour résultat la présence de ces vases durant les périodes d'interférences. La transition d'une catégorie à une autre est survenue lentement en conservant certaine partie des éléments anciens parmi les nouveaux. C'est pour cette raison que les périodes chronologiques auxquelles se réfèrent l'auteur pour chaque catégorie doivent être entendues avec certains prolongements dans les catégories voisines.

Catégorie A. Elle est la plus ancienne. Le début de cette catégorie céramique se place vers la fin du IIIe siècle de notre ère, mais sa diffusion s'est épanouie dans la première moitié du IVe siècle de notre ère (fig. 1—2). Certains fragments à décor caractéristique pour cette catégorie — feuille de palmier et cercles — se rencontrent aussi plus tard jusqu'au Ve siècle de notre ère.

Catégorie B. Dans cette catégorie se placent les exemplaires aux dessins à représentation humaine et animalière. Le nombre des représentations humaines est faible (fig. 3/1—3). L'exemplaire nº 3 a été publié d'une manière incomplète dans *RIR*, I, 1931, p. 63—74, ayant été daté de la fin du IVe siècle—début du Ve. La figuration représenterait l'empereur Constantin le Grand avec deux de ses fils. L'auteur adopte cette datation et interprétation tout en ajoutant certaines considérations nouvelles. Il démontre que cette représentation humaine sur les vases était plus complexe et qu'elle ne se limitait pas seulement au type publié auparavant. Des fragments similaires ont été découverts à Antioche, datés de la deuxième moitié du IVe siècle — début du Ve. L'origine de ces vases serait l'Afrique.

Catégorie C. Elle comprend des vases décorés par des symboles chrétiens (poissons, croix de divers types et autres symboles). La délimitation chronologique à laquelle on a abouti sur la foi des résultats d'Athènes et d'Antioche est très large : seconde moitié du IVe jusqu'à la fin du VIe. L'auteur tente de serrer de plus près, du point de vue chronologique, ces fragments de Histria en utilisant les données obtenues en d'autres lieux aussi bien que celles de Histria même. On considère parmi les plus anciens fragments, deux décorés de poissons (fig. 7/1—2). Les croix les plus anciennes peuvent être considérées celles de la fig. 7/3—7 (seconde moitié du siècle IVe—début du Ve siècle). Des nombreux fragments ont pour décor une croix monogrammatique avec la boucle de Rho ouverte (fig. 8/1—5, fig. 9/2, fig. 10, fig. 11/7 et fig. 12) (avec ou sans petits cercles au coin des bras transversaux). Leur datation probable remonterait aux Ve—VIe siècles. Certaines croix ont deux petits cercles sous les bras transversaux (fig. 9/1 et probablement 9/4) ou parfois 4 à tous les angles (fig. 11/2—6) mais sans avoir le Rho. Deux fragments ont les bras fortement élargis et divisés en deux (fig. 11/8—9). La représentation de la croix monogrammatique, avec la boucle de Rho ouverte ou non, a été rencontrée aussi sur quelques fragments où se trouvaient ajoutées les lettres apocaliptiques A Ω (fig. 13/1—2, 5—6). Les numéros 5 et 6 se rapproche des types caractéristiques du début du VIe siècle et les numéros 3, 4 du milieu du VIe. Les exemplaires les plus tardifs sont ceux de fig. 12/7, 8, datés de la seconde moitié du VIe siècle.

Sur un fragment on a rencontré la croix monogrammatique encerclée dans un cœur (fig. 13/9) dessin qui se répétait probablement 7 fois.

En conclusion l'auteur, en soulignant les ressemblances de la céramique de Histria avec celle de l'Empire romain d'Orient, aboutit à la conclusion de l'existence de certains rapports réciproques très serrés, économiques et culturels. Il rappelle aussi les opinions à ce sujet de quelques archéologues parmi lesquelles celles de K. Kübler et Fr. O. Waagé. Ces derniers d'ailleurs considèrent que l'origine des catégories A et B serait l'Egypte et en général l'Afrique, quant à la catégorie C, ils se demandent si elle n'avait pas été travaillée sur place en différents points ou bien exportées d'un centre important. Sans nier l'existence de quelques exemplaires d'importation, l'auteur considère que, pour la plupart, cette céramique a été fabriquée sur place évidemment en divers ateliers de la région, d'a-

près des moules éventuellement importées. Seule la fragilité des moules a empêché leur conservation jusqu'à nos jours. En même temps l'insuffisance des recherches s'ajoute aux manques des preuves, pouvant éclaircir ce problème.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Fragments céramiques de la catégorie A, à dessins végétaux (fin du IIIe siècle — première moitié du IVe siècle de n. è.).
Fig. 2. — Fragments céramiques de la catégorie A, à dessins simples (fin du IIIe siècle — première moitié du IVe siècle de n.è.).
Fig. 3. — Fragments céramiques de la catégorie B, à dessins à représentions humaines (seconde moitié du IVe siècle de n.è. — début du Ve).
Fig. 4. — Fragments céramiques de la catégorie B, à décoration animalière (milieu du Ve siècle — milieu du VIe siècle de n. è.).
Fig. 5. — Fragments céramiques de la catégorie B, à décoration animalière (milieu du Ve siècle — milieu du VIe siècle de n.è.).
Fig. 6. — Vase décoré d'un oiseau (catégorie B).
Fig. 7. — Fragments céramiques de la catégorie C, décorés de symboles chrétiens.
Fig. 8. — Fragments céramiques de la catégorie C, décorés de symboles chrétiens.
Fig. 9. — Fragments céramiques de la catégorie C, décorés de symboles chrétiens.
Fig. 10. — Vase de la catégorie C, décoré avec la croix monogrammatique.
Fig. 11. — Fragments céramiques de la catégorie C, décorés de symboles chrétiens.
Fig. 12. — Fragment de vase de la catégorie C, décoré avec la croix monogrammatique.
Fig. 13. — Fragments céramiques de la catégorie C, décorés de symboles chrétiens.
Fig. 14. — Vase de la catégorie C, décoré d'une croix.
Fig. 15. — Fragment de vase de la catégorie C.
Pl. I. — Profils de vases des catégories A, B, C.

CU PRIVIRE LA PROBLEMA VALURILOR DE PĂMÎNT DIN BANAT ȘI DIN CRIȘANA

Valurile mari de pămînt care străbat în diferite direcții, pe sute de kilometri, bazinul carpato-dunărean sînt o particularitate a acestui teritoriu și ridică o serie de probleme, legate de datarea și încadrarea lor istorică (fig. 1). Asupra celor din Cîmpia Română și din Dobrogea există mai multe studii recente care încearcă, în lumina noilor cercetări, să rezolve aceste probleme sau să dea sugestii pentru soluționarea lor [1]. Cu cele din Cîmpia Tisei se ocupă mai nou într-o lucrare V. Balás, care rezumă rezultatele cercetărilor mai vechi privitoare la aceste lucrări impunătoare [2]. Deoarece traseul valurilor trece — în afara teritoriului Ungariei și Iugoslaviei — pe o distanță de circa 200 km și prin partea apuseană a țării noastre, nu este lipsit de interes să se discute aici unele concluzii ale studiului și să se menționeze anumite posibilități privitoare la perioada și la condițiile istorice în care ele au putut fi construite.

Autorul citat oferă o privire de ansamblu asupra valurilor, care sînt înregistrate încă de L. F. Marsigli și apoi de primele hărți topografice întocmite în secolul al XVIII-lea de autoritățile austriece. Sectorul nordic al sistemului defensiv începe în regiunea cotului Dunării, înaintînd în direcția nord-est, traversînd valea Tisei și cotind spre sud în împrejurimile orașului Nyiregyháza. De aici valurile trec în sectorul răsăritean, de-a lungul orașelor Debrețin, Oradea, Arad, Timișoara, Vršac, pînă la Dunăre. În partea sudică valurile apără, în Bačka, malul nordic al Dunării și cel apusean al Tisei. Deoarece aici se întretaie parțial, ele datează din perioade sau etape de construire deosebite. Numai prezentarea celor trei sectoare în ansamblul lor permite să se recunoască unitatea planului și traseului acestor uriașe construcții de apărare, care delimitează o arie de stăpînire întinzîndu-se spre apus și sud pînă la Dunăre și spre nord și răsărit pînă la

[1] E. Comșa, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 233–238 ; R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, Gravenhage, 1957 ; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a II-a, București, 1958, p. 201–207, 288–289 ; P. Diaconu, in *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 317–335.
[2] V. Balás, în *ActaArch*, XV, 1963, p. 309–336.

SCIV, tomul 16, nr. 4, p. 725–730, București, 1965

marginea șesului Tisei, fiind întretăiată în mijloc de cursul Tisei, care formează axa ei principală.

Observațiile mai vechi privitoare la părțile păstrate ale valurilor sînt ilustrate prin mai multe hărți. V. Balás enumeră diferitele criterii pentru datarea și atribuirea valurilor, fără ca să susțină vreo părere proprie și să anticipeze una dintre soluțiile posibile, ceea ce asigură descrierii sale un caracter obiectiv și nepreconceput. Valoroase sînt și unele observații generale, menite să precizeze anumite probleme care s-au discutat în legătură cu aceste construcții. Autorul nu crede că ar putea să fie diguri ridicate împotriva inundațiilor, deoarece nu ar fi putut să îndeplinească o asemenea funcție în partea lor nordică și nici în Bačka, unde traseul lor n-ar fi fost indicat pentru oprirea inundațiilor [3]. Sistemul defensiv nu constă dintr-o singură linie, ci se compune, de obicei, din trei rînduri de valuri. După cum rezultă din dispunerea valurilor, în ansamblul lor ele par să fie îndreptate împotriva unor atacuri venind din afară, apărînd Cîmpia Tisei împotriva lor.

Problema cea mai interesantă și totodată cea concludentă pentru înțelegerea rostului acestor valuri este data construirii lor. Chiar dacă autorul renunță la o luare de poziție proprie în legătură cu această problemă, ceea ce este, după cum s-a amintit, în favoarea expunerii sale, se pare totuși că posibilitățile pentru datarea lor pot fi limitate la cîteva ipoteze care vor fi expuse pe scurt. Trebuie subliniată posibilitatea ca ele să nu dateze dintr-o singură epocă, ci să fie rezultatul unor lucrări consecutive, rezultînd, prin completările ulterioare făcute la intervale mai mari, traseul care se poate reconstitui în prezent. Această situație există în Bačka, unde întretăierile liniilor arată că ele datează din perioade deosebite. Dacă observații asemănătoare s-ar putea face și la alte sectoare, problema cronologiei liniilor valurilor s-ar complica foarte mult. Dar și în acest caz părțile componente izolate au fost legate la un moment dat între ele și cuprinse într-un sistem unitar, iar considerațiile cronologice asupra lor trebuie să aibă în vedere în primul rînd data etapei finale, a definitivării planului lor.

În nord, valul de lîngă Dormánd este amintit într-un document încă din 1067 [4], existînd deci înaintea acestei date, iar pentru ridicarea fortificațiilor în epoca feudală tîrzie sau în timpul stăpînirii turcești lipsesc premisele politice și militare necesare construirii lor, în forma sub care se prezintă. Ungurii au folosit, după așezarea lor în Cîmpia Tisei la sfîrșitul secolului al IX-lea, pentru apărarea frontierelor, sistemul prisăcilor (*indagines* — gyepü), care se întindeau, după cum rezultă din descrierea cronicarului anonim, mai departe spre nord și răsărit peste linia valurilor. Secolul al IX-lea poate fi de asemenea exclus, deoarece nici întinderea principatului moravian, a ducelui lui Pribina și Cocel și nici voievodatele amintite de cronicarul anonim dincoace și dincolo de Tisa nu indică o conjunctură politică ce ar fi sprijinit sau necesitat ridicarea întăriturilor. Ca limită cronologică cea mai tîrzie pentru datarea lor se poate deci fixa sfîr-

[3] V. Balás, în *Acta Arch.*, 1963, p. 321, 327.

[4] *Ibidem*, p. 331–332.

șitul secolului al VIII-lea e.n., după care nu este probabil ca valurile să fi fost construite. În privința datării celei mai timpurii, prima perioadă cu asemenea construcții de pămînt este mileniul întîi î.e.n., cînd apar întinsele cetăți hallstattiene și circumvalațiile așezărilor oppidane celtice. În cadrul uniunilor tribale mai mici de pe atunci, lipsesc încă teritorii unitare atît de întinse stăpînite de o singură forță politică, încît datarea preromană a valurilor nu este probabilă. În schimb, se credea că ele datează din epoca romană, după cum arată și denumirea lor, de valuri romane (*Römerschanzen*). Valurile din Bačka au fost cercetate și descrise în sensul unei asemenea datări. Planul general al întregii circumferințe nu trădează însă vreo dependență de frontierele imperiului roman în secolele II—III. Acest lucru se constată cel mai convingător în sectorul nordic al valurilor și în cel răsăritean, spre nord de Mureș. Chiar în Banat ductul valurilor n-are vreo legătură cu linia castrelor romane de la poalele Carpaților, iar cercetările arheologice au dovedit aici că nu sînt de origine romană [5]. În cadrul sondării acestor valuri pe teritoriul R. P. Ungare s-a observat că rambleul lor acoperă resturi sarmate din secolele II—III e.n., fiind deci ulterioare acestor veacuri [6]. În concluzie, rezultă că valurile se încadrează, probabil, într-un interval de timp cuprins între secolul al IV-lea și al VIII-lea e.n.

Pentru a ajunge la rezultate concludente privitoare la data acestor întărituri va trebui să se țină seamă de acele perioade în care teritoriul înconjurat de ele a constituit o regiune unitară, dominată de o putere care a fost în stare, din punct de vedere militar și politic, să ridice și să apere asemenea construcții uriașe. Această situație pare să fi existat în primul mileniu e.n., cînd pe acest teritoriu, în Cîmpia Tisei, au locuit sarmații, hunii, gepizii și avarii. Dintre alternativele posibile este însă mai greu să se aleagă una, deoarece pentru fiecare dintre populațiile amintite se pot invoca argumente pentru a i se atribui valurile.

Descoperirile sarmate din secolele III—IV e.n. se situează, în majoritatea lor precumpănitoare, pe teritoriul delimitat de valuri [7], încît din punct de vedere arheologic nu se pot ridica obiecții împotriva unei asemenea datări. Nu este însă probabil ca imperiul roman să fi îngăduit în „sacul panonic" construirea unor întărituri, iar în izvoarele contemporane nu se relatează nimic despre existența lor. Valurile ar putea să constituie o încercare de a îndrepta acea pungă dezavantajoasă creată prin frontierele romane de-a lungul Dunării și Carpaților meridionali și apuseni, iar în cazul acesta zona înconjurată ar fi trebuit să fie locuită de o populație pașnică și prietenă imperiului. Această condiție o îndeplinesc sarmații doar la începutul șederii lor în Cîmpia Tisei, în secolul I, dar nu și în veacurile următoare, îndeosebi în secolele III—IV e.n. [8]. De asemenea

---

[5] C. Daicoviciu, în *Apulum*, I, 1939 - 1942, p. 107.

[6] Informația o datorăm amabilității dr. P. Patay, căruia îi mulțumim și cu această ocazie. Cf. și P. Patay, în *Acta Antiqua et Archaeologica* (Acta Universitatis de Attila József nominata), VIII, 1965, p. 97 — 105.

[7] M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, vol. III, Budapesta, 1950, p. 80, fig. 2, p. 108, fig. 3, p. 109, fig. 4, p. 113. fig. 5, p. 115, fig. 6.

[8] Cf. *RE*, II A, 17—23, și Suppl. IX, 565—579.

lipsesc pentru sarmaţi ştiri care să ateste existenţa unei puteri centrale unitare, care ar fi putut iniţia şi dirija aceste lucrări.

Ar exista totuşi o posibilitate pentru atribuirea valurilor în epoca imperiului roman tîrziu, admiţîndu-se în cazul acesta că ele au fost ridicate în intervalul de timp de la abandonarea Daciei pînă la invazia hunilor, deci cu precădere în secolul al IV-lea e.n. Traseul lor s-ar putea lega de cel al „Brazdei lui Novac“ din Cîmpia Română pentru care se susţine o încadrare cronologică contemporană. Valurile din Cîmpia Tisei trec de-a lungul limitei interioare a Carpaţilor separînd şesul de regiunea colinelor şi se termină la sud de Vršac la Dunăre, acolo unde fluviul începe să străpungă Carpaţii. La capătul răsăritean, unde iese Dunărea din Carpaţi, începe „Brazda lui Novac”, care traversează Cîmpia Română la aceeaşi altitudine, pînă dincolo de Ploieşti, fiind orientată în direcţia valurilor din sudul Republicii Moldoveneşti între Prut şi Nistru. În această ipoteză s-ar putea cuprinde toate trei sectoarele valurilor într-o unitate uriaşă, oglindind o concepţie strategică unitară a imperiului tîrziu care creează, după pierderea Daciei, în faţa frontierei dunărene o zonă supravegheată pentru apărarea ei. Dacă s-ar admite datarea în secolul al IV-lea lucrarea gigantică de ridicare a acestor linii de valuri ar constitui totodată o dovadă grăitoare a forţei şi a posibilităţilor de care mai dispunea imperiul tîrziu.

Hunii însă sînt cei care ar fi dispus, în primul rînd, de mijloacele necesare pentru săparea valurilor care închideau teritoriul în care se afla reşedinţa lui Attila şi care, pe hărţile arheologice, se conturează ca un centru important din acest timp [9]. Priscus nu putea să amintească valurile, chiar dacă ar fi existat pe atunci, deoarece a înaintat de la Naissus pe valea Moravei spre nord şi trebuia să treacă Dunărea în regiunea vărsării Moravei, deci spre vest de locul unde întăriturile ajungeau la Dunăre. Întinderea marelui imperiu al hunilor şi expediţiile lor de pradă nu pledează însă pentru faptul că ei s-ar fi îngrijit, concomitent, să întărească centrul acestei stăpîniri în Cîmpia Tisei, chiar dacă durata stăpînirii lui Attila ar fi fost suficientă pentru ridicarea lor. Nu este însă exclus ca cel puţin începuturile acestor întărituri să dateze încă din timpul hunilor. În general se poate ridica problema în ce măsură asemenea valuri, bazate pe o concepţie tactică mai mult statică şi defensivă, corespund felului de trai şi de luptă al unor populaţii călăreţe caracterizate prin dinamismul lor, încît valurile să fi fost ridicate tocmai împotriva eventualităţii atacurilor unor populaţii călăreţe.

Pentru originea gepidă a valurilor se pot cita relatările că o altă seminţie gotică, vizigoţii, a folosit, cu mai puţin de un veac înainte, valuri de pămînt de dimensiuni impunătoare pentru a se apăra împotriva hunilor [10]. Aria de răspîndire a descoperirilor gepide din Cîmpia Tisei se încadrează în teritoriul apărat de valuri, dar nu-l acoperă în întregime [11]. De asemenea, există la gepizi, spre deosebire de sarmaţi, şi o putere regală

---

[9] J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1965, p. 70 75.

[10] R. Vulpe, *loc. cit.*

[11] D. Csallány. *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454—568)*, Budapesta, 1961.

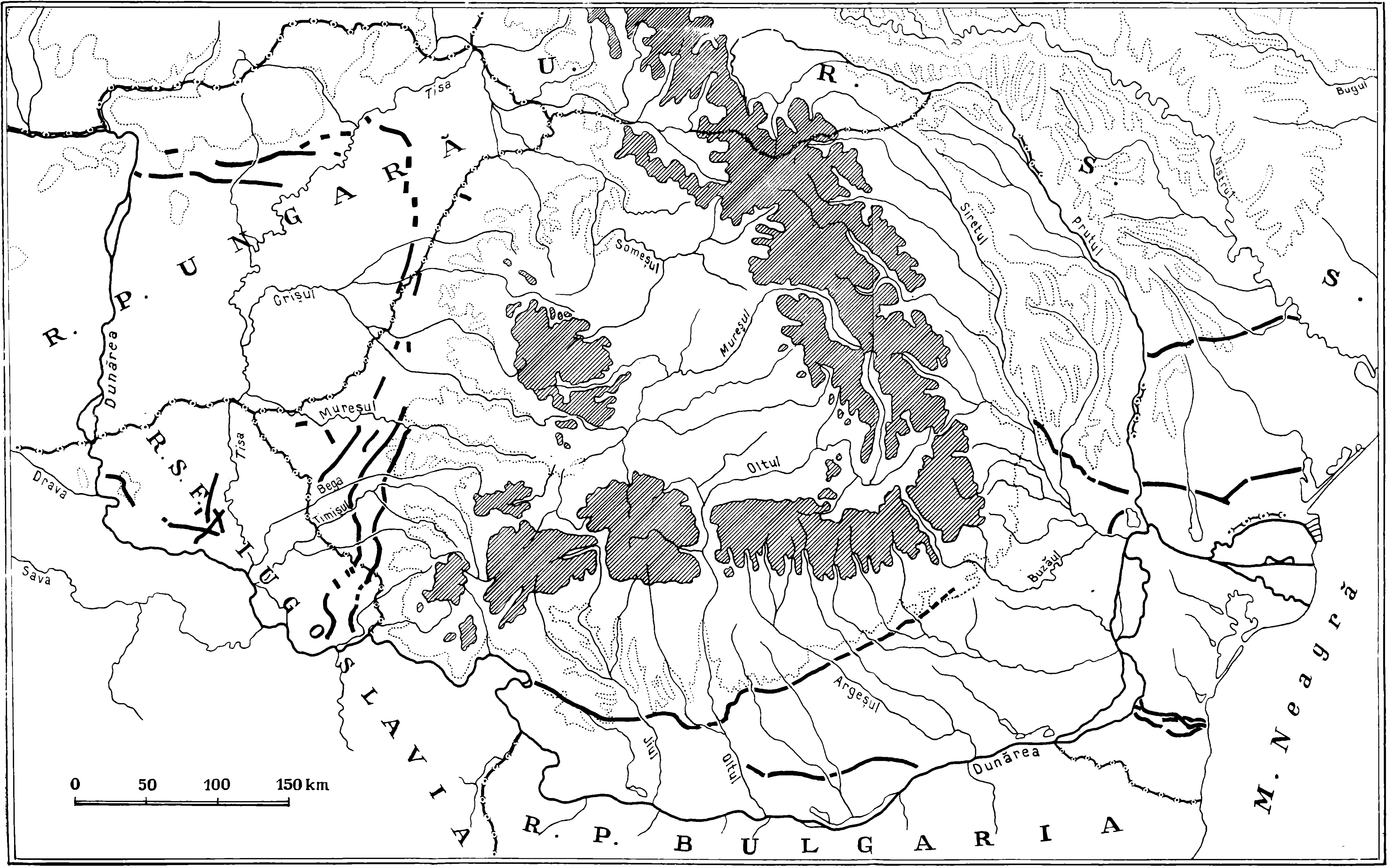

Fig. 1. — Valurile de pămînt din mileniul I e.n. în bazinul carpato-dunărean (după R. Vulpe, în *Dacia*, N. S., V; și V. Balás, în *Acta Arch*, XV).

unitară care ar fi putut iniţia şi executa aceste lucrări. Un argument care s-ar putea aduce împotriva datării valurilor în perioada stăpînirii gepide este faptul că, după Iordanes, regatul gepizilor cuprindea şi Transilvania, iar în acest caz valurile ar fi trecut tocmai de-a curmezişul teritoriului stăpînit de ei. Numărul descoperirilor de pe podişul transilvănean eventual contemporane cu epoca construirii şi existenţei valurilor, deci dintre 453 şi 568, este însă mai redus decît rezultă din harta lucrării mai sus citate. Din numărul total de 55 de descoperiri, 19 trebuie eliminate ca fiind mai tîrzii sau îndoielnice [12], iar 3 (Apahida, Bratei, Cluj-Someşeni) adăugate. Rămîne un număr de 39 de descoperiri, fără să discutăm aici problema coeficientului de atribuire şi din punct de vedere etnic gepizilor. În lumina datelor arheologice, centrul puterii gepizilor se afla probabil încă de pe la 400, după plecarea vandalilor, în Cîmpia Tisei, iar includerea teritoriului dinspre răsărit de linia valurilor în sistemul defensiv ar fi fost inutilă, dat fiind caracterul muntos şi păduros al podişului transilvan. Dacă aceste deducţii sînt exacte se pot trage şi anumite concluzii privitoare la caracterul stăpînirii gepide pe teritoriul ţării noastre. Această regiune constituie, iniţial, doar o anexă a stăpînirii gepide, situată în afara teritoriului-nucleu apărat de valurile din Cîmpia Tisei. Nefiind destul de numeroşi pentru a ocupa în mod efectiv întregul teritoriu, gepizii s-au mulţumit să supravegheze doar principalele văi şi drumurile de comunicaţie şi să locuiască în cîteva aşezări fortificate, apărate, la fel, cu valuri de pămînt de dimensiuni considerabile, datînd parţial însă din perioade mai vechi.

În ultima ipoteză, întăriturile puteau să fi fost ridicate de către avari. O asemenea atribuire nu este sprijinită însă de harta de răspîndire a descoperirilor avare, care cuprinde o arie cu mult mai întinsă şi include şi teritoriul Pannoniei, situat spre apus de Dunăre [13]. S-ar putea invoca aici acelaşi argument folosit în legătură cu lipsa continuării valurilor în Transilvania, anume că configuraţia mai accidentată a terenului spre apus de Dunăre n-a necesitat săparea unor fortificaţii de pămînt. Pentru datarea valurilor în epoca avară pledează relatările precise din timpul luptelor cu francii despre existenţa unor fortificaţii uriaşe de pămînt [14], care numai parţial pot fi calificate drept exagerări ale vreunui *miles gloriosus* care a participat la luptele împotriva avarilor. Aceste „hringuri” nu trebuie să fi avut o formă circulară, care a existat doar în imaginaţia informatorului, atribuind valurilor acest plan deoarece traseul lor nu se putea recunoaşte pe o distanţă mai mare. Relatările analelor france se referă, probabil, la cele trei linii ale întăriturilor de pămînt, ceea ce nu constituie însă o dovadă că au şi fost ridicate în timpul avarilor. Ele puteau să dateze dintr-o perioadă premergătoare, fiind doar folosite în continuare de către avari,

[12] D. Csallány, *loc. cit.*, nr. 102, 103, 104, 106, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 124, 127, 128, 129, 130, 135, 137, 141, 183.

[13] D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956, harta de răspîndire; V. Balás, *loc. cit.*, p. 332, se pronunţă la fel împotriva unei asemenea atribuiri.

[14] G. Fehér, în *ArchHung*, Budapesta, 1931, p. 31–37; A. Kollautz, în *Saeculum*, V, 1954, p. 164–168; B. Szöke, în *AÉ*, LXXXVII, 1960, p. 61–63.

ca moştenitori ai teritoriului ocupat odinioară de celelalte populaţii şi stăpîniri amintite.

Consideraţiile expuse aici nu pot să aibă, deocamdată, decît caracterul unor ipoteze de lucru, urmînd să fie susţinute sau combătute în cadrul unor discuţii duse în jurul acestor fortificaţii. Faţă de diferitele valuri din Cîmpia Română şi din Dobrogea, pentru care studiile şi cercetările din ultimul timp au adus o serie de contribuţii noi, ar merita să se acorde şi liniilor de fortificaţii din apusul patriei noastre o atenţie sporită, pentru a preciza sau a restrînge măcar posibilităţile pentru datarea şi interpretarea lor istorică.

K. HOREDT

К ВОПРОСУ О ЗЕМЛЯНЫХ ВАЛАХ В БАНАТЕ И КРИШАНЕ

РЕЗЮМЕ

Рассматривается вопрос о датировке земляных валов, окружающих бассейн р. Тиссы и простирающихся на расстояние около 200 км и по территории Румынии. Автор предполагает, что они были сооружены в период между IV и VIII в.н.э., и излагает аргументы, подтверждающие или опровергающие их принадлежность к сарматам, поздней римской империи, гуннам, гепидам или аварам.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Земляные валы первого тысячелетия н. э. в карпатодунайском бассейне (по Р. Вулпе, в *Dacia*, N.S.,V; и В. Балаш, в Acta Arch, XV).

DONNÉES CONCERNANT LES *VALLA* EN TERRE DE BANAT ET DE CRIŞANA

RÉSUMÉ

On discute le problème de la datation des *valla* qui entourent le bassin de la Tisza et qui s'étendent sur environ 200 km dans le territoire de la République Socialiste de Roumanie. L'auteur suppose qu'ils ont été construits dans l'intervalle de temps compris entre le IVe—VIIIe siècle de notre ère, et expose ses arguments qui plaident, pour ou contre, leur attribution aux Sarmates, au Bas-Empire romain, aux Huns, aux Gépides ou aux Avares.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Valla* de défense du premier millénaire de notre ère dans le bassin carpato-danubien (suivant R. Vulpe, dans *Dacia*, N.S., V; et V. Balás, dans *Acta Arch.*, XV).

CETATEA DE PĂMÎNT DIN SECOLUL AL XIV-lea DE LA FRUMOASA (r. ZIMNICEA)

Vestul Cîmpiei Române, cunoscut și sub numele de Burnaz, este un platou colinar brăzdat de văi largi îndreptate către albia primitoare a Dunării. Un afluent al fluviului este Vedea, care se unește cu Teleormanul în preajma satului Beiu, la sud-est de orașul Alexandria. Pe malul stîng al Vedei, la aproape 16 km nord-est de Zimnicea, se întinde comuna Frumoasa, alcătuită din trei sate înlănțuite de la nord la sud : Păuleasca, Frumoasa și Răreanca, vecinii dinspre nord fiind satele Șoimu și Cervenia, iar cei de la est și sud-est Conțeștii și Bragadiru.

Lîngă moara comunală de la marginea de sud a Frumoasei, în hotar cu Răreanca, se vede o înălțime situată cu 80 m deasupra cumpenei mării și cu aproape 30 m deasupra luncii Vedei. Locului i se spune „La Cetate", și pe drept cuvînt : înălțimea domină întreaga vale, deținînd o poziție strategică de prima mînă, iar pe creasta ei și pe pante se păstrează urmele perfect vizibile lăsate de mîna omului și anume contururile unor valuri și șanțuri de apărare [1].

Avem de-a face, așadar, cu o fortificație de pămînt pe aceste meleaguri, nu întru totul obișnuită, ci, dimpotrivă cu trăsături aparte : ansamblul constă din trei rînduri de valuri și din două șanțuri (azi umplute în cea mai mare parte), amenajate concentric în așa fel încît de la forma aproape trapezoidală, pe care o îmbracă valul de margine (nr. 2), se trece la un dreptunghi alcătuit de valul din mijloc (nr. 1) și apoi la un nucleu pătrat (palisada centrală de pămînt și lemn). Suprafața totală pe care o ocupă fortificația însumează circa 2,5 ha, din care aproape 10 % revine palisadei din mijloc. Orientarea generală a cetății este nord — sud, terenul înclinîndu-se spre sud și spre est.

Valurile de pămînt sînt masive, lățite azi din cauza aplatizării în decursul vremii (8—15 m) și înalte de 1—1,80 m. Colțurile sînt rotunjite,

---

[1] Vezi și *Marele Dicționar Geografic al României*, vol. III, 1900, p. 424—425 ; vol. V, 1902, p. 588.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 731—743, București, 1965

iar laturile, de margine mai ales, sînt mîncate de gropi, șanțuri și garduri verzi făcute de vecinii din jur. Terenul este liber (izlaz comunal) cu excepția colțului de NE, inclus în grădina unui sătean. Pe întreaga suprafață se găsesc fragmente ceramice, oase de animale, urme de arsură, cenușă și cărbuni. Se văd încă și urmele săpăturilor executate aici în anul 1928 (fig. 1).

Istoricul cercetărilor. Cetatea de la Frumoasa este cunoscută de aproape un secol, fiind semnalată în anul 1869, de către Cezar Bolliac,

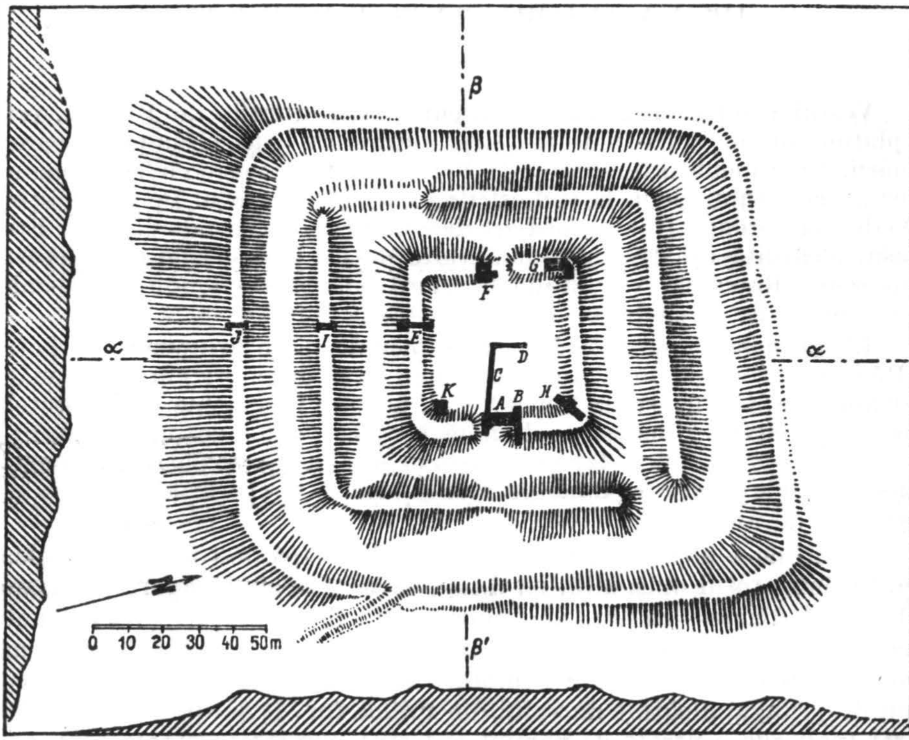

Fig. 1. — Cetatea de pămînt de la Frumoasa. Plan de situație (după *BullCom*, 1933).

cu prilejul unei excursii arheologice din acel an. Iată ce ne spune ziaristul amator de arheologie într-un raport înaintat Ministerului Instrucțiunii și publicat în ziarul său *Trompeta Carpaților* :

„La 7 iulie am mers la cetatea de la Frumoasa, distanță de 16 km în sus de Zimnicea, pre Teleorman, o cetate de pămînt regulată, pătrată, cu trei șanțuri (sic) și cu o intrare foarte bine văzută. Am pus să facă cîteva săpături cu vreo 30 oameni, numai, și n-am putut găsi decît fragmente de vase de pămînt și cîteva bîrne putrede la adîncime de un metru, la

intrare, cum şi două fragmente de coloană de pămînt ars. Am luat şi planul de situaţiunea acestei cetăţi" [2].

Autorul se mai interesează de monument şi în anii următori [3], afirmîndu-se într-un raport din 1876 că la Frumoasa „s-au făcut descoperiri noui" [4]. Ce urmărea Bolliac? O spusese în partea finală a raportului din 1869 : „Misiunea noastră, a Românilor, în arheologie, este mai cu seamă să definim ce au fost Dacii? care au fost începutul lor? care au fost credinţele lor? în ce grad de civilizaţiune ajunsese(ră) ei cînd i-au contopit Romanii şi le-au luat ţara? şi apoi cum au dăinuit ei cu Romanii în ţara lor? ce au adoptat ei de la Romani şi ce au adoptat Romanii de la Dînşii" [5]. Fireşte că, deşi el nu se exprimă explicit, Bolliac ilustra cu cetatea de la Frumoasa ideile sale în legătură cu civilizaţia geto-dacică, de unde şi atenţia pe care, în răstimpuri, i-o acordă.

Cercetările lui Bolliac vor folosi mai tîrziu altui înaintaş al arheologiei româneşti şi anume lui Gr. G. Tocilescu. Deşi unele păreri exprimate în *Trompeta Carpaţilor* vor fi primite cu rezervă din partea lui Tocilescu, totuşi în privinţa cetăţii de la Frumoasa autorul *Daciei înainte de Romani* va accepta observaţiile lui Bolliac [6], încadrînd fortificaţia în categoria numită de el „*aşezăminte preromane*" — vechi, „uneori înconjurate de şanţuri şi întărituri pe vîrfuri, culmi şi plaiuri, constituind aşa-numitele *cetăţi de pămînt*" [7].

Peste 20 de ani, Gr. G. Tocilescu îşi va modifica întrucîtva opinia, în sensul că, de data aceasta, cetatea de pămînt de la Frumoasa este inclusă de el ca punct întărit (*castellum*), roman, situat pe itinerariul nr. 2 care, mergînd de la Zimnicea, trecea pe la Frumoasa, Alexandria, Roşiori de Vede, răzbătînd apoi peste munţi la Rîşnov (Rosenau). [8].

Abia mai tîrziu însă, în anul 1928, la îndemnul lui Ion Andrieşescu (pe atunci director al Muzeului naţional de antichităţi), se întreprind la Frumoasa primele săpături arheologice de informare, datorită fondurilor puse la îndemînă de fostul Muzeu militar, rezultatele fiind în cele din urmă publicate la Roma, în anul 1933. Însuşi titlul articolului [9] ne arată că autorul cercetărilor din 1928 credea că la Frumoasa

---

[2] *Trompeta Carpaţilor*, anul VII, nr. 758 (8/20 septembrie), 1869, p. 2316. C. Bolliac cercetase în acel an „toate ramurele drumurilor romane", fiind însoţit de ing. Petre Danielescu care executa probabil ridicările topografice. Cf. şi C. Bolliac, *Excursiune arheologică din anul 1869*, Bucureşti, 1869, p. 7. Şi înainte de această dată Bolliac colindase în ţinuturile dintre Vedea şi Turnu Măgurele, după cum rezultă din broşura intitulată: *Calletoria archeologică în România, de la 20 martie la 22 aprilie 1858*, apărută abia în 1861 — cu care prilej el semnalează multe fortificaţii de pămînt (apud G. Cantacuzino, *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (Département de Teleorman), Premier Rapport*, în *Dacia*, IX-X, 1941—1944. Bucureşti, 1945, p. 446 şi nota 4).

[3] *Trompeta Carpaţilor*, XII, nr. 1137 (1874).

[4] Arhivele Statului Bucureşti, Ministerul Instr. Publ., Dos. 3170 (1876). f. 198.

[5] *Trompeta Carpaţilor*, nr. 758 (1869), p. 2316.

[6] Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti, 1880, p. 537, note.

[7] *Ibidem*, p. 535 (sublinierea lui Gr. G. Tocilescu).

[8] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 127 şi harta de la p. 116—117 (întocmită de Pamfil Polonic-tatăl.)

[9] V. Christescu, *Il castro romano di Frumoasa (Romania)*, în *Bulletino del Museo dell Impero Romano*, III, 1932, XI, p. 35—46, apendice la *BullCom*, LX, Roma, 1933.

se află în faţa unui castru roman, deşi — după cum afirmă chiar el — materialul găsit (în special ceramica) nu-i oferea o bază sigură de datare distonînd cu ceea ce se ştia pe atunci despre cultura materială din epoca romană. Doar un „inel" de bronz (în realitate un cercel) prezenta, pentru autor, afinităţi cu cele găsite în castrele romane de pe Rin (de ex. la Viillenhaus-Brühl, distr. Köln), unde credea a găsi şi analogiile cele mai apropiate tipologic în ce priveşte construcţia castrului roman de la Frumoasa [10], datat după autor în cursul secolului al III-lea e.n. În concluzie, se afirma că la Frumoasa avem de-a face cu un „unicum" pentru lumea romană din această regiune şi din epoca susmenţionată.

Puţin mai tîrziu, prin 1937, părerile de mai sus ne sînt oferite într-un cadru mai conturat, mai nuanţat. Astfel, în sistemul de construcţie a palisadei centrale, autorul distinge chiar tehnica numită obişnuit *murus caespiticius*; apoi, dimensiunile mici ale castrului dovedesc că aici n-a staţionat o trupă prea numeroasă, ci un mic detaşament însărcinat să supravegheze malul stîng al Dunării. Iar în privinţa datării se afirmă cu oarecare prudenţă: „Deşi e greu de stabilit cînd a fost construit, din lipsa unor date mai precise cum sînt inscripţiile şi monedele, totuşi forma lui, vasele şi inelul găsit arată mai degrabă o epocă tîrzie, secolul al III-lea sau al IV-lea. N-ar fi exclus ca el să dateze din vremea de după părăsirea Daciei, cînd Romanii mai deţineau capete de pod pe malul stîng al Dunării" [11].

Bazîndu-se pe aceste observaţii culese în urma săpăturilor de la Frumoasa din 1928, opinia de mai sus a fost în cele din urmă acceptată de diferiţi arheologi români, inclusiv de autorii capitolelor II şi IV (partea a IV-a) din *Istoria României* [12]. Cu cîtva timp în urmă însă noi înşine am avut prilejul să arătăm că, după materialele publicate, cetatea de pămînt de la Frumoasa datează din cel de-al XIV-lea secol [13], iar recent acest punct de vedere a fost confirmat [14].

---

[10] *Op. cit.*, p. 42–46. „Inelul" amintit redat la fig. 9 (p. 46).

[11] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, Bucureşti, 1937, p. 155–156.

[12] În ordinea publicării: D.V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, XVIII, 1934, p. 210 şi fig. 5/5–7, unde, reproduse în desenul lui Dionisie Pecurariu, se publică o parte din vasele găsite în 1928 la Frumoasa, încadrate de D.V. Rosetti în aşa-numitul *tip Dămăroaia C* („als römisch angesehen worden sind", p. 212); C. Daicoviciu, în *Revista Transilvaniei*, V, 1, 1940, p. 62; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 219 (: „Les forteresses de Barboşi, Gura Ialomitei, Dichiseni, Oltenita, Turnu Măgurele (Turris), Frumoasa... toutes construites à une époque qui s'étend d'Aurélien au VI-e siècle"); G. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 470 — unde se afirmă că Frumoasa era aşezată pe limesul transalutan şi se aseamănă cu ceea ce numeşte autorul „castrul de la Băneasa"; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a II-a, Bucureşti, 1958, p. 232–233 („ceramica şi alte obiecte descoperite arată că acest castru datează din sec. IV e.n. Nu este sigur că el sta în legătură cu valul Brazda lui Novac de sud dintre Olt şi lacul Greaca"; cf. şi p. 256); *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 657 şi 796. Cf. şi harta de la p. 702-703 (pl. XIV).

[13] *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 59, 76; *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 354 şi fig. 14 (reprodusă după D. V. Rosetti, *op. cit.*).

[14] I. Nestor, *Epoca lui Ştefan cel Mare în lumina săpăturilor arheologice de la Suceava*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Edit. Academiei R.P.R., 1964, p. 245.

Executate cu concursul Muzeului raional din Alexandria, săpăturile din 1964 au avut scopul de a verifica, în limite restrînse cel puțin, *toate* ipotezele și concluziile vehiculate în legătură cu cetatea de pămînt de la Frumoasa. Ca atare, am considerat că o secționare longitudinală a cetății ar corespunde mai bine scopului urmărit, ceea ce s-a și făcut prin secțiunea I/1964, lungă de 140 m, amplasată la mică distanță și paralel cu vechile secțiuni din 1928, notate cu D, E, I și J [15]. În acest fel am putut prinde, într-un profil stratigrafic neîntrerupt, toate elementele morfologice care compun ansamblul cetății de pămînt. De regulă, săpătura a mers pînă la pămîntul virgin, atingînd pe alocuri peste 4 m adîncime (fig. 2).

În prezentarea schemei stratigrafice de la Frumoasa, așa cum ne apare aceasta în urma sondajului practicat în 1964, ne vom sprijini mai cu seamă pe observațiile înregistrate în zona cea mai înaltă, adică în perimetrul închis de palisadă (fig. 3).

Cele mai vechi urme de cultură materială se găsesc la adîncimea medie de 0,70 m, într-un pămînt castaniu de deasupra pămîntului viu; în acest nivel, destul de inconsistent arheologic, găsim cioburi răzlețe din neoliticul tîrziu (cultura Gumelnița) — dar e de menționat că în zona valului nr. 2 (nord) am găsit și un fragment tipic culturii neolitice Boian [16]. De asemenea, pe latura de sud a palisadei, la 0,65 m adîncime, se aflau grupate cîteva fragmente ceramice din epoca Latène.

Peste vechiul nivel stratigrafic din comuna primitivă, într-un pămînt negru, compact, se găsește ceramică romană de culoare cărămizie-gălbuie, decorată cu striuri dese orizontale, aflate în asociere cu ceramică cenușie, tipică pentru epoca secolelor III—IV e.n. Prezența acestei ceramici nu va fi scăpat, desigur, cercetărilor din 1928, dar nu se face nici o mențiune în această privință.

Stratul antic este suprapus de vechiul humus feudal, iar peste acesta înregistrăm un nivel de locuire din secolul al XIV-lea, marcat de ceramică, obiecte de fier, oase de animale, grîu carbonizat, cenușă și cărbune, vetre *in situ*, nivel care constituie cheia dezlegării în problema datării cetății de pămînt de la Frumoasa. Întirzîndu-se și sub valurile de pămînt, la baza acestora, datarea cetății în cursul epocii feudale este asigurată și dovedită arheologic.

În sfîrșit, se atestă arheologic faptul că fortificația de pămînt a suferit un incendiu puternic, după care dispare. La partea superioară a schemei stratigrafice de aici, sub stratul vegetal actual, se plasează însă un alt nivel feudal, reprezentat de data aceasta de un cimitir — nesesizat în 1928 — contemporan cu o așezare de la începutul secolului al XV-lea. Din aceasta din urmă a putut fi prinsă doar o locuință-bordei, cu cuptor,

[15] V. Christescu, *op. cit.*, p. 36. Planul cetății a fost ridicat de Vl. Dumitrescu și desenat de arh. R. Bordenache.

[16] Materialul arheologic de la Frumoasa a fost văzut și de S. Morintz, Gh. Diaconu, E. Comșa, D. V. Rosetti, Suzana Dimitriu, cărora le aducem mulțumirile noastre colegiale pentru informațiile primite.

situat în afara colțului de NV (fig. 2). Stratigrafic, bordeiul taie așanumita „manta" a valului de margine (nr. 2, sud).

Tehnica de construcție. În profilul schematic al secțiunii I/1964 (fig. 2) am marcat cu o linie subțire configurația actuală a terenului, cu alta groasă reconstituind nivelul inițial găsit de constructorii cetății, iar cu a treia, punctată, urmărim săpăturile în pămînt ale șanțurilor de apărare, cum și înălțările valurilor aferente. Se poate vedea limpede că palisada centrală ocupa creasta botului de deal, de unde se puteau supraveghea ușor celelalte elemente de apărare, auxiliare, reprezentate de șanțurile și valurile înconjurătoare. Pe temeiul datelor stratigrafice obținute, putem reconstitui în cea mai mare parte procesul de ridicare a cetății de pămînt.

Mai întîi, se observă că meșterii constructori au delimitat în prealabil reduta palisadei centrale, marcîndu-i careul prin două mici șanțuri paralele, aflate la distanță de 3,75 m unul de altul și adînci fiecare de 1—1,30 m, lățimea acestora variind între 0,50 și 0,65 m. Laturile acestui nucleu măsoară în interior circa 43 m fiecare. În spațiul dintre șanțurile mici a fost depus pămîntul scos din săpătură (viu, albicios amestecat cu pămînt negru), acoperindu-se deci nivelul pe care călcau constructorii. Pe fundul șanțurilor, în poziție ușor oblică, au fost fixați pari groși de stejar (diam. 0,15—0,27 m) la distanță de 0,15—0,25 m unul de altul, după care pămîntul scos a fost pus la loc și bătut bine, rămînînd însă un prisos care se lentilează la baza valului palisadei (fig. 3). De notat constatarea că parii fuseseră în prealabil arși superficial la partea inferioară, probabil pentru a li se mări rezistența la umiditate.

Între șirurile de pari, de-a lungul acestora și la diferite niveluri, se găsesc din loc în loc grinzi și bîrne groase, loazbe și alt material lemnos, așezate oblic sau vertical, care formau scheletul de lemn al palisadei (depistat de altfel și în 1928 [17]) ; această osatură a fost apoi împănată cu pămînt bătătorit, formînd un veritabil „zid" de apărare. Procedeul nu este necunoscut, ci, dimpotrivă, se bazează pe o îndelungată tradiție pe meleagurile noastre și îl vom găsi și mai departe atestat, de pildă la cunoscuta cetate de pămînt de la Bîrlad, făcută de Ștefan cel Mare în anul 1476 [18].

Mai departe, s-a trecut la săparea șanțurilor de apărare și la amenajarea valurilor auxiliare de pămînt. Evident, pămîntul scos din șanțul I de apărare, fiind mai la îndemînă, a fost folosit la înălțarea palisadei susmenționate, în a cărei structură distingem exact straturile de pămînt găsite în șanțurile de apărare săpate, dar așezate în ordine inversă pe verticală, cum e și normal. Astfel, ca să precizăm, la bază stă pămîntul negru, cu urme materiale, inclusiv medievale din secolul al XIV-lea, urmează pămîntul viu albicios (cu mulți pigmenți calcaroși), iar abia la partea superioară se găsește pămîntul viu, roșcat, steril, scos de la mare adîncime. Valul central al palisadei măsoară astăzi o înălțime de 1,60—1,80 m, dar trebuie să fi măsurat în timpul folosirii sale cel puțin 3 m înălțime față de nivelul interior al cetății (judecînd după adîncimea la care au fost

[17] *Op. cit.*, p. 37, fig. 3 ; p.38, 39, fig. 5 ; p. 41, fig. 6.

[18] Cf. M.D. Matei, L. Chițescu, *Некоторые исторические выводы археологического исследования земляной крепости в Бырладе*, in *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 439 și urm. și fig. 2.

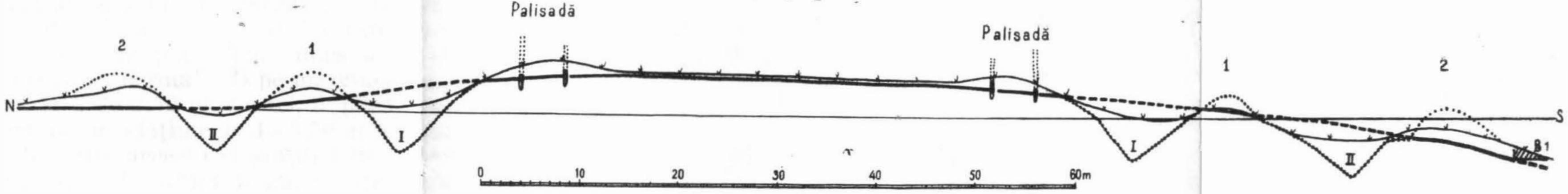

Fig. 2. — *Frumoasa*, 1964. Secțiunea I, profil est (simplificat).

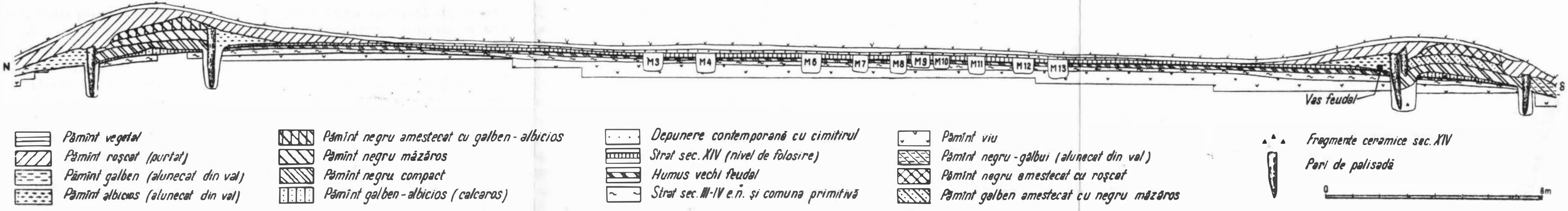

Fig. 3. — *Frumoasa*, 1964. Secțiunea I, profil est (fragment). Palisada de pămînt și lemn.

înfipţi parii palisadei şi după adîncimea şanţurilor de apărare). Celelalte două valuri de pămînt sînt simple, fără material lemnos. Acestea vor fi măsurat la bază o lăţime de 5—8 m şi o înălţime convenabilă apărării, adică cel puţin două staturi mijlocii de om, deci în jurul a 3 m fiecare. Cît priveşte şanţurile de apărare, menţionăm că acestea se aseamănă între ele : au gura largă de 8—12 m, pereţii oblici, iar adîncimea maximă faţă de cota nivelului actual de călcare din jur se situează la 3,60 pînă la 4,50 m. În momentul folosirii cetăţii, diferenţa de nivel dintre crestele valurilor şi fundurile şanţurilor de apărare nu putea fi mai mică de 6—10 m, obstacole greu de trecut. S-a observat o „bermă" (?) pe marginea de sud. către interior, a şanţului II (sud), lată de 2,50 m. La fel, o platformă de circulaţie a fost lăsată de constructori (pe o lăţime de 3—3,50 m jur-împrejur) la exteriorul palisadei centrale (între aceasta şi şanţul I de apărare).

În interiorul cetăţii nu am găsit nici o urmă de amenajare specială, destinată să adăpostească pe apărători, deşi aceştia din urmă sînt atestaţi aici (ceramică, vetre, grîu carbonizat etc.). Bănuim că vor fi existat totuşi adăposturi adosate laturii interioare a palisadei, dar numai prin cercetările viitoare problema aceasta va putea fi elucidată. De asemenea, nu putem spune încă nimic despre intrarea în cetate, care nu putea fi situată pe latura de est — cum s-a afirmat [19] — deoarece, pe lîngă faptul că ar fi fost expusă atacului duşman, constructorii ar fi trebuit să rezolve mai întîi accesul propriu-zis peste două şanţuri şi prin două valuri de apărare. De altfel, este posibil ca o asemenea deschizătură specială de acces să fi fost inutilă, ţinînd seama că, probabil, aici nu intrau animale şi vehicule, iar apărătorii aveau posibilitatea să folosească eventual scări mobile şi alte mijloace similare.

Deocamdată este cazul să operăm cu problemele de datare. În această privinţă monedele lipsesc cu totul, dar ne ajută în mare măsură ceramica descoperită în condiţii stratigrafice dintre cele mai clare cu putinţă (nivel de construcţie şi de folosire).

Menţionăm mai întîi ceramica din nivelul de construcţie, în special pe aceea găsită la baza valurilor de pămînt. Este vorba de o ceramică de factură îngrijită, arsă numai la roşu, cu pasta neuniformă, adesea aspră din cauza degresantului, cu miezul cenuşiu în spărtură. Distingem : o categorie de uz comun, predominînd oala cu toartă, cu buza scundă sau mai înaltă, evazată, uneori arcuită uşor spre interior. Decorul obişnuit constă dintr-o bandă de striuri (incizii orizontale) sub buză, la exterior, apoi o linie incizată, ondulată, în combinaţie cu striuri etc. Aceeaşi decoraţie se întîlneşte uneori şi pe umerii vaselor, iar pe un fragment figurează decorul de linii lustruite.

O subcategorie, pe care o numim intermediară, prezintă aceleaşi forme, la care însă se foloseşte parţial smalţul (şi numai ca decoraţie pe buză şi umeri, uneori în asociere cu motive pictate cu humă albă).

În sfîrşit, o categorie de ceramică este reprezentată, în proporţie restrînsă, de ceramica smălţuită propriu-zisă. Găsim fragmente de farfurii

---

[19] V. Christescu, *Il castro..*, p. 40 ; *Istoria militară a Daciei Romane*, p. 156 ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 233.

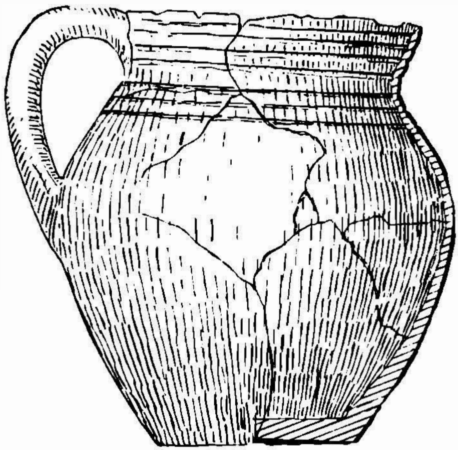

Fig. 4. — Oală cu toartă (sec. XIV) găsită în nivelul de folosire (latura de sud a palisadei)

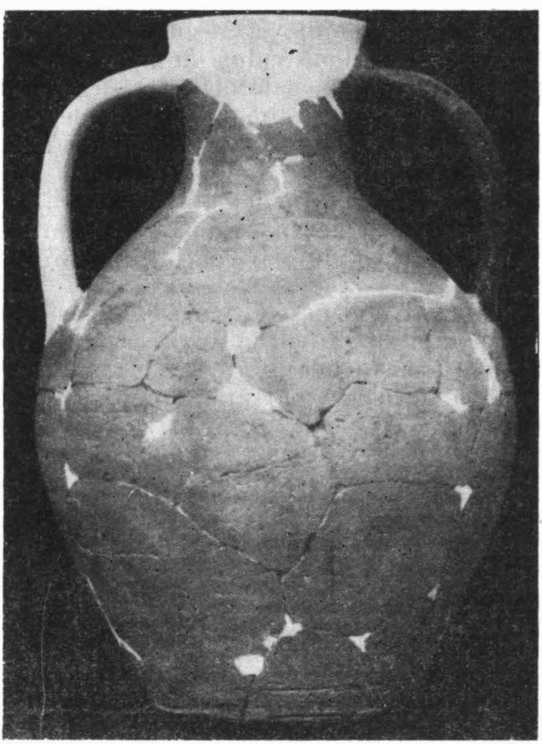

Fig. 5. — Ulcior amforoidal găsit în nivelul de folosire (latura de sud a palisadei).

cu fund inelar şi cupe-boluri, decorate în sgraffito, smălţuite policrom în culori între care predomină verdele şi brunul.

În interiorul cetăţii, în nivelul de folosire, găsim ceramică asemănătoare — inclusiv exemplare întregibile (fig. 4 şi fig. 5) — de tipul oalei cu toartă şi ulciorului amforoidal cu două torţi. În cursul cercetărilor din 1928 au fost găsite alte 6 vase întregi (cinci au fost deja publicate [20]), din păcate pierdute astăzi (fig. 6).

Aceasta este ceramica pe care o găsim în mod obişnuit în diferite obiective arheologice datate în cursul feudalismului dezvoltat din Ţara Românească (secolul al XIV-lea), fiind cunoscută mai demult la Sucidava-Celei [21], unde a fost greşit datată în epoca romano-bizantină. În anii noştri, această ceramică — tipică pentru definirea culturii materiale vechi a statului feudal muntean — a fost scoasă la lumină la Zimni-

---

[20] *Il castro...*, p. 43, fig. 8; D.V. Rosetti, *op. cit.*; aici reproducem în desen fotografia (fig. 8) din articolul lui V. Christescu.

[21] Cf. *Dacia*, XI–XII, 1945, Bucureşti, 1948, p. 171 şi fig. 30/28, 30; p. 169—170 şi fig. 21/8; vezi şi *Materiale*, I, 1953, p. 712–713 şi fig. 7/d,g (borcan şi oală cu toartă); fig. 11/b (cană trilobată de tip oenochoe), exemplar din secolul al XIV-lea, datat însă în veacul următor de Barbu Slătineanu, *Ceramica feudală românească*, ESPLA, 1958, p. 75, fig. 59; fig. 13/a,d (oală cu toartă şi strachină) etc.

cea [22], Vădastra [23], Păcuiul lui Soare [24], Cozia [25], Tîrgoviște [26], București-Străulești [27], Coconi [28] și Tîrgșor (inedită). În cea mai mare parte ea a fost datată cu monede românești și bulgărești (Dan I, Mircea cel Bătrîn, Sracimir) [29]. Tipologic și stilistic, ceramica de la Frumoasa stă în strînsă legătură cu aceea descoperită în 1962 la Bragadiru [30].

Fig. 6. — Tipuri de vase găsite în 1928 la Frumoasa (desen după o fotografie din *Bull Com*, 1933).

Bazîndu-ne pe acest element material, încadrăm epoca de construcție a cetății de pămînt de la Frumoasa la sfîrșitul secolului al XIV-lea, în domnia lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418).

Cercetările de la Frumoasa nu pot fi considerate decît ca un început : pe viitor, va trebui să se studieze în amănunt sistemul de construcție, definindu-i-se structura completă. Dar de pe acum ne putem întreba despre

[22] Materialul n-a fost încă publicat de autorii săpăturilor de aici. În schimb este folosit în repetate rînduri de Corina Nicolescu (cf. *SCIA*, VI, 2, 1959 ; *SMIM*, V, 1962 etc.).

[23] Mențiune despre ceramică datată cu o monedă de la Mircea cel Bătrîn (emisiune 1394—1396) la Corneliu N. Mateescu, *Săpături arheologice la Vădastra*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 62 (săpături din 1958).

[24] A se vedea rapoartele de săpături ale șantierului condus de Petre Diaconu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 653 și urm., VII, 1961, p. 599 și urm.

[25] N. Constantinescu, *Cercetările arheologice de la Cozia* (sub tipar).

[26] Idem, *Contribuții arheologice asupra curții domnești din Tîrgoviște*. . ., în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 225—240.

[27] Cf. P.I. Panait, *Șantierul arheologic Băneasa-Străulești*, în *Cercetări arheologice în București*, vol. II, București, 1964, p. 214 și urm. (Vezi și vol. I, 1963, p. 126 și urm.). Este vorba de vechiul sat Măicănești.

[28] *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 59—79.

[29] Identificări făcute de Octavian Iliescu.

[30] Cercetări executate de Gh. Bichir.

rosturile ei în această parte a Țării Românești. Este această cetate, frumoasă într-adevăr, izolată — o apariție întîmplătoare legată de vreun anume eveniment istoric — , sau eventual aceasta se încadrează într-un *sistem* de fortificații închegat, despre care se afirmă astăzi numai generalități? Mergînd mai departe, ne întrebăm dacă s-a greșit numai cu datarea de la Frumoasa; nu avem oare dreptul să credem că în această situație se pot include și alte fortificații atribuite în prezent *limes*-urilor romane sud-carpatice? În ceea ce ne privește, afirmăm că erori încă mai pot persista și numai o atentă cercetare arheologică, prin săpături de verificare metodice, le poate îndrepta.

Iată, de pildă, exemple de fortificații atribuite epocii romane, despre care informația din zilele noastre n-a depășit încă stadiul cunoștințelor din secolul trecut: ***Albota*** (r. Pitești), ***Băneasa 2*** (r. Giurgiu), ***Bistrețu*** (r. Băilești), ***Poiana*** (Flămînda r. Tn Măgurele), ***Gresia*** (com. Stejarul, r. Roșiori de Vede), ***Racovița*** (la NE de Islaz, r. Tn. Măgurele), la capătul „Drumului sării", apoi ***Purcăreni*** (com. Micești, r. Pitești), pe rîul Doamnei, ***Roșiori de Vede***, ***Zăvalu*** (com. Gighera, r. Băilești) etc.

Sfîrșitul secolului al XIV-lea înseamnă pentru statele feudale românești, respectiv pentru Țara Românească și Moldova, o perioadă în care, în condițiile fărîmițării feudale, domnia încearcă o consolidare pe plan intern și extern. În această acțiune îi găsim antrenați în Moldova pe Petru I Mușatinul, iar în Țara Românească pe contemporanul (și aliatul) său Mircea cel Bătrîn. Ambii folosesc, pe plan suprastructural, edificiul aparatului de stat feudal. În această privință, dacă funcția internă a statului se manifestă prin măsurile opresive îndreptate asupra țărănimii libere și aservite, adîncind exploatarea feudală, funcția externă capătă un specific, impus de necesitatea de apărare a independenței țării față de marile state feudale vecine, în special față de pericolul otoman. Aceasta a atras după sine o dezvoltare a mijloacelor de apărare și nu a acelora de cucerire și de cotropire, caracteristice de pildă regatelor maghiar și polon, precum și imperiului otoman. În cadrul organizării apărării, alături de sistemul de alianțe cu vecinii — dictat de anumite circumstanțe social-politice și economice — stă acela al închegării sistemului de fortificații. Nu este deci o întîmplare că tocmai în perioada în care turcii ajung la Dunăre (Bulgaria va fi cucerită de aceștia la 1393) Mircea cel Bătrîn se ocupă cu înălțarea cetății de la Giurgiu [31] și completează linia defensivă a fluviului cu fortificații de pămînt de felul celei de la Frumoasa și probabil a altora asemănătoare. Este semnificativ și faptul că tot în această perioadă de sfîrșit de secol — și din aceleași motive — sînt fortificate și sate propriu-zise, cum documentăm la Coconi (r. Oltenița) [32]. Astfel, ni se pare că inițiativa construirii cetăților nu poate porni decît de la domnie, iar cetățile erau ale ei [33]. Chiar fără a fi fortificate, unele sate de pe linia Dunării aveau

---

[31] Cf. N.A. Constantinescu, *Cetatea Giurgiu. Originile și trecutul ei*, în *ARMSI*, seria II, tom. XXXVIII, 1916, p. 492 și urm.; I. Barnea, Paul Cernovodeanu și Const. Preda, *Șantierul arheologic Giurgiu*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 219 și urm.

[32] *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 59 și urm.

[33] P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 137—139.

între alte obligații feudale și pe aceea de a veghea asupra malului drept. Se cunoaște un document, din 1560, din care aflăm că în timpul lui Pătrașcu cel Bun locuitorii satului Potelu, de lîngă Dunăre, au fost „. . .*după vechea lege*. . . paznici la marginea dinspre Dunăre, ca să nu treacă pribegi sau alți răufăcători" [34].

În concluzie, putem încheia cu convingerea că se impune o activitate de reevaluare istorico-arheologică în domeniul cetăților de pămînt românești, apreciind la justa valoare strădania înaintașilor noștri. Aceștia n-au beneficiat de condițiile de cercetare de care dispunem și, mai cu seamă, au fost lipsiți în interpretarea lor de fundamentul științific, materialist-istoric. Ei au putut greși deci, dar au meritul *preocupării*, într-o vreme cînd nu era cunoscută (sesizată am zice mai bine) vechea noastră cultură materială feudală din secolul al XIV-lea.

Și, dacă, prin cetatea de la Frumoasa, dăm ce se cuvine istoriei de acum 7 veacuri, o facem cu speranța că alte descoperiri vor urma, pentru ca în cele din urmă o problemă ca acea a fortificațiilor medievale muntene să capete cel puțin consistența cercetării efectuate pînă acum în Moldova

N. CONSTANTINESCU

ЗЕМЛЯНАЯ КРЕПОСТЬ XIV В. В ФРУМОАСЕ (Р-Н ЗИМНИЧА)

РЕЗЮМЕ

Открытое примерно около ста лет тому назад (1869), земляное укрепление в Фрумоасе (16 км к северу от Дуная) впервые стало изучаться при систематических раскопках, проводившихся в 1928 г. и установивших там наличие хорошо укрепленного римского лагеря, относящегося к III—IV в.н.э.

Стратиграфические наблюдения, полученные в ходе исследований 1964 г., позволили сделать новые выводы о том, что в Фрумоасе идет речь о земляной крепости, датируемой концом XIV в. (время правления Мирчи Старого).

Были получены данные относительно способа сооружения центрального земляного и деревянного палисада, оборонительных рвов и прилегающих валов. В горизонте, относящемся к периоду постройки и использования крепости, были обнаружены различные следы материальной феодальной культуры (обычная и глазурованная керамика, предметы из железа, обуглившиеся зерна пшеницы и т. д.). Когда крепость перестала существовать — остается еще выяснить обстоятельства, при которых это произошло — на этом месте с начала XV в. было устро-

[34] *DIR, B, Țara Românească, veacul XVI*, vol. III, p. 137 (apud. N.Stoicescu, *Despre organizarea pazei hotarelor în Țara Românească în sec. XV—XVII*, în *SMIM*, IV, 1960, p. 217).

ено кладбище. Одновременно по соседству с кладбищем возникло поселение, на территории которого обнаружена пока только одна единственная землянка.

Автор считает, что крепость в Фрумоасе не была изолированной, а включалась валашским воеводой в целую оборонительную систему, созданную по Дунаю и предназначенную охранять феодальное государство от турецкой опасности.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Земляная крепость в Фрумоасе. План расположения (по BullCom, 1933).

Рис. 2. — *Фрумоаса*, 1964. Разрез I, восточный профиль (упрощенный).

Рис. 3. — *Фрумоаса*, 1964. Разрез I, восточный профиль (фрагмент). Земляной и деревянный палисад.

Рис. 4. — Горшок с ручкой (XIV в.), найденный в горизонте использования крепости (южная сторона палисада).

Рис. 5. — Кувшин в виде амфоры, найденный в горизонте использования крепости (южная сторона палисада).

Рис. 6. — Типы сосудов, найденные в Фрумоасе в 1928 г. (рисунок с фотографии из BullCom, 1933).

LA FORTERESSE EN TERRE DU XIVe SIÈCLE DE FRUMOASA (DISTRICT DE ZIMNICEA)

RÉSUMÉ

Bien que connue depuis près d'un siècle (1869), la forteresse en terre de Frumoasa (16 km au nord du Danube) a été étudiée pour la première fois, au moyen des fouilles systématiques, en 1928, quand on a identifié sur ces lieux un camp romain des IIIe — IVe siècles.

Les recherches de 1964 ont permis cependant de nouvelles conlusions, à la suite des observations stratigraphiques enregistrées, suivant lesquelles il s'agit d'une forteresse en terre datant de la fin du XIVe siècle (époque de Mircea l'Ancien).

On a saisi également certaines données concernant le système de construction de la palissade centrale en bois et terre, des fossés de défense et des *valla* afférents. Du niveau de construction et de celui d'habitat de la forteresse on a mis au jour différentes restes de culture matérielle féodale (céramique ordinaire ou émaillée, objets en fer, grains de blé carbonisés, etc.). Après l'abandon de la cité — dans des circonstances qui doivent être encore précisées — l'emplacement a servi de cimetière, au début du XVe siècle. Le cimetière est contemporain d'un établissement voisin dont on a pu mettre au jour une seule hutte à demi-enfouie.

L'auteur considère que la forteresse de Frumoasa n'était pas isolée et qu'elle s'encadrait dans un système de défense créé par le voïvode de Valachie, le long du Danube, destiné a défendre l'État féodal du péril ottoman.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Forteresse en terre de Frumoasa. Relévé du terrain* (*selon BullCom*, 1933).

Fig. 2. — *Frumoasa*, 1964. Iére section, profil est (simplifié).

Fig. 3. — *Frumoasa*, 1964. Iére section, profil est (fragment). Palissade en bois et terre.

Fig. 4. — Pot à anse (XIVe siècle) trouvée dans le niveau d'habitat (coté sud de la palissade).

Fig. 5. — Cruche amphoroïdale trouvé dans le niveau d'habitat (côté sud de la palissade).

Fig. 6. — Types de vase trouvés en 1928 à Frumoasa (dessin d'après une photographie du *BullCom*. 1933).

OBSERVAŢII PRIVIND UNELE CAHLE DE LA MĂNĂSTIREA MIHAI VODĂ

Cu prilejul cercetărilor arheologice executate în anii 1953—1955 în Bucureşti, în curtea şi în jurul mănăstirii Mihai Vodă [1], s-au găsit numeroase plăci ceramice, în majoritate fragmentare. Cele mai multe dintre acestea sînt cahle de sobe monocrome sau policrome, ornamentate cu diferite motive decorative [2]. Printre ele un loc însemnat îl ocupă cahlele avînd cîmpul împodobit cu cavaleri înarmaţi. Acestei categorii îi aparţin numeroase fragmente înfăţişînd calul, cavalerul, îmbrăcămintea sau armele, în culori diverse şi smalţ. S-au găsit şi două cahle ale căror fragmente au putut fi reîntregite, lipsind puţine părţi (fig. 1/a, b) şi care ne dau indicaţii preţioase pentru reconstituirea şi cercetarea altor plăci asemănătoare.

Teracotele menţionate, care fac obiectul acestui studiu, au fost găsite aruncate împreună cu numeroase alte fragmente ceramice din secolul al XVII-lea în pămîntul care a umplut o clădire patrulateră subterană, descoperită pe latura nordică, lîngă colţul de nord-est al mănăstirii Mihai Vodă [3]. Această clădire, construită în secolul al XVII-lea, a fost ulterior părăsită şi umplută cu pămînt conţinînd deşeuri de ceramică, printre care numeroase fragmente de plăci de sobe. Acestea au decorat iniţial pereţii sobelor din camerele principale ale mănăstirii Mihai Vodă şi au fost distruse cu prilejul unor evenimente din secolul al XVII-lea, fiind azvîrlite împreună cu alte rămăşiţe în construcţia amintită.

---

[1] Rezultatul săpăturilor arheologice executate în jurul mănăstirii Mihai Vodă au făcut obiectul unui raport preliminar publicat de Gh. Cantacuzino şi Sebastian Morintz, în volumul *Bucureşti (Rezultatele săpăturilor arheologice şi ale cercetărilor istorice din anul 1953)*, I, 1954, p. 45—132; Gh. Cantacuzino în lucrarea mai amplă, *Bucureştii de odinioară în lumina cercetărilor arheologice*, 1959, cap. III, p. 93—127, cu explicaţia figurilor şi planşelor de la p. 171—172, 179—182.

[2] Teracotele descoperite prin săpăturile de la mănăstirea Mihai Vodă cuprind o ornamentare variată: decor floral, decor cu motive gotice, o figură omenească centrală, vulturi şi alte reprezentări.

[3] Construcţia patrulateră subterană a fost menţionată atît în lucrarea *Bucureşti*, I, p. 89—92, cu planul de situaţie de la fig. 1, cît şi în *Bucureştii de odinioară*, p. 101, cu planul de la fig. 21. Această construcţie a fost găsită în secţiunea IX în apropierea zidului nordic al Arhivelor Statului.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 745 — 763, Bucureşti, 1965

Deoarece teracotele arătate s-au găsit împreună cu fragmente ceramice din secolul al XVII-lea, reiese că distrugerea sobelor din care au făcut parte, în mănăstirea Mihai Vodă, a avut loc în acest veac, cu multă probabilitate în cursul groaznicelor invazii turco-tătare din anii 1658—1659 care au devastat Muntenia şi au pîrjolit oraşele Bucureşti şi Tîrgovişte [4]. Examinarea condiţiilor de găsire arată că anii 1658—1659 trebuie consi-

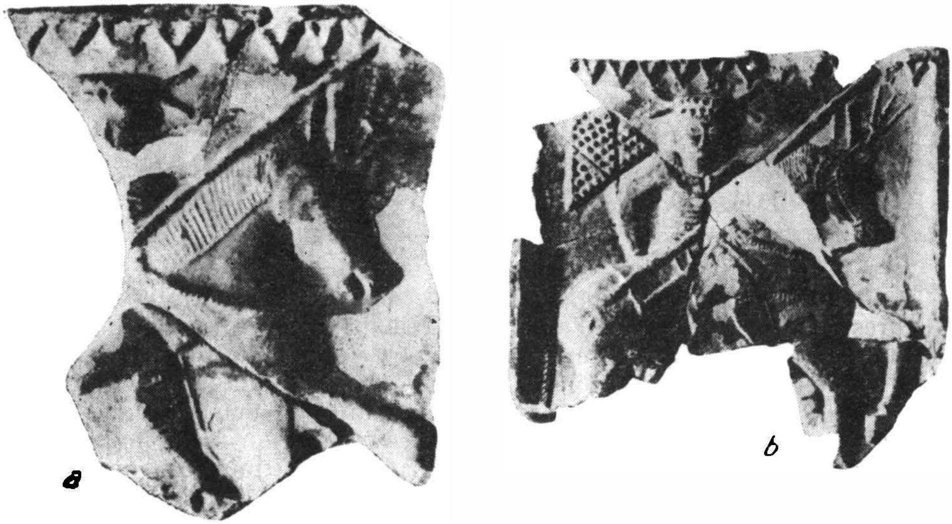

Fig. 1. — a,b, *mănăstirea Mihai Vodă, Bucureşti*. Cahle înfăţişînd cavaleri de tipul husar, de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, sau începutul secolului al XVII-lea (pictate şi smălţuite).

deraţi ca un *terminus ante quem* pînă la care sobele cu cahle din mănăstirea Mihai Vodă au fost utilizate.

Deoarece instalarea acestor sobe s-a putut face numai după terminarea construirii mănăstirii de către Mihai Viteazul şi după sfinţirea ei în octombrie 1591 de Ieremia II, patriarh de Constantinopol, care a venit şi a locuit în chiliile ei [5], anul 1591 trebuie admis ca fiind un *terminus post quem*, de la care sobele cu cahle ale mănăstirii Mihai Vodă au început a fi utilizate, iar perioada de folosire a acestor sobe în mănăstire poate fi încadrată cronologic de la sfîrşitul secolului al XVI-lea pînă la evenimentele de la 1658—1659. Studiul comparativ arheologic, artistic şi istoric al acestor plăci ne procură însemnate informaţii suplimentare, care completează datele deduse din condiţiile de găsire a materialelor.

[4] Paul de Alep, *Călătoriile Patriarhului Macarie din Antiohia*, traduse de Emilia Cioran, Bucureşti, 1900, p. 207, 208, 225, 226, 229, 237, 240; Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III Radu*, Bucureşti, 1937, p. 31. 35, 36.

[5] Sfinţirea în octombrie 1591 a bisericii Mihai Vodă e arătată în cartea grecească dată de Ieremia II, patriarh de Constantinopol, a cărei traducere exactă din limba greacă în limba română a fost făcută şi publicată pentru prima oară de Gh. Cantacuzino în lucrarea *Bucureşti*, I, p. 47—53, 129—132, după traducerea mai puţin precisă şi completă publicată în Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, Bucureşti, 1915, vol. XIV, partea 1, p. 91—93.

Cele două cahle, de care ne ocupăm, au forma dreptunghiulară, aproape pătrată, avînd dimensiunile 0,240 × 0,245 m şi grosimea de 0,08 m. Ele aparţin aceluiaşi tip, sînt identice ca formă şi reprezentare şi se completează reciproc. Una din cahle (fig. 1/a) este mai deteriorată, căci din ea lipsesc fragmentele cu trupul şi braţele călăreţului precum şi partea din spate a calului, pe cînd cealaltă placă (fig. 1/b) e mai completă, lipsindu-i numai partea de jos, care înfăţişa picioarele călăreţului şi picioarele dinapoi ale calului. Ambele plăci au un cadru patrulater, îngust (0,015 m) şi puţin înălţat (0,01 m) peste cîmp, care conţine motive ornamentale, lucrate în relief. Acestea sînt un şir de colţuri cu vîrfurile spre interior, figurate în partea de sus şi desigur şi în partea de jos a cadrului. Un călăreţ înarmat, conducînd calul spre dreapta [6], ocupă întreg cîmpul cahlei. Cavalerul priveşte din faţă, însă are trupul reprezentat din profil. Figura sa are pomeţii obrajilor proeminenţi, ochii mari în orbite largi, părul scurt cu cîrlionţi, barba stufoasă cu vîrful rotunjit, puţin curbat în sus, şi mustăţile lungi, căzute (fig. 1/a, b).

Călăreţul este îmbrăcat într-o tunică strîmtă cu mîneci lungi, încheiată la piept prin nasturi şi brandenburguri şi lungă pînă la şolduri, strînsă peste mijloc cu un brîu. Poartă pantaloni scurţi. Pulpele sînt acoperite pînă la glezne de ciorapi sau jambiere strîmte de piele, prinse de pantaloni cu o jartieră ajurată (fig. 1/a, b). În picioare călăreţul are cizme scunde cu toc şi cu vîrf puţin ascuţit.

De obicei, aceşti cavaleri aveau fixat de călcîi un pinten cu tija lungă şi cu o rozetă mare avînd şase-opt vîrfuri — care pe plăcile de care ne ocupăm lipseşte, dar care se vede pe teracotele înfăţişînd un cavaler asemănător, găsite la Cerbureni, lîngă Curtea de Argeş (fig. 2/a) şi în săpăturile din jurul mănăstirii Radu Vodă din Bucureşti [7] (fig. 2/b).

Pe cap, cavalerul poartă căciulă rotundă şi scundă cu fund plat, ornamentată în faţă cu două şiruri de perle şi pe laturi cu cîte două pene oblice (fig. 1/a, b).

Calul are harnaşament complet: pe piept presenul, pe cap căpiţelul cuprinzînd curelele de pe frunte şi bot, cît şi frîul. De acesta e prinsă zăbala, ţinută în gura deschisă a calului şi legată de dîrlogi. Pe spate, calul are un valtrap (cioltar) de formă dreptunghiulară, iar pe deasupra şaua cu oblînc, mai înaltă în faţă, de care atîrnă curelele care susţineau scările, acum distruse (fig. 1/a, b).

Ca arme, cavalerii înfăţişaţi pe aceste cahle ţin în mîna dreaptă lancea cu coadă lungă, terminată printr-un vîrf ascuţit şi de care atîrnă bandiera, formată din două limbi de stofă. Aceasta reprezenta în armatele medievale din Europa centrală sau apuseană steagul atribuit unui grup de cel puţin 50 de cavaleri, formînd o unitate tactică, adică o „lance", subordonată unui senior feudal destul de bogat şi de puternic pentru ca să o

[6] În acest studiu, menţiunea de „dreapta" şi „stînga" a fost stabilită în raport cu privitorul teracotei, mijloc utilizat în general în descrierea obiectelor de artă.

[7] A se vedea mai departe la p. 751.

întreţină şi să o conducă [8]. De şa este legată prin curele sabia cu tăiş curb, avînd garda dreaptă şi mînerul încovoiat, terminată în formă de cioc

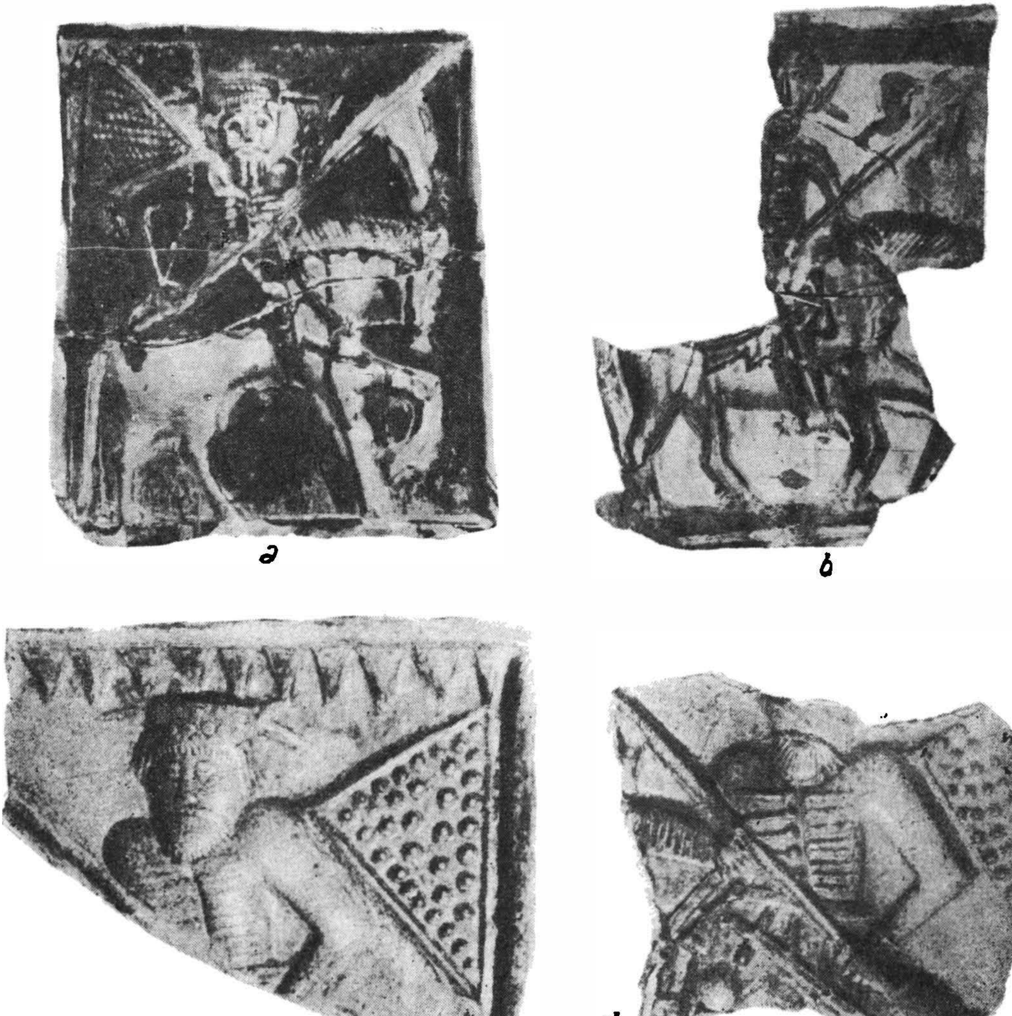

Fig. 2. — a, *Cerbureni* (lîngă Curtea de Argeş). Cahlă cu cavaler husar, de la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul secolului al XVII-lea; b, *mănăstirea Radu Vodă, Bucureşti.* Cahlă fragmentară reprezentînd un cavaler husar, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (pictată în trei culori şi smălţuită); c,d, *mănăstirea Snagov.* Două cahle fragmentare (pictate în galben şi smălţuite).

---

[8] Hermann Weiss, *Kostümkunde. Geschichte der Tracht und des Geräts im Mittelalter vom IV. bis zum XIV. Jahrhundert*, II, p. 406, 421 şi *Istoria Romîniei*, vol. II, Bucureşti, 1962, p. 275–276.

(fig. 1/b), armă constatată şi pe alte plăci descoperite la Cerbureni şi la mănăstirile Snagov şi Radu Vodă din Bucureşti [9] (fig. 2/a, b, d).

De oblîncul înalt al şeii atîrnă un obiect lunguieţ tronconic, probabil o goarnă din corn sau din lemn pentru sunarea adunării şi pentru semnale menite să dirijeze mişcările călăreţilor. Aceasta apare şi pe cahle provenite de la mănăstirile Snagov şi Radu Vodă (fig. 2/b,) [10]. Obiectul triunghiular reprezentat în spatele călăreţului este o armă defensivă, anume un scut de lemn, îmbrăcat în metal şi prevăzut cu proeminenţe metalice în relief (fig. 1/b), destinate a opri sau a face să alunece loviturile primite. Acest tip de scut e figurat atît pe numeroase fragmente de cahle găsite lîngă mănăstirea Mihai Vodă, cît şi pe alte plăci similare cu cavaleri găsite la Cerbureni, lîngă Curtea de Argeş (fig. 2/a), sau la mănăstirea Snagov (fig. 2/c, d) [11]. Cînd nu era utilizat în luptă, scutul atîrna de curele în spatele călăreţului.

Un accesoriu al echipamentului ecvestru era înalta creastă decorativă cu trei ramuri, pe care o poartă între urechi caii de pe cahlele de la mănăstirea Mihai Vodă şi Radu Vodă din Bucureşti şi de la Cerbureni (fig. 1/a, b şi 2/a, b).

Pe lîngă cahlele înfăţişînd cavaleri în tunica încheiată cu brandenburguri şi nasturi şi avînd pe cap căciulă scurtă, cu pene laterale, s-au mai găsit la mănăstirea Mihai Vodă cahle, din nefericire fragmentare, care reprezintă pe acelaşi cavaler îmbrăcat în semiarmură, strînsă la şolduri printr-un brîu şi formată din plăci de metal (fig. 3/b) sau inele de zale (fig. 3/d). El poartă pe cap coiful conic (fig. 3/a, c) care are la exterior nervuri şi se termină printr-un buton. Aceste fragmente au fost pictate în culorile verde sau castaniu, iar nervurile şi butonul coifului au uneori culoare brună, toate fragmentele fiind smălţuite.

Deşi nu s-a găsit o cahlă întreagă de acest tip, este foarte probabil că acest călăreţ avea pe restul trupului acelaşi costum şi se folosea de aceleaşi arme, iar calul său avea acelaşi harnaşament şi echipament. Reprezentarea acestui cavaler în semiarmură şi cu coif este mai rară pînă acum pe teracotele muntene.

În general, reprezentarea călăreţului şi calului de pe aceste teracote a fost executată cu linii precise, în mod realist, printr-o justă observaţie după natură, în atitudine vioaie, fără adaose imaginate şi fără înflorituri. Coama calului, cu părul des şi bine pieptănat, este exact reprezentată. Călăreţii sînt înfăţişaţi în aspectul lor real. Aceste plăci reprezintă chipuri ale unor cavaleri din acea vreme şi pe care ceramistul le-a reprodus în tipare, ce au slujit apoi la modelarea teracotelor.

Tehnica de lucru şi de ornamentare. Cele două exemplare descrise mai sus au fost lucrate din lut ales, plastic şi omogen, avînd o umiditate uniformă şi aceeaşi însuşire de contractare, spre a evita fisurile capilare şi deformaţiile în timpul uscării şi arderii în cuptor.

Ca şi celelalte teracote descoperite lîngă mănăstirea Mihai Vodă, aceste plăci au avut suprafaţa presărată cu o anumită cantitate de nisip

[9] A se vedea mai departe la p. 751.
[10] A se vedea mai departe la p., 751 notele 15 şi 17.
[11] A se vedea mai departe la p., 751 note 14 şi 15.

conţinînd paiete de mica, substanţă care a pătruns în masa lutului şi care pe partea din spate, rămasă nesmălţuită, luceşte încă. Elementele constitutive ale lutului au contribuit, împreună cu arderea, la obţinerea culorii roşii pe care o au acum aceste cahle în secţiune.

Plăcile au fost modelate în tipare de argilă umezită în care lutul introdus era acoperit cu o pînză, apoi presat cu mîna pentru a se forma

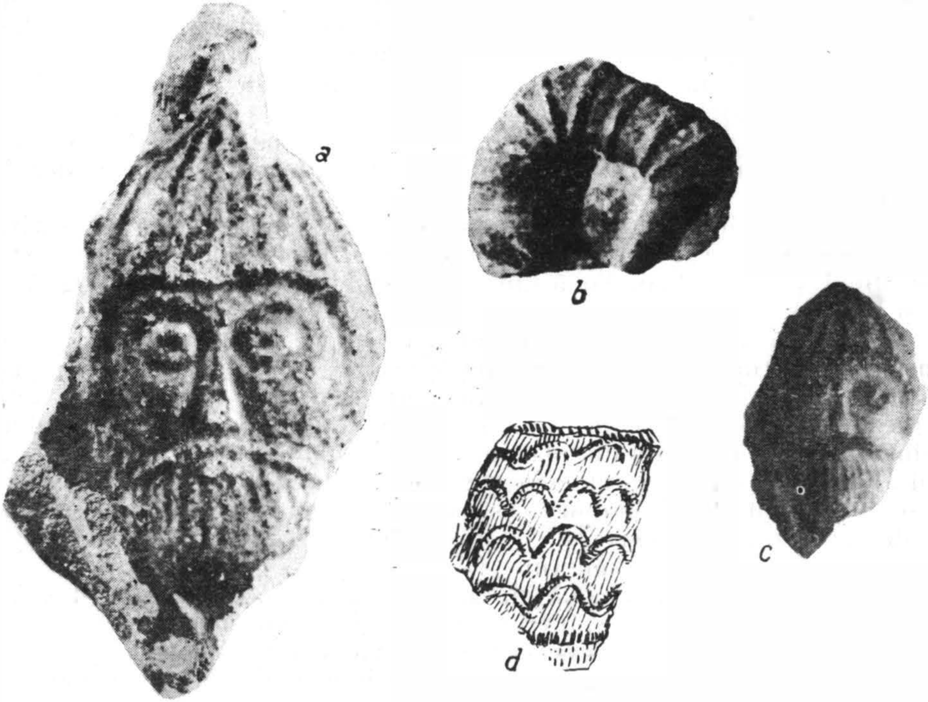

Fig. 3. — a,c, *mănăstirea Mihai Vodă.* Fragmente de teracotă înfăţişînd capete de cavaleri cu coif, datînd din secolul al XVI-lea (pictate în culoare verde sau castanie şi smălţuite); b, *mănăstirea Mihai Vodă.* Fragment de cahlă reprezentînd un cavaler îmbrăcat în platoşă cu plăci; d, *mănăstirea Mihai Vodă.* Fragment de cahlă reprezentînd o parte din zalele unui cavaler husar.

astfel cadrul şi cîmpul. Această pînză a lăsat imprimate în lutul moale pe spatele plăcilor, urmele firelor sale, constatare care s-a făcut şi pentru alte plăci găsite atît la mănăstirile Mihai Vodă şi Radu Vodă din Bucureşti, cît şi la mănăstirea Snagov sau la Cerbureni, lîngă Curtea de Argeş [12]. A urmat apoi uscarea plăcilor la aer.

Ornamentarea cu motivele mai sus arătate s-a făcut prin imprimarea lor directă cu ajutorul unui tipar pe suprafaţa plăcii. S-a procedat apoi la acoperirea cîmpului şi cadrului pe partea vizibilă cu o opacă angobă albă, menită a ascunde imperfecţiunile pastei. După aceea fiecare placă a fost

[12] A se vedea la p. 751, notele 14—17.

pictată în verde prin folosirea oxidului de cupru. A urmat apoi prima ardere a cahlei angobate în cuptor la temperatura de coacere medie, adică de 1000—1050°. Apoi s-a turnat pe fața plăcii o glazură, care a acoperit-o cu o pojghiță sticloasă, netedă și omogenă. După aceea s-a procedat la a doua ardere în cuptor, la o temperatură ceva mai joasă, adică de 900—1000°, destinată a topi glazura de smalț și a asigura împreunarea ei cu pasta [13]. Astfel, pentru modelarea și ornamentarea acestor cahle, a fost nevoie de zece operații tehnice succesive.

Interpretarea cahlelor. Pentru a da o justă interpretare celor două cahle de sobe, provenite din mănăstirea Mihai Vodă, e necesar a le studia comparativ cu unele materiale asemănătoare sau apropiate, din țară sau străinătate. Plăci întregi sau fragmentare, înfățișînd aceiași cavaleri în aceeași haină cu brandenburguri, cu același armament, au fost descoperite în diferite locuri din Muntenia. Două exemplare identice au fost găsite la Cerbureni (fig. 2/a), în împrejurimile Curții de Argeș lîngă cuptorul lor de coacere [14] și care au costumul călărețului, sabia și dîrlogii pictați în brun închis, lancea și bandiera în galben, iar calul în culoare albă; apoi alte două plăci au fost descoperite la mănăstirea Snagov, pictate în galben și smălțuite (fig. 2/c, d) [15]. Trei fragmente de plăci cu motive similare au ieșit la iveală în ruinele palatului domnesc din Argeș, prin săpăturile lui V. Drăghiceanu [16], iar două plăci, din care un exemplar mai bine conservat, provin din cercetările executate în jurul mănăstirii Radu Vodă din București [17]. Dintre aceste teracote au putut fi bine datate prin observațiile stratigrafice, cele două exemplare provenite de la mănăstirea Radu Vodă. O cahlă, căreia îi lipsesc o parte din capul și din trupul călărețului, din spatele și partea dinainte a calului, a fost defectuos lucrată și înfățișează în trei culori și smalț un călăreț reprezentat cu figura și bustul din față, dar avînd partea de jos a trupului figurată din profil (fig. 2/b). Cavalerul pletos, cu barbă, care are același costum, echipament și armament ca și teracotele arătate de la mănăstirea Mihai Vodă, conduce spre dreapta un cal,

---

[13] Cu privire la procedeele tehnologice necesare producerii cahlelor de sobe, a se vedea studiile publicate de N. Ivanov-Gorodov, *Fabricarea cahlelor pentru sobe*, Moscova, 1949, tradusă și editată în limbă română de Ministerul Construcțiilor, București, 1953, p. 36, 63—70, 73—83, 94—95, 118—121; V.V. Sagalatov, *Fabricarea cahlelor*, Moscova, 1949, lucrare tradusă și publicată de Ministerul Construcțiilor, București, 1953, p. 13—33, 37, 38, 73—88, 99 și urm., 106 și urm., 129, 131, 160—177, 184.

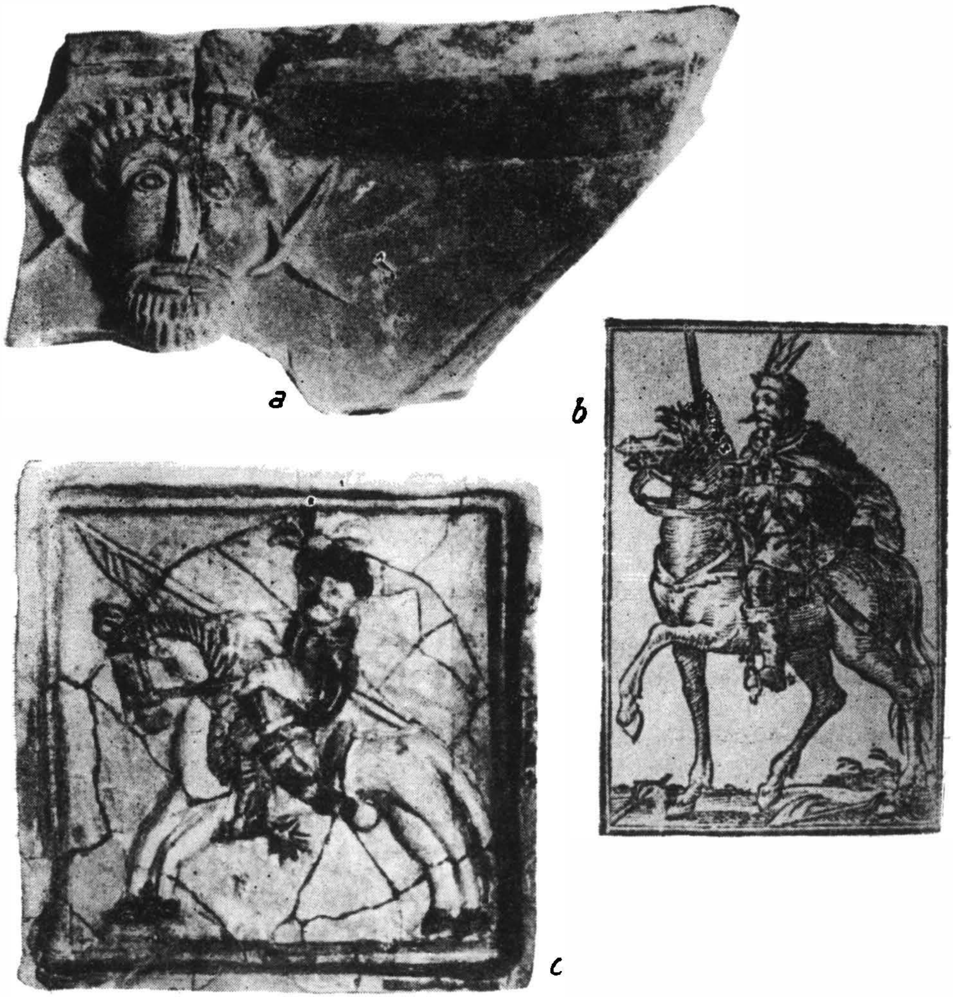
[14] Aceste două plăci au fost publicate de B. Slătineanu în *RIR*, VIII, 1938, p. 63, 65, fig. 7 și în *Ceramica românească*, București, 1938, p. 205, pl. IX (culorile nefiind bine fixate, s-au scurs).

[15] Două cahle cu cavaleri, provenite de la mănăstirea Snagov și păstrate la Muzeul de istorie a orașului București, sub nr. de inventar S.F. 6121 și S.F. 6122. Ambele plăci au fost lucrate din lut conținind paiete de mica și au pe pereții interiori pete de fum de la foc; un exemplar are în spate urmele fibrelor pînzei cu care cahla a fost pusă în tipar.

[16] V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, in *BCMI*, X—XVI, 1923, p. 72—73, fig. 82 (cal, creastă, lance, bandieră); fig. 84 (tunica călărețului cu lancea și sabia); fig. 305, sus in stinga (spatele unui cal).

[17] Aceste două cahle, descoperite prin săpăturile de la mănăstirea Radu Vodă, au fost publicate de Vlad Zirra, in *București*, I, p. 153, fig. 9, sus în stinga, și *Bucureștii de odinioară*, p. 178, pl. LVIII/4 și LX/5. Prima cahlă e păstrată la Muzeul național de antichități, cea de-a doua la Muzeul de istorie a orașului București, sub nr. de inventar S.F. 5900.

avînd un harnașament identic cu șa, valtrap și creastă între urechi, dar cu particularitatea că presenul său e ornamentat cu ciucuri. Cadrul, fondul plăcii, penele căciulii, jambierele, încălțămintea și pintenul călărețului, cît

a b c

Fig. 4. — a, *mănăstirea Radu Vodă*. Cahlă fragmentară reprezentînd capul unui cavaler datînd din secolul al XVI-lea (nesmălțuită) ; b, husar maghiar din secolul al XVI-lea ; c, *Fülek (Filakovo)*. Cahlă din secolul al XVI-lea, înfățișînd un călăreț husar (pictată și smălțuită).

și calul sînt pictate în verde ; figura cavalerului și tunica sa cu brandenburguri sînt în galben, iar nasturii hainei și lancea în brun închis.

A doua cahlă provenită de la mănăstirea Radu Vodă (fig. 4/a) este fragmentară, nepictată și nesmălțuită, cuprinzînd la marginea teracotei

capul văzut din faţă al unui cavaler, purtînd căciulă scundă prevăzută cu cîte două pene laterale.

Aceste două cahle au fost găsite în stratul de dărîmături provenit din distrugerea de către turci, prin explozie, în octombrie 1595, a primei biserici cu hramul sf. Troiţe şi a chiliilor ei [18], întemeiate în 1575 de voievodul Alexandru II Mircea. Prin urmare, cahlele cu cavaleri de acest tip, găsite în acest loc, au făcut parte din sobe utilizate în prima mănăstire a sf. Troiţe între 1575 şi 1595, fapt care dovedeşte că această categorie de cahle cu cavaler înarmat era cunoscută în Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Toate aceste plăci, descoperite în diferite localităţi din Muntenia, reprezintă acelaşi cavaler, cu îmbrăcăminte, armament şi harnaşament asemănător, cu foarte mici variaţii.

O descoperire de deosebit interes pentru studiul acestor teracote medievale este cahla găsită în 1944 în săpăturile din localitatea Fülek (Filakovo). Această placă, de formă aproape pătrată, care are cîmpul înconjurat de un cadru subţire din două profile, înfăţişează un călăreţ husar ungur, în mai multe culori şi smalţ (fig. 4/c) [19]. Husarul, cu figura masivă, sprîncene dese, mustăţi lungi căzute, pictate în negru, părul tăiat drept cu cîrlionţi pe frunte, galopează spre stînga pe un cal alb, avînd şa plană de tip maghiar şi harnaşament complet. Ca îmbrăcăminte, husarul poartă mantia scurtă cu guler ridicat şi întors, strînsă la gît printr-un lanţ şi prevăzută cu mîneci şi manşete, pantaloni scurţi şi strîmţi, ciorapi lungi, cizme cu carîmb scund şi cu călcîi, pe care sînt fixaţi pinteni cu coadă lungă şi cu o rozetă mare avînd mai multe vîrfuri. Pe cap, husarul are căciulă scundă, cu marginea întoarsă în sus, despicată vertical în faţă, împodobită pe o latură cu un penaj bogat. Ca arme, husarul are o lance lungă de care fîlfîie bandiera, o sabie puţin încovoiată, păstrată în teacă neagră, decorată cu aplici şi terminată printr-o gardă dreaptă şi printr-un mîner curb legat de şa.

Cu excepţia mantiei, care pe cahlele muntene e figurată mai rar, celelalte elemente ale costumului, armamentului şi harnaşamentului sînt asemănătoare pe placa de la Fülek cu acelea reproduse pe teracotele provenind din mănăstirea Mihai Vodă şi din alte localităţi din Muntenia. În privinţa executării artistice, cahla de la Fülek a fost lucrată mai sumar decît plăcile din mînăstirea Mihai Vodă, căci are unele părţi mai slab reprezentate sau neclare, ca de pildă mîinile şi picioarele cavalerului. Cahla de la Fülek a fost datată de Ianos Kalmár ca fiind din 1560—1580, iar de Pál Voit din prima jumătate a secolului al XVI-lea. În raport cu plăcile cu cavaleri asemănători, din Muntenia, cahla de la Fülek le este anterioară şi de aceea credem că este mai apropiată de realitate datarea ei la mijlocul

[18] Vlad Zirra, *Bucureşti*, I, p. 139–140, 142–153 şi *Bucureştii de odinioară*, p. 61, 178.

[19] Cahla descoperită la Fülek are dimensiunile, 0,245 × 0,24 m şi a fost studiată şi publicată de Ianos Kalmár în studiul său *Cahlele cu reprezentări de husari maghiari din secolul XVI*, în revista *Magyar Müvészet*, XVI, 1949, p. 64–65, cu ilustraţii anexe, cît şi în studiul său editat în *Régészeti Füzetek*, N.S., II, nr. 4, 1959, p. 27, pl. XLV, cuprinzînd săpăturile şi monumentele descoperite, din secolele XV–XVI, în cetatea Fülek (Filakovo) situată pe teritoriul aparţinînd R.S. Cehoslovacia. P. Voit, *Kerámiai emlékek Nógrád megye müemlékei*, în *Magyarország müemlékei topografiája*, III, 1954, p. 96–98; fig. 22.

secolului al XVI-lea, probabil înainte de ocuparea cetății Fülek de către turci, în 1554. Astfel placa din Fülek e una din cele mai vechi reprezentări ale călărețului husar maghiar, cunoscute pînă acum pe teracotele de sobe; prin factura și datarea ei, această cahlă constituie un prețios element de comparație pentru studiul și datarea plăcilor cu cavaleri similare din Muntenia.

Dacă se cercetează comparativ costumul, armamentul și echipamentul călăreților de pe cahlele muntene cu elementele corespunzătoare ale husarilor maghiari, se constată o deplină asemănare. O serie de izvoare scrise și opere de artă din secolele XVI—XVII ne dau informații de mare valoare cu privire la costumul și la armamentul husarilor maghiari. Printre acestea, cele mai însemnate sînt o cronică și un studiu despre jocurile cavalerești scrisă de W. Dillich în 1600—1601 [20], gravurile păstrate în biblioteca fostei curți imperiale din Viena, acuarelele lui Hans Bauer, cunoscut mai bine sub numele de Jan Agricola, opere care toate se referă la secolul al XVI-lea; apoi gravurile lui Wilhelm Peter Zimmermann (1589—1630), desenele și gravurile lui Stefano della Bella (1616—1664) care privesc prima jumătate a secolului al XVII-lea, în sfîrșit gravurile lui Georg Filip Rugendas (1666—1743), pentru sfîrșitul acestui veac și primele decenii ale secolului al XVIII-lea [21].

Toate aceste izvoare arată că acești cavaleri husari maghiari au purtat în secolele XVI—XVII un costum, un armament și un echipament ecvestru, care se aseamănă cu acelea reprezentate pe teracotele de sobă examinate mai înainte.

Tunica husarilor era dolmanul cu mîneci și cu guler de mărime variabilă, încheiat la piept prin șiruri de nasturi, singuri sau însoțiți de brandenburguri, fiind o formă derivată din dolmanul oriental (fig. 4/b; 5/a—d).

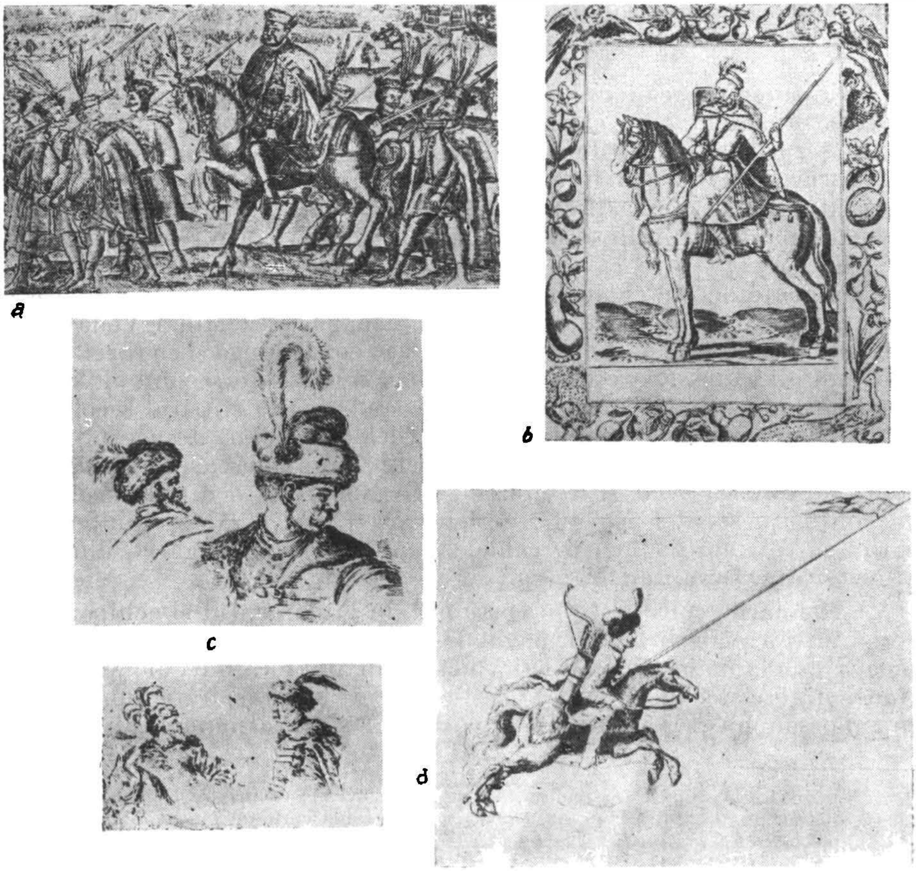
Husarii au îmbrăcat uneori și semiarmura scurtă legată peste mijloc printr-un brîu. Mantia husarilor lucrată din diverse materiale purta denumiri deosebite, după variante în forme și dimensiuni și era adeseori prevăzută cu nasturi ori cu brandenburguri, fiind îmbrăcată sau atîrnată de umeri. Husarii purtau pantaloni înguști, scurți sau lungi, cizma înaltă,

[20] W. Dillich, *Ungarische Chronica*, Wessel, 1600; *Beschreibung und Abriss der Ritterspiele*, Kassel, 1601, în folio, ilustrat cu gravuri; I. Szendrei, *A magyar viselet történeti fejlödése* Budapesta, 1905, p. 18—19, a reprodus știrile din *Chronica* lui W. Dillich privind elementele principale ale costumului, armamentului și echipamentului husarilor unguri.

[21] O serie de gravuri și de acuarele, izolate sau pe manuscrise, s-au păstrat în colecția de arme din Viena și în biblioteca fostei curți imperiale de acolo, cît și în accea a universității din Graz. Acuarelele lui Jan Agricola ilustrează acel *Turnierbuch*, întocmit în 1557, păstrat în colecția de arme din Viena (vezi în *Magyar Müvészet*, XV, 1948, p. 184—186 și XVI, 1949, p. 64—65 cu ilustrații, studiile publicate de Iános Kalmár). Unele gravuri și acuarele privind pe husarii maghiari și alți ostași au fost reproduse în lucrarea lui I. Szendrei, *op. cit.*, p. 95, fig. 71; p. 52, 53, fig. 18, 19; p. 116, fig. 87; p. 75, 77, fig. 45 (gravuri de Peter Zimmermann); p. 85, fig. 57 (gravură de Stefano della Bella), fig. 111, 112, 128, 129 (scene de luptă figurate de Georg Filip Rugendas). De asemenea studiul lui I. Szendrei, *Contribuție la istoria costumului bărbătesc maghiar în secolul al XVII-lea*, în *AÉ*, XXVIII, 1908, p. 97—122, pl. I—XII.

cu gura lată, sau cizma scundă, ambele fiind prevăzute cu toc și cu pinteni avînd tija lungă și rozeta de mari dimensiuni [22] (fig. 4/b ; 5/a—d).

Pe cap, husarii maghiari purtau calpacul de origine orientală, anume o căciulă cilindrică, puțin înaltă, din piele de miel, pîslă sau catifea, avînd

a b c d

Fig. 5. — a, gravură reprezentînd pe principele Transilvaniei Ștefan Bocskai cu garda sa, la 1605 ; b, husar maghiar din secolul al XVI-lea (gravură) ; c, oșteni maghiari din secolele XVI—XVII (gravură) ; d, husar din 1670 (gravură) (toate reproduse după I. Szendrei, *A magyar viselet történeti fejödése*).

bordura îmblănită cu marginile ridicate, despicate în față sau pe laturi și împodobită cu una sau mai multe pene verticale ori oblice (fig. 4/b și

[22] Pentru semiarmura și forma dolmanului purtate de cavalerii husari, a se vedea I. Szendrei, *op. cit.*, p. 18—19, fig. 23, 26, 33, 44, 46, 87, 93 ; pentru mantia cu variantele ei, *ibidem*, fig. 26, 33, 44, 63, 87, 93, 130, 132 ; pentru pantaloni, *ibidem*, fig. 40, 87 ; pentru cizmele înalte cu toc, *ibidem*, fig. 49, 52, 71, 92, 93 ; pentru cizme scurte cu toc, *ibidem*, fig. 19—23, 32, 33, 39, 40, 87 ; pentru pintenii cu coadă lungă și rozetă, *ibidem*, fig. 33, 39, 40, 71, 73, 81, 86, 44.

5/a—d). Uneori calpacul era ornamentat şi cu şiruri de perle, care apar pe cele două cahle de la mănăstirea Mihai Vodă (fig. 1/a, b), pe două teracote de la Cerbureni (fig. 2/a), cît şi pe o placă de la mănăstirea Snagov (fig. 2/c).

Ca arme, husarii maghiari aveau în secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea lunga lance cu vîrf lanceolat, de care atîrna bandiera din limbi de stofă multicoloră ; sabia scurtă şi curbată ; măciuca şi scutul, de obicei de formă rotundă sau dreptunghiulară-albiată [23] (fig. 4/b ; 5/a, b, d).

Echipamentul cailor husarilor cuprindea harnaşamentul complet din piele, ornamentat cu crestături ori cu aplici de metal, valtrapul lat, şaua cu şezut plan şi cu două oblîncuri, din care acel din faţă era mai înalt, şi scările cu braţe arcuite (fig. 4/b ; 5/a, b, d). Caii husarilor mai aveau uneori între urechi o creastă înaltă cu una sau mai multe ramuri, podoabă care apare mai frecvent în secolul al XVI-lea şi mai rar în secolul al XVII-lea [24] (fig. 5/a).

Mai toate aceste elemente caracteristice husarilor sînt reproduse pe plăcile ceramice cu cavaleri provenite din mănăstirea Mihai Vodă şi din alte locuri ale Munteniei. Pintenul de metal cu coada lungă şi cu rozeta mare, avînd multe vîrfuri, apare în ţările Europei centrale în secolul al XIV-lea şi apoi, urmînd o lungă evoluţie, este păstrat pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul secolului al XVII-lea [25]. Pinteni de acest tip sînt păstraţi atît în muzeele din Ungaria care cuprind numeroase exemplare din secolul al XVI-lea [26] cît şi în muzeele din Bucureşti şi din Transilvania, care conţin piese identice din secolele XV—XVI [27]. Aceşti pinteni sînt identici cu cei reprezentaţi pe cahlele cu cavaleri din Ungaria, din Transilvania şi din Ţara Românească.

Asemănările constatate în costumul, în armamentul şi echipamentul descris, între cavalerii husari maghiari şi cavalerii reprezentaţi pe cahlele provenind de la mănăstirea Mihai Vodă şi din alte localităţi ale Munteniei, ne îndreptăţesc să conchidem că aceste teracote sînt inspirate după modele care înfăţişau husarii maghiari în costumul şi cu armamentul obişnuit,

---

[23] Cu privire la calpac, I. Szendrei, *op. cit.*, fig. 26—33 ; cu privire la lancea lungă cu bandieră, *ibidem*, fig. 23, 26, 38, 40, 43, 87, 93 ; pentru sabia curbată, *ibidem*, fig. 19, 21, 23, 32, 48, 52, 86, 87, 89 etc., pentru spada scurtă, *ibidem*, fig. 66 ; pentru măciuca avînd diverse forme, *ibidem*, fig. 18, 32, 44, 67, 93, 117, 160 şi studiul lui I. Szendrei, în *AÉ*, XXVIII, 1908, p. 100 ; pentru scutul rotund, lucrarea lui I. Szendrei, *A magyar* . . . . , fig. 23 ; pentru scutul dreptunghiular, *ibidem* ; pentru bandieră, *ibidem*, fig. 37, 87, 93.

[24] Creasta dintre urechile calului e figurată în unele gravuri reproduse de I. Szendrei, *op. cit.*, fig. 28, 38—40, 87.

[25] Fr. Hottenroth, *Trachten Haus-,Feld-und Kriegsgerätschaften der Völker alter und neuer Zeit*, vol. II, ed. a II-a, p. 85, pl. 38/32, 33 ; p. 113, pl. 49/15 ; A. Racinet, *Le costume historique*, IV, pl. 253/16 ; p. 273, fig. 2, 3, 4 (pinteni din secolul al XVI-lea) ; B. Slătineanu, *Ceramica feudală*, p. 89, 190, fig. 83 ; pinten lung, pe o placă din secolul al XV-lea în Muzeul din Varşovia.

[26] Pintenii husarilor din Ungaria au fost studiaţi de I. Kalmár, în *AÉ*, vol. 81, 1954, p. 64—66, pl. XVII/1—2 ; pinteni din secolul al XVI-lea cu o rozetă mare, diametrul de 0,015—0,023 m. Menţionăm încă pintenul purtat de sf. Gheorghe pe pictura murală din 1392, în biserica din Mártonhély (I. Szendrei, *ibidem*, fig. 8) ; pentru pintenul de pe cahla de la Fülek, a se vedea mai înainte la p. 753.

[27] Pinteni cu coadă lungă şi cu rozetă sînt păstraţi în Muzeul Militar din Bucureşti şi în Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti ; piese de acest fel există şi în muzeele din Transilvania.

folosite în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea. Cahlele din Ţara Românească au fost inspirate după reprezentări figurate, folosite pe plăci de sobe din Transilvania, unde acest tip de cavaler îmbrăcat fie în platoşă fie în tunică cu brandenburguri, avînd o flamură şi un scut, era cunoscut la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea [28]. O examinare comparativă a cahlelor înfăţişînd acest tip de cavaleri în regiunile intra şi extracarpatice arată că, deşi aparţinînd aceleiaşi familii de reprezentări, cavalerii figuraţi pe teracotele muntene nu sînt absolut identici, ci sînt diferenţiaţi faţă de acei din Transilvania şi mai ales faţă de acei din Ungaria. Deosebirile constau în compoziţia scenei, în execuţie şi în stil; ele indică o contribuţie specifică adusă de meşteşugul băştinaş muntean la crearea acestor obiecte.

Ţinînd seama de aceste observaţii, trebuie să înlăturăm ca neîntemeiate părerile mai vechi, exprimate în diferite lucrări, în care s-au dat interpretări eronate unor plăci înfăţişînd cavaleri similari. Unele plăci au fost considerate că reprezentau cavaleri tătari sau români [29], iar altele că înfăţişau călăreţi occidentali la vînătoare în costumul civil, la modă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, la curtea regilor Franţei Enric III şi Enric IV [30]. Aceste păreri nu sînt exacte şi trebuie îndepărtate, fiind în contradicţie cu informaţiile date de materialele arheologice, de izvoarele istorice şi de operele de artă.

Studiul plăcilor muntene înlătură de asemenea părerea anterior exprimată de către V. Drăghiceanu [31] că unele piese ar fi făcut parte în palatul domnesc de la Curtea de Argeş dintr-o friză decorativă, care reprezenta călăreţi în lupta dată la Posada, de Basarab cel Mare — în noiembrie 1330 — contra regelui Ungariei, Carol Robert. Această părere este contrazisă de costumul şi armamentul cavalerilor de pe aceste teracote; costumul şi armamentul nu este acela din secolul al XIV-lea, ci acela atestat în secolul al XVI-lea. Costumul călăreţilor şi echipamentul cailor de pe aceste plăci nu provin din Europa apuseană, ci sînt caracteristice maghiarilor care le-au adus din Asia; ele sînt de origine orientală.

Unităţile de husari maghiari au fost create în 1458 de către regele Matei Corvin şi au avut o uniformă specială, un armament uşor şi un mod de luptă, care le deosebeau total de armamentul greu şi de armurile folosite în formaţiile de cavaleri de tip feudal, înfiinţate în armata Ungariei încă din secolul al XI-lea. Husarii au fost organizaţi în unităţi de cavalerie uşoară a căror creare a fost impusă de necesitatea tactică de a avea formaţii rapide, pregătite şi armate corespunzător pentru a lupta în mod prielnic contra armatei otomane [32]. De la înfiinţarea lor, husarii au primit costumul

---

[28] O cahlă reprezentînd un cavaler de acest tip a fost găsită în fosta curte Grebenhof din com. Cilnic, reg. Hunedoara; alta este păstrată în Muzeul Brukenthal din Sibiu.

[29] B. Slătineanu, în *RIR*, VIII, 1938, p. 63, 65, fig. 7 şi *Ceramica feudală*, p. 116.

[30] B. Slătineanu, în *RIR*, VIII, 1938, p. 63, 65, 66, fig. 9; *Ceramica romînească*, p. 87; *Ceramica feudală*, p. 116.

[31] V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 71.

[32] Zoltán Toth în numeroase lucrări care privesc originea şi înfiinţarea unităţilor de husari maghiari (bibliografia în studiul prof. Gyula László, în *ArchHung*, XXVII, Budapesta, 1943, p. 77, nota 5 şi 6).

şi echipamentul de caracter oriental pe care înşişi maghiarii călăreţi l-au avut la data imigrării lor în Pannonia şi pe care l-au utilizat cu oarecare variaţii numeroase popoare călăreţe şi migratoare la sfîrşitul epocii prefeudale şi în perioada feudalismului timpuriu [33]. Chiar anterior husarilor, elementele acestui costum şi acestui armament uşor, de origine orientală, sînt figurate în miniaturile *Cronicii pictate*, din Viena, redactată în anii 1374—1376, care reprezintă diferiţi slujbaşi şi militari, atraşi şi angajaţi de regii Ungariei, din triburile popoarelor călăreţe şi nomade din Eurasia [34].

Reprezentarea husarilor unguri pe teracote de sobă a fost la modă mai ales în secolul al XVI-lea; aceasta a fost perioada cînd husarii s-au bucurat de cea mai mare popularitate şi cînd au fost reprezentaţi în numeroase obiecte de artă. În secolul al XVI-lea husarii unguri au dobîndit o mare faimă prin modul lor de luptă, în special în războaiele cu turcii. Între 1550 şi 1580, husarii au luat parte la diferite turnire, organizate de Ferdinand de Tyrol, fratele lui Rudolf II, şi de alţi conducători feudali, reprezentate în vestita carte a turnirelor, compusă în 1557, ilustrată cu acuarele şi desene de Jan Agricola şi păstrată în colecţia de arme din Viena [35]. Turnirele au avut loc la Praga şi la Plsen, în Boemia, la Innsbruck şi Viena, în Austria, la Torgau şi Dresda, în Saxonia. Această reputaţie a husarilor explică difuzarea imaginii lor pe plăcile ceramice ornamentate şi pe alte obiecte de artă la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, atît în Ungaria cît şi în Boemia, Austria şi Polonia. Aceleiaşi tendinţe, atunci la modă, i se datoreşte şi răspîndirea în acea vreme a motivului cavalerului pe teracotele de sobă din Transilvania şi de aici a apărut apoi în Ţara Românească.

Ţinînd seama de aceste observaţii, întemeiate pe materialele arheologice, pe izvoarele istorice şi pe operele de artă, putem explica apariţia acestui tip de cavaler pe cahlele descoperite în Bucureşti, cît şi în alte locuri din Muntenia, şi putem data aceste teracote din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Această datare întemeiată pe arătatele izvoare de informaţii confirmă datarea dedusă din condiţiile de găsire a plăcilor ceramice

[33] Dolmanul scurt sau lung, cu sau fără mîneci, încheiat la piept cu nasturi şi brandenburguri, legat peste mijloc printr-un brîu, cît şi căciula scundă, turtită, despicată pe laturi, lucrată din piele sau din blană; apoi sabia încovoiată avînd mîner în formă de cioc au fost utilizate de popoarele călăreţe nomade din Eurasia şi apar pe miniaturile persane din secolele XIII—XVII (Amenag Bey-Sakisian, *La miniature persane du XIIe XVIIe* siècle, Bruxelles, 1929; pentru dolmanul strîmt, scurt sau lung, la p. 86, pl. LXVI/114 (anul 1527); p. 113, pl. LXXXI/145; pl. LXXXII/147, 148 (anii 1539—1543); p. 41, pl. XXXII/48 (anul 1410); cf. R.F. Martin, *The miniature painting of Persia*, London, 1912). În general costumul naţional maghiar a fost împrumutat din Asia de călăreţii maghiari nomazi veniţi în secolul al X-lea. (I. Szendrei, *op. cit.*, p. 8—9 cu ilustraţii).

[34] Diferite tipuri de dolmane orientale din care unele cu nasturi şi brandenburguri sînt purtate de slujbaşi sau de militari figuraţi în miniaturile *Cronicii pictate*, din Viena, redactate între 1374 şi 1376 la curtea regelui Ungariei Ludovic I cel Mare (Stephan Zicky, *Die Miniaturen der Ungarischen Bilderchronik*, în *Alexis Petrovics Festschrift*, p. 13, 16, 18, fig. 106, 110, 112, 113.

[35] Este cunoscutul *Turnierbuch*, în mai multe volume, compus după ordinul lui Ferdinand de Tyrol. Costumul şi armele husarilor maghiari de la aceste turnire au fost cercetate de J. Kalmár, în *Magyar Müvészel*, XV, 1948, p. 184—186; XVI, 1949, p. 61—65, cu ilustraţiile anexe.

din jurul mănăstirilor Mihai Vodă şi Radu Vodă din Bucureşti. Teracotele de acest tip erau produse în mare număr şi erau frecvent utilizate pentru sobe în Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, aşa încît nu trebuie să ne mire faptul că ele apar şi la sobele de la mănăstirea Mihai Vodă.

Deoarece studiul costumului, armamentului şi echipamentului călăreţilor figuraţi pe aceste cahle arată că aceste elemente aparţin secolului al XVI-lea şi începutului secolului al XVII-lea, sîntem îndreptăţiţi a admite că instalarea sobelor cu cahle de acest tip în mănăstirea Mihai Vodă a avut loc în ultimul deceniu din secolul al XVI-lea sau în primii ani ai celui următor.

GH. CANTACUZINO

ОБ ИЗРАЗЦАХ, НАЙДЕННЫХ В МОНАСТЫРЕ МИХАЙ ВОДЭ

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа посвящена изучению глазурованных керамических изразцов , найденных при раскопках феодального монастыря Михай Водэ в Бухаресте в 1953—1955 гг. Эти изразцы, из которых 2 сохранились хорошо, а остальные только фрагментально, были найдены в подземном сооружении около северо-восточного угла монастыря. Найденные изразцы, одноцветные или многоцветные, имеют форму плит и украшены различными мотивами, среди которых выделяется изображение вооруженного рыцаря. Этот орнамент является объектом рассмотрения в данной статье.

Учитывая условия обнаружения изразцов, их можно датировать периодом между 1591 г. — датой основания монастыря Михай Водэ — и 1658 г. — временем полного разорения Бухареста турецко-татарской армией.

На двух керамических изразцах, представленных на рис. 1/*a*,*b*, изображен вооруженный рыцарь, скачущий вправо. Тело рыцаря изображено в профиль, а лицо — в фас. Он имеет ярко выраженные скулы, большие глаза в широких орбитах, короткие волосы, пушистую круглую бороду и большие спадающие усы. Рыцарь одет в узкий мундир с длинными рукавами и шнуровыми застежками, стянутый по талии ремнем. Костюм рыцаря дополняют короткие панталоны, длинные чулки, кожаные гетры, начинающиеся от лодыжки и прикрепленные подвязками к панталонам (рис. 1/*a*, *b*).

Рыцарь обут в короткие остроносые сапоги, имеющие шпоры с длинным шпеньком, оканчивающимся колесиком. Этот тип шпор был обнаружен и на изразцах, найденных в Куртя де Арджеш (рис. 2/*a*) и в монастыре Раду Водэ из Бухареста (рис. 2/*b*).

На голове у рыцаря короткая, круглая и плоская шапка, украшенная впереди двумя нитками жемчуга, а по бокам двумя перьями, расположенными наклонно. Лошадь имеет полную сбрую.

Рыцарь держит в правой руке копье с длинной хвостовой частью и заостренным концом, к которому прикреплено знамя, в то время как сабля с изогнутым острием (рис. 1/*b* и рис. 2/*a*, *b*, *d*) и горн (рис. 1/*b* и 2/*d*) приторочены к седлу; за спиной рыцаря треугольный щит (рис. 1/*b*), изображение которого встречается как на изразцах из монастыря Михай Водэ, так и из монастырей Куртя де Арджеш и Снагов (рис. 2/*c*, *d*). На некоторых изразцах монастыря Михай Водэ изображен тот же самый рыцарь, одетый в доспехи, состоящие из металлических пластинок (рис. 3/*b*), или в кольчугу (рис. 3/*d*) и имеющий на голове конический шлем (рис. 3/*a*, *c*).

Далее автор исследует технику изготовления этих изразцов и их орнамент.

Сравнительное изучение изразцов из монастыря Михай Водэ и аналогичных предметов из Мунтении свидетельствует об использовании сходных керамических плит, одинаково украшенных изображением вооруженного рыцаря. Такие плиты были найдены при раскопках, проведенных в окрестностях монастырей Раду Водэ из Бухареста (рис. 2/*b*), Снагов (рис. 2/c,*d*), Чербурепь, около Куртя де Арджеш (рис. 2/*a*). Экземпляр из монастыря Раду Водэ датируется периодом 1575 — 1595 г.

Все эти предметы, найденные в Мунтении, аналогичны изразцу, обнаруженному при раскопках в Филаково (Фюлек), на котором изображен венгерский гусар-всадник. Этот изразец глазурован и многоцветен (рис. 4/*c*). Всадник в отношении одежды, снаряжения и вооружения сходен с вооруженным рыцарем, изображенным на изразцах из монастыря Михай Водэ. Янош Калмар датирует этот изразец периодом 1560—1580 гг., Пал Войт — первой половиной XVI века, а автор относит его скорее к середине XVI века.

Исторические источники, гравюры и рисунки, относящиеся к XVI—XVII вв., воспроизводят венгерских гусар в характерных для них одежде и снаряжении (рис. 4/*b* и 5/*a*—*b*).

Автор указывает на анологичность, сближающую керамическую плиту из Филаково с изразцами, найденными в Мунтении, отмечая в то же время некоторые различия с точки зрения композиции, изготовления и стиля, которые специфичны для изразцов из Мунтении.

Отвергая старые точки зрения, согласно которым изразцы из Мунтении якобы изображают придворных всадников королей Франции XVI века либо татарских всадников, автор доказывает, что мунтенские изразцы имитируют изразцы с изображением венгерских гусар. Эти образцы были завезены из Венгрии через Трансильванию.

Одежда всадников имеет восточное происхождение; она происходит от одежды, которую носили в эпоху переселения кочевые народности в Евразии.

Изучение одежды и снаряжения всадников, представленных на изразцах из монастыря Михай Водэ, а также анализ их стиля позволяет датировать эти предметы концом XVI века или началом XVII века.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — *a*, *b*, *Монастырь Михай Водэ, Бухарест.* Изразцы, на которых изображен рыцарь-гусар, относящиеся к концу XVI — началу XVII веков (раскрашены и глазурованы).

Рис. 2. — *a* — *Чербурень* (около Куртя де Арджеш). Изразец с рыцарем-гусаром, относящиеся к концу XVI века — началу XVII века; *в* — *монастырь Раду Водэ, Бухарест.* Фрагмент изразца с рыцарем-гусаром, относящийся ко второй половине XVI века (трехцветный и глазурованный); *c*, *d* — *монастырь b Снагове.* Два разбитых изразца (раскрашены желтой краской и глазурованы).

Рис. 3. — *a*, *c* — *Монастырь Михай Водэ.* Обломки изразцов с изображением голов рыцарей в шлемах, датируемые XVI веком (зеленого либо каштанового цвета и глазурованные); *b* — *Монастырь Михай Водэ.* Фрагмент изразца с изображением вооруженного рыцаря в панцыре из пластинок; *d* — *монастырь Михай Водэ.* Фрагмент изразца, на котором изображена часть кольчуги рыцаря-гусара.

Рис. 4. — *a* — *Монастырь Раду Водэ.* Фрагмент изразца с изображением головы рыцаря, датируемый XVI веком (неглазурованный); *b* — венгерский гусар XVI в.; *c* — *Фюлек* (Филаково). Изразец XVI в. с изображением гусарского всадника (раскрашен и глазурован).

Рис. 5. — *a* — гравюра с изображением господаря Трансильвании Стефана Бочкая и его стражи (1605 г.); *b* — венгерский гусар XVI века (гравюра); *c*—венгерские солдаты XVI—XVII вв. (гравюра); *d* — гусар 1670 г. (гравюра) (все воспроизведены из I. Szendrei, *A magyar vizelet törlemelt fejlödese).*

OBSERVATIONS CONCERNANT QUELQUES CARREAUX DE POÊLE DU MONASTÈRE DE MIHAI VODĂ

RÉSUMÉ

Cette étude concerne les carreaux de poêle en céramique émaillée, découverts à l'occasion des fouilles effectuées en 1953—1955 autour du monastère médiéval de Mihai Vodă à Bucarest. Ces carreaux, dont seulement deux exemplaires sont mieux conservés et le reste, fragmentaires, ont été trouvés dans une construction souterraine près de l'angle nord-est de ce monastère. Ils sont en forme de plaques monochromes ou polychromes ornées de différents motifs, parmi lesquels celui du cavalier armé, qui fait l'objet de cet article.

Compte tenu des conditions de leur découverte, ces carreaux datent de la période comprise entre 1591, date de la fondation du monastère de Mihai Vodă et 1658, date de la dévastation de Bucarest par l'armée turco-tartare.

Les deux carreaux en céramique reproduits aux figures 1/a, b, représentent un cavalier armé chevauchant à droite. Le cavalier regarde de face, mais son corps est figuré de profil. Il a les pommettes saillantes, de grands yeux avec de larges orbites, les cheveux courts, la barbe touffue à pointe arrondie et de longues moustaches tombantes. Le cavalier est vêtu d'une tunique étroite aux manches longues, fermée sur le devant à l'aide de brandebourgs et serrée à la taille par une ceinture.

Le costume du cavalier se complète d'un pantalon court, de bas longs ou de jambières en cuir, descendant jusqu'à la cheville et attachés au pantalon par des jarretières. Le cavalier est chaussé de bottes courtes et pointues, à éperons à longue tige terminée par une molette. Ce type d'éperons a été observé aussi sur des carreaux de Curtea de Argeş (fig. 2/a) et du monastère de Radu Vodă à Bucarest (fig. 2/b).

Le cavalier est coiffé d'un bonnet court, rond et plat, décoré sur le devant par deux rangs de perles et sur le côté par deux plumes posées obliquement. Le harnachement du cheval est représenté au complet. Le cavalier tien à la main droite une lance à longue tige et à pointe aiguisée à laquelle est attachée la bandière, tandis qu'un sabre recourbé (fig. 1/b et 2/a, b, d) et un cor (fig. 1/b et 2/b) sont fixés à la selle. Un bouclier triangulaire (fig. 1/b) est représenté derrière le cavalier, aussi bien sur les carreaux du monastère de Mihai Vodă (fig. 1/b), que sur ceux de Curtea de Argeş (fig. 2/a) et du monastère de Snagov (fig. 2/c, d).

Quelques carreaux du monastère de Mihai Vodă représentent le même cavalier revêtu d'une armure à plaques (fig. 3/b), ou d'une cotte de mailles (fig. 3/d) et coiffé d'un casque conique (fig. 3/a, c).

L'auteur examine ensuite la technique employée dans la confection et dans le décor de ces carreaux de poêle.

Un examen comparatif des carreaux du monastère de Mihai Vodă et des autres pièces analogues de la Valachie démontre l'emploi de plaques céramiques semblables, ornées avec le même motif du cavalier armé, aux monastères de Radu Vodă à Bucarest (fig. 2/b) et de Snagov (fig. 2/c, d) et à Cerbureni près de Curtea de Argeş (fig. 2/a), où elles ont été découvertes à la suite des fouilles effectuées. L'exemplaire du monastère de Radu Vodă date de la période entre 1575 et 1595.

Toutes les pièces de la Valachie ont une analogie évidente avec le carreau de poêle céramique polychrome et émaillé (fig. 4/c) trouvé dans les fouilles de Filakovo (Fülek) et représentant un husard hongrois et auquel les nôtres ressemblent par le costume, l'équipement et l'armement. Il date, selon Janos Kalmar de 1560—1580, et selon Pal Voigt de la première moitié du XVI-e siècle, mais d'après nous il appartiendrait au milieu du siècle.

Les sources historiques, les gravures et les dessins du XVI-e et du XVII-e siècle reproduisent des husards hongrois dans leur costume et leur armement caractéristiques (fig. 4/b et 5/a—d).

L'auteur démontre les analogies qui rapprochent la plaque céramique de Filakovo et les plaques de Valachie. Il relève certaines différences dans la composition, dans l'exécution et dans le style, qui sont spécifiques aux carreaux de Valachie.

Rejetant les interprétations plus anciennes, qui voulaient reconnaître dans les carreaux de Valachie des chevaliers tartares, l'auteur démontre que ces plaques valaques sont des imitations faites d'après les carreaux de poêle représentant des husards hongrois. Ces modèles nous ont été transmis de la Hongrie à travers la Transylvanie.

Le costume de ces cavaliers est d'origine orientale : il dérive du costume porté pendant l'époque des migrations par les peuples cavaliers et nomades de l'Eurasie.

L'étude du costume et de l'armement figurés sur les carreaux du monastère de Mihai Vodă ainsi que l'examen de leur style permet de les dater de la fin du XVI^{-e}, ou du début du XVII^{-e} siècle.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — a,b, *monastère de Mihai Vodă à Bucarest.* Carreaux de poêle représentant des cavaliers du type hussard, de la fin du XVIe siècle ou du début du XVIIe siècle (peints et émaillés).

Fig. 2. — a, *Cerbureni* (près de Curtea de Argeș). Carreau figurant un cavalier hussard, de la fin du XVIe ou du début du XVIIe siècle ; b, *monastère de Radu Vodă à Bucarest.* Carreau fragmentaire représentant un cavalier hussard, de la seconde moitié du XVIe siècle (peint en trois couleurs et émaillé) ; c,d, *monastère de Snagov.* Deux fragments de carreaux (peints en jaune et émaillés).

Fig. 3. — a,c, *monastère de Mihai Vodă.* Fragments de carreaux représentant des têtes de cavaliers casqués, datant du XVIe siècle (peints en vert ou en marron et émaillés) ; b, *monastère de Mihai Vodă.* Fragment de carreau figurant un cavalier revêtu de la cuirasse à plaques ; d, *monastère de Mihai Vodă.* Fragment de carreau représentant une partie de la cotte de mailles d'un cavalier hussard.

Fig. 4. — a, *monastère de Radu Vodă.* Carreau fragmentaire représentant la tête d'un cavalier, datant du XVIe siècle (non émaillé) ; b, hussard hongrois du XVIe sinècle ; c, *Fülek (Filakovo).* Carreau du XVIe siècle, représentant un cavalier hussard (peint et émaillé).

Fig. 5. — a, gravure représentant le prince de Transylvanie Etienne Bocskai avec sa garde, en 1605 ; b, hussard hongrois du XVIe siècle (gravure) ; c, soldats hongrois des XVIe — XVIIe siècles (gravure) ; d, husard de 1670 (gravure) (reproduites toutes d'après I. Szendrei, *A magyar vizelet törloneti fejlödese,* Budapest, 1905).

EPIPALEOLITIC SAU MEZOLITIC. O PROBLEMĂ DE TERMINOLOGIE?

Cercetările și descoperirile făcute în timpul din urmă la noi în țară cu privire la paleoliticul de sfîrșit și începuturile neoliticului ridică o serie de probleme, între care și una care în aparență pare a fi numai o simplă problemă de terminologie. De aceea vom încerca să lămurim întîi în ce măsură folosirea termenului mai vechi mezolitic mai este sau nu actuală în general în raport cu conținutul ce din obișnuință încă i se mai atribuie, sau dacă ne aflăm în stadiul în care realitățile arheologice cer folosirea termenului, mai potrivit, epipaleolitic.

Ce este și ce se mai înțelege încă prin mezolitic?

Mezoliticul, termen, „mai mult sau mai puțin fericit", cum s-a exprimat Marceline Boule, a fost folosit pentru prima oară, după cum dovedește Niklason, de către geologul suedez Torrell încă din 1874. Mult mai tîrziu, abia în 1909, independent de această mai veche propunere, termenul a fost folosit de Jacques de Morgan pentru a distinge culturile care au fost socotite a reprezenta în vremea aceea o perioadă de tranziție între paleolitic și neolitic.

Termenul propus, și acceptat în general, corespundea pe atunci unei necesități, avea un rost. Dar în atîtea decenii de activitate arheologică, cunoașterea paleoliticului și neoliticului a făcut progrese însemnate și, în urma rezultatelor obținute, s-a simțit necesitatea unei serii întregi de revizuiri.

Schema clasificării paleolitice întocmită de Adrien de Mortillet în 1908 s-a schimbat mult. În vreme ce unele denumiri dispar, apar altele noi, care precizează uneori mai bine sau, din păcate, nu arareori mai mult încurcă înțelegerea evoluției culturilor materiale aparținînd orînduirii

S C I V , tomul 16, nr. 4, p. 765—773, București, 1965

comunei primitive. Unele denumiri bine gîndite au avut sorţi de izbîndă, altele total nepotrivite au dispărut sau trăiesc artificial în virtutea inerţiei, cum începe să fie cazul cu termenul „mezolitic".

Cum s-a născut acest termen? La începutul cercetărilor arheologice din Apus pînă spre sfîrşitul veacului trecut, între paleolitic şi neolitic — epoci mult deosebite între ele atît din punctul de vedere al tehnicii prin care se obţineau uneltele de muncă, dar mai cu seamă al stadiului social-economic — nu se descoperise nimic care să îngăduie arheologilor să vorbească despre o continuitate de viaţă. De aceea nu puţini au fost aceia care au crezut într-un hiatus, un gol de locuire ce ar fi reprezentat o retragere a populaţiilor magdaleniene din peşteri, convingere întărită de faptul că, în multe dintre peşterile cercetate, între ultimul strat de locuire paleolitică — magdaleniană — şi neolitic se găsea obişnuit un strat steril.

Abia în 1897 Edouard Piette a descoperit într-o peşteră la Mas d'Azil, la poalele Pirineilor, în departamentul Ariege din Franţa, un strat cultural intermediar între ultima etapă a paleoliticului superior-magdalenian şi neolitic. Atraşi în această direcţie, mai apoi şi alţi cercetători au făcut asemenea descoperiri.

Fiind vorba de o cultură deosebită care acoperea acel crezut hiatus, termenul „mezolitic" propus de Jacques de Morgan a prins, şi ca atare cultura de la Mas d'Azil a fost numită aziliană şi încadrată epocii mezolitice nou create. Pentru a nu figura singură în această epocă, i s-a adăugat mai apoi şi campignianul, care a rămas încadrat mezoliticului pînă în 1924, deşi G. de Motillet încă din 1909, ţinînd seama de apariţia topoarelor şlefuite în această cultură, socotea că ea ar trebui să reprezinte în Franţa începutul epocii neolitice. S-au trecut apoi la „mezolitic" culturile descoperite în Kjoekkenmoedingurile daneze şi tardenoasianul. Şi astfel, treptat, treptat, „mezoliticul" avea să îmbrăţişeze mecanic, fără un prealabil discernămînt, o serie întreagă de culturi, dintre care amintim : maglemosianul, ertebölianul, hamburgianul, swiderianul, chwallibogovicianul, bacsonianul, wiltonianul, smithfieldianul, Kunda, Linngby şi altele.

Cu vremea însă, cercetările au arătat că azilianul, ahrensburgianul şi swiderianul nu reprezintă altceva decît ultimele faze de dezvoltare, în noi condiţii de viaţă, ale magdalenianului.

În cultura Maglemose apar topoarele cu început de şlefuire şi ghioagele de piatră găurite, precum şi domesticirea cîinilor ; în Ertebölle se cunoşteau începutul şlefuirii pietrei şi ceramica ; Kunda cunoaşte ceramica, iar la Karim Shahir apar toporul cu tăişul şlefuit, secera şi începuturile domesticirii, fără cunoaşterea ceramicii. Tehnica şlefuirii, cunoaşterea ceramicii, începuturile de domesticire a animalelor şi cultivarea primitivă a plantelor nu mai îngăduie atribuirea acestor culturi mezoliticului. Întrucît se admite existenţa unui neolitic fără ceramică, începe să devină de neînţeles de ce o cultură cu ceramică poate să rămînă la „mezolitic".

În sfîrșit, aceste constatări au dus cu vremea la crearea unui nou termen mult mai potrivit — „epipaleoliticul”.

Ce este și ce se înțelege prin epipaleolitic?

Acest termen a fost propus încă din anul 1927 de către H. Obermaier spre a înlocui termenul nejustificat mezolitic pe următoarele considerente : „Foarte des — zice el —, sub numele generic de mezolitic s-a încercat să se grupeze etapele care în chip propriu se numesc postpaleolitice și preneolitice. Dar această denumire, după părerea noastră, nu este justificată și ar putea fi acceptată *numai dacă aceste etape reprezintă realmente evoluția naturală și transformarea progresivă a paleoliticului pentru a trece în neolitic, ceea ce nu se constată în nici un fel* (subl. ns.). Primele dintre amintitele etape intermediare sînt descendentele postume ale paleoliticului, de aceea le desemnăm cu numele de epipaleolitic, care corespunde capsianului final, tardenoasianului cu maglemosianul nordic și azilianului”.

Acest punct de vedere este îmbrățișat de către foarte mulți arheologi, dintre care cităm pe H. Breuil și Raymond Lantier, care subscriu din plin la punctul de vedere al lui Obermaier. După acești autori, „definiția geologică și paleontologică a mezoliticului este deci deficitară și trebuie completată cu elemente sociologice. Populațiile zise mezolitice sînt în realitate o continuare, la începutul timpurilor actuale, a cetelor leptolitice emigrate fie în ținuturile nelocuibile, fie în regiunile ocupate încă de alți leptolitici indigeni pe care noii veniți i-au înlocuit sau cu care s-au amestecat, trăind, asemenea lor, din vînătoare, pescuit și cules”.

„De aceea li s-a aplicat adesea denumirea de epipaleolitici, exprimînd tocmai faptul că noii veniți continuă felul de viață anterior”. Mai departe, aceiași autori constată că „în zorile timpurilor postglaciare” se continuă „condițiile sociale nomade ale pescarilor și vînătorilor de la sfîrșitul timpurilor glaciare” și că aceștia „sînt încă leptolitici prin viața și industriile lor”.

H. Breuil, a cărui autoritate științifică nu poate fi pusă la îndoială, deși folosește termenul mezolitic, ajunge la concluzia că în fond zișii mezolitici nu sînt decît oamenii paleoliticului de sfîrșit în migrațiune către locuri noi. În aceste migrațiuni s-a produs uneori întîlnirea unor grupe de paleolitici veniți din locuri diferite, dar care în esență au continuat felul de viață anterior. De aceea termenul epipaleolitic, propus încă din 1927 de Obermaier, este îmbrățișat și de Breuil, dovadă că atunci cînd se referă la culturile „mezolitice” le spune „*zise mezolitice*”.

Dacă acești autori recunosc că populațiile „*zise mezolitice*” „continuă modul de viață anterior”, atunci despre ce fel de nouă perioadă mai poate fi vorba și cînd se poate plasa ea în timp? De altfel, în vocabularul care însoțește o lucrare de sinteză (*L'homme avant l'ecriture*, 1929, colecția Destines du Monde) nu am fost de loc surprinși a citi în dreptul termenului *mezolitic* următoarele : „termenul este rău ales (piatră mijlocie = mezolitic). Din punct de vedere tehnic este vorba încă de piatră cioplită ..., l-am păstrat fiind consacrat prin folosință, în virtutea obișnuinței”.

Cu timpul, noțiunea de neolitic s-a lărgit și s-a precizat. Nu-i suficient să apară noua tehnică prin șlefuire și apoi găurirea uneltelor de piatră. Neoliticul merge mînă în mînă cu creșterea vitelor, cultivarea primitivă a plantelor și ceramica. O dată cu neoliticul se depășește faza de vînători și culegători, trecîndu-se la faza de producători de hrană.

Cercetările au dovedit că multe din culturile atribuite mezoliticului nu reprezentau decît un neolitic de început. Pe de altă parte, unele culturi paleolitice s-au dovedit a dura în timp pînă la întîlnirea cu neoliticul. De pildă, ultima împărțire a campignianului (precampignian, campignian clasic, postcampignian, neolitic și halcolitic de tradiție campigniană), deși tinde a arăta că primele sale etape ar corespunde unui așa-zis mezolitic pur, totuși ni se amintește existența unor elemente ale neoliticului timpuriu. De asemenea tardenoasianul apusean este considerat din ce în ce mai mult ca aparținînd neoliticului timpuriu, fiind descoperit adesea în asociere cu ceramica, cu piatra șlefuită și cu rîșnița.

Alte descoperiri în care se constată cultivarea primitivă a plantelor și creșterea vitelor, fără a se cunoaște ceramica, cum se susține a fi aceea de la Argissa din Tessalia, au dus la crearea altui termen arheologic, *neoliticul preceramic*.

Constatările geologice făcute în legătură cu această problemă aduc și ele însemnate precizări. Astfel, Fr. Bordes în colaborare cu H. Müller Beck, în studiul lor asupra cronologiei sedimentelor de loess din nordul Franței și sudul Germaniei, ajung la concluzia că, în vestul și centrul Europei, paleoliticul superior nu sfîrșește o dată cu încheierea ultimei depuneri de loess. O simplă constatare, dar de o covîrșitoare importanță științifică. Ultima depunere de loess aparținînd ultimei oscilații glaciare Würm III nu pune capăt dezvoltării paleoliticului, care-și continuă viața, pătrunzînd mult și în actual. Prelungirea magdalenianului în postglaciar este susținută și de Schwabedissen și de Zeuner. Acesta din urmă afirmă că „*magdalenianul vine tot așa de mult în contact cu ceramica cît vine și musterianul final cu paleoliticul superior*". Arheologul ceh Zehera afirmă că nici o așezare magdaleniană din Cehoslovacia nu a fost întîlnită în profilele de loess, această cultură dezvoltîndu-se după încheierea depunerilor loessului aparținînd stadiului Würm III.

Faptul că musterianul final supraviețuiește pînă chiar în ultimele depuneri ale loessului tînăr, devenind astfel contemporan și uneori chiar mai tînăr decît unele culturi aparținînd acropaleoliticului, iar magdalenianul postglaciar durează pînă în neoliticul timpuriu nu a îndreptățit pe nimeni să le schimbe numele. Oricît de întîrziate ar fi aceste culturi, ele rămîn tot culturi paleolitice, sub același nume. Mai mult decît atît, magdalenianul care pătrunde în actual nu a fost socotit de nimeni mezolitic, întrucît el își păstrează caracterele esențiale anterioare. Căci, dacă ar fi să judecăm atribuirea unor culturi către mezolitic numai prin faptul că ele se dezvoltă în actual, ne întrebăm : paleoliticul arctic din Peninsula Kola, care se dezvoltă atît de tîrziu, fiind contemporan cu neoliticul, unde ar putea fi plasat ? Reprezentînd un ultim ecou de viață paleolitică, el rămîne totuși, ca și magdalenianul, un paleolitic întîrziat, un obsipaleolitic.

Ce să mai spunem de unele populații înapoiate, care, după cum scria Breuil în 1959, „izolate geografic la est și sud de marile deșerturi și păduri tropicale, au continuat existența lor de-a lungul a numeroase milenii, ajungînd în Arabia pînă în epoca creștină, în țara Somalilor pînă la Hegiră și pînă în secolul al XIX-lea în Africa meridională", ducînd un trai demn de stadiul paleoliticului de sfîrșit.

Argumentele împotriva termenului „mezolitic" sînt deci din ce în ce mai puternice. Vom mai aminti cîteva exemple. Uniunea internațională de științe preistorice și protoistorice, care publică bibliografia anuală a vîrstei pietrei cioplite (Paleoliticul și Mezoliticul), înțelege în 1956 să treacă la mezolitic „civilizațiile popoarelor de vînători și culegători care au suferit doar influența primilor agricultori", de exemplu cele ale ertebölienilor, bacsonienilor, neoliticilor de tradiție capsiană, wiltonienilor și smithfieldienilor. Un an mai tîrziu în fascicula nr. 2, din 1957, fără vreo explicație, se rupe de la mezolitic tot ceea ce i se oferise în prima fasciculă, fără însă a se renunța la termenul respectiv, care prin noua împărțire pierde o bună parte din conținutul său. „Această bibliografie — citim în fascicula a 2-a — îmbrățișează tot ce este privitor la paleolitic și mezolitic, *precum* și civilizațiile de culegători și vînători care au suferit doar influența primilor agricultori : în Europa ertebölienii, în Africa neoliticii de tradiție capsiană, wiltonienii, smithfieldienii și în America culturile oamenilor străvechi (*Early man cultures*)".

În această situație se naște întrebarea : cît este de consistent termenul de mezolitic dacă cu atîta ușurință a fost dezbrăcat de la un an la altul de atîtea culturi care îi aparținuseră ?

Dar iată cum se pronunță și alți autori mai apropiați de noi în această problemă :

După P. P. Efimenko, termenii mezolitic și epipaleolitic au doar un „caracter convențional" prin care se denumesc culturile sprijinite pe o viață nomadă, ca tardenoasianul, swiderianul și altele. Deci *este o formă convențională de exprimare și nu este vorba de o nouă epocă*. Ceramica, spune el, „constituie principala însușire a noii trepte de dezvoltare a gospodăriei primitive", alături de care apar noi forme de viață — creșterea animalelor și cultivarea primitivă a plantelor.

După Mazalek, pe o dună din Slovacia sud-vestică — duna Majen de lîngă Kurbanov — s-a descoperit „o industrie mezolitică de vîrstă neolitică".

Barta Juraj, pentru a caracteriza mezoliticul, are neapărat nevoie de prezența formelor curat geometrice. Vorbind de o descoperire de la Korbanski-Grob, ne spune că „atribuirea sigură la mezolitic rămîne deschisă din cauza lipsei de forme curat geometrice și mai ales din cauza prezenței unor cioburi atipice la fața locului".

Unele descoperiri sînt atribuite cînd mezoliticului, cînd epipaleoliticului, cum este cazul swiderianului. Dar cel mai bun cunoscător al acestei culturi, arheologul I. Sawiki, nu-i spune niciodată mezolitic, ci numai epipaleolitic. Kammeg, o așezare din Austria, e socotită mezolitică de către unii și paleolitică tîrzie de către alții.

Întinsul domeniu al „mezoliticului" se fărîmiţează. Am văzut cum multe din culturile care au fost considerate mezolitice revin la matcă. Tardenoasianul, campignianul, Kunda şi, de curînd, maglemosianul şi neoliticul de tradiţie capsiană au trecut sau sînt pe cale să treacă la neolitic. Azilianul a trecut cînd la paleolitic, cînd la mezolitic, iar campignianul cînd la mezolitic, cînd la neolitic. Zisul „mezolitic", neavînd un conţinut propriu, produce acest haos. Dar şi neoliticul aceramic sapă acum serios la temelia mezoliticului, dezbrăcîndu-l de toate acele culturi care au început să treacă de la tehnica pietrei cioplite la şlefuire, de la vînătoare spre păstorit şi de la cules spre cultivarea primitivă a plantelor. Pe de altă parte, Maierdorf, Stellmor, Hamburg, Limgby, Novîi-Mlyn şi Swider nu sînt altceva decît aşezări ale paleoliticului tîrziu în migraţiune spre nord, în urmărirea vînatului ce se retrăgea o dată cu ultimul gheţar. Oricîte culturi se vor crea, trebuie să ţinem seama că ele nu reprezintă decît faciesuri locale, mlădiţe mai tinere ale trunchiurilor acropaleolitice. Deci atîta vreme cît nu se ivesc unele din caracteristicile esenţiale care îndreptăţesc apariţia noii culturi neolitice, noi ne aflăm tot în paleolitic. Iar urmaşii paleoliticului de sfîrşit, desprinşi de locurile lor de aşezare, bieţi epigoni mereu în căutare de hrană, pot fi numiţi epipaleolitici.

Faptul că în unele regiuni magdalenianul vestic şi central-european, cît şi kostenkianul depăşesc în forme aproape neschimbate pleistocenul, pătrunzînd în holocen, şi se menţin pînă intră în contact cu neoliticul timpuriu nu dă nimănui dreptul de a le schimba numele. Ele rămîn în ansamblul lor culturi paleolitice curate pînă în momentul neolitizării. Şi, după cîte se cunosc, nimeni pînă astăzi n-a vorbit de un magdalenian sau de un kostenkian mezolitic.

Viaţa continuă nu fără progrese şi nu rămîne neclintită în aceleaşi vechi tipare. Totuşi, unele forme de unelte făurite în urma unor experienţe multimilenare rămîn ca cele mai potrivite anumitor nevoi de viaţă şi muncă primitivă şi ca atare, atît cît persistă aceleaşi condiţii obiective, ele rămîn neschimbate. Atîta vreme cît ne aflăm în faza de vînători şi culegători, iar în tehnica uneltelor rămîne predominantă aceea a cioplirii, ne aflăm în epoca pietrei vechi, *în paleolitic*. Unitatea paleoliticului nu a fost zdruncinată sau frîntă nici prin trecerea de la o climă mai blîndă interglaciară la o climă aspră glaciară, nici prin uriaşele salturi calitative în evoluţia omului. Trecerea de la zinjantrop la pitecantrop, de la pitecantrop la mezopaleoantrop şi de la acesta la acropaleoantrop n-a putut schimba conţinutul epocii care era legat întîi de tehnica de făurire a uneltelor şi de modul de procurare a hranei. Situaţia intermediară care se creează de la o treaptă de dezvoltare la alta nu este suficientă pentru a alcătui o perioadă de sine stătătoare.

Fiind vorba de un paleolitic întîrziat, i s-ar putea spune obsipaleolitic. Termenul ar părea mult mai potrivit, avînd în vedere că el desemnează în fond unele culturi care sînt încă tot paleolitice, dar paleolitice întîrziate, şi prin nimic nu se poate face dovada că ele alcătuiesc o verigă de legătură între paleolitic şi neolitic, neoliticul fiind o cultură nouă, care vine for-

mată gata, altoindu-se cu formele de viață paleolitice întîrziate locale sau împletindu-se cu formele de cultură epipaleolitice în migrație.

Un H. Breuil nu se sfiește să afirme că, în vreme ce păstorii și cultivatorii neolitici de pe continentele vecine (Africa și Asia anterioară) începuseră deja să cuprindă progresiv Europa, în apus acropaleoliticul era în toi.

Ce demonstrează aceste realități ? Un punct de joncțiune între epoca paleolitică și neolitică, un moment de întîlnire, nici măcar o scurtă fază de tranziție. Este prea puțin pentru a îndreptăți o denumire specială. Este vorba de unele faze de sfîrșit ale paleoliticului pur sau de urmașii săi decadenți și unele faze de început ale neoliticului, faze care au acoperit la începutul cercetărilor acel presupus hiatus între paleolitic și neolitic. Dacă în acea vreme termenul mezolitic corespundea unei necesități, astăzi el nu mai are nici o rațiune.

Nici ca limite de timp, nici din punct de vedere antropologic, nici ca tehnică a prelucrării uneltelor, nici ca stadiu social-economic, aceste culturi nu au un specific aparte pentru a determina o perioadă cu nume propriu ilustrînd un conținut deosebit. Este un *mezos* fără conținut, întrucît nu putem rupe nimic de la sfîrșitul paleoliticului sau de la începutul neoliticului spre a crea o ficțiune. Un *mezos* pe nedrept numit astfel, întrucît protoneoliticul se leagă direct și organic de paleoliticul de sfîrșit sau de urmașii săi epipaleolitici, înlănțuirea făcîndu-se fără mijlocire. Se poate vorbi de epoca veche a pietrei, epoca paleolitică, de ultimii urmași direcți ai acestei epoci, de *epipaleolitici și de epoca nouă a pietrei, epoca neolitică, dar nu și de o epocă a pietrei de mijloc, epoca mezolitică, aceasta neputîndu-și justifica numele nici printr-o durată oarecare, nici printr-un conținut special.*

După noi, toate culturile care s-au dezvoltat în holocen, din fazele de sfîrșit ale acropaleoliticului: magdalenian, kostenkian, azilian, swiderian, tardenoasian, aurignacian întîrziat și altele, pînă cînd fac contactul cu primele manifestări neolitice aparțin tot paleoliticului. Din clipa în care apar piatra șlefuită, ceramica, creșterea vitelor și cultivarea primitivă a plantelor intrăm în neolitic.

În concluzie, îndrăznesc să amintesc susținătorilor unei epoci mezolitice, că, indiferent din ce cauze apar forme noi de viață, înainte ca acestea să ajungă la o maturitate cu forță de afirmare, atîta vreme cît caracterele esențiale rămîn cele anterioare, ele fiind dominante, nu există nici un temei să creăm perioade intermediare de sine stătătoare. Atîta vreme cît nu este vorba de supraviețuiri ale unor forme mai vechi, ci de o trăire firească a formelor specifice existente, curente, în care își croiesc drum și trăiesc incipient altele noi, sîntem îndreptățiți cel mult să semnalăm această conviețuire, să-i explicăm prezența, urmînd să stabilim în ce măsură aceste noi trăsături reprezintă într-adevăr germenii viitorului. Aceasta cu atît mai mult cu cît realitățile din țara noastră confirmă că între epoca veche a pietrei și cea nouă nu e nici un hotar precis, dar nu există nici o epocă de sine stătătoare — *un mezos*, — ci o firească fază de tranziție.

Dacă între paleolitic și neolitic se vorbește de o fază de tranziție, de un *mezos* de sine stătător, ce facem cu celelalte vremuri de tranziție

dintre epoca neolitică şi a bronzului, dintre epoca bronzului şi a fierului şi cu acea destul de lungă perioadă, tot de tranziţie, dintre părăsirea Daciei, adică dintre epoca sclavagistă, şi cea feudală? De ce terminologic să avem un *mezos* numai între paleolitic şi neolitic, un *mezos lithos*, o vreme de mijloc între două epoci de piatră, şi nu am face acelaşi joc de cuvinte şi conţinut şi pentru celelalte faze de tranziţie? Ar suna destul de interesant : epoca mezo-neolito-bronzului, epoca mezo-bronzo-fierului sau epoca mezo-sclavagisto-feudală !

Într-un articol viitor ne vom ocupa de problema zisului ,,mezolitic'' de la noi din ţară.

C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR

ЭПИПАЛЕОЛИТ ИЛИ МЕЗОЛИТ. ПРОБЛЕМА ТЕРМИНОЛОГИИ?

РЕЗЮМЕ

Автор считает, что употребление термина «мезолит» на данном этапе исторического изучения конца палеолита и начала неолита не является больше актуальным. Его использование свидетельствует об ошибочных взглядах и отсутствии понимания исторических явлений, имевших место в конце палеолита и начале неолита. Поэтому автор предлагает вернуться к более подходящему термину «эпипалеолит», предложенному Х. Обермайером еще в 1927 г.

Культуры, относимые к так называемой «эпохе мезолита», ни в отношении своих хронологических пределов, ни с антропологической точки зрения, ни по технике обработки орудий труда и стадии общественно-экономического развития, не отличаются особой спецификой, которая позволила бы присвоить этому периоду отдельное наименование.

Это был бы mezos, лишенный содержания, т.к. нельзя оторвать какую-то часть от конца палеолита или от начала неолита и создать из нее фикцию. Несправедливо дать название mezos, поскольку протонеолит органически и непосредственно связан с концом палеолита или его эпипалеолитическим продолжением. Можно говорить о древнем каменном веке — эпохе палеолита, о последнем прямом продолжении этой эпохи — эпипалеолите и о новом каменном веке — эпохе неолита, но нельзя говорить о среднем каменном веке — эпохе мезолита, т.к этот период не оправдывает своего названия ни своей продолжительностью, ни своим особым содержанием.

ÉPIPALÉOLITHIQUE OU MÉSOLITHIQUE. UN PROBLÈME DE TERMINOLOGIE ?

RÉSUMÉ

L'auteur considère que l'emploi du terme de mésolithique pour le stade où se trouve la connaissance historique de la fin du paléolithique et le début du néolithique n'est plus actuelle, sa conservation par tradition étant une erreur de conception et un manque de compréhension des phénomènes historiques survenus à la fin du paléolithique et du début du néolitique. Il suggère en conséquence l'emploi du terme d'épipaléolithique comme plus adéquat proposé depuis 1927 par H. Obermaier.

Ni les limites chronologiques ou les considérations anthropologiques ni la technique des outils ou l'étude sociale-économique, ne justifient l'attribution de certaines civilisations à cette soi-disant époque mésolithique, car ces civilisations n'ont aucune spécification particulière pour délimiter une période bien définie, avec un nom en propre.

Il s'agirait d'un *mésos* sans contenu car on ne peut rien détacher de la fin du paléolithique ou du début du néolithique pour en créer une fiction. Un mésos donc injustement dénommé ainsi, car le protonéolithique se rattache directement et organiquement au paléolithique final ou à l'épipaléolithique suivant, l'enchaînement se réalisant sans intermédiaire. On peut parler d'une époque ancienne de la pierre, l'époque du paléolithique (ainsi que de ses successeurs en ligne directe, tels les gens de l'épipaléolithique) et de la nouvelle époque de la pierre, le néolithique, mais nullement d'une époque de la pierre moyenne, le mésolithique, qui ne peut aucunement justifier son nom ni même pour une durée quelconque et ni même par un contenu spécial.

ASUPRA ÎNCEPUTURILOR EPOCII BRONZULUI ÎN ROMÂNIA

(PARTEA A III-a) *

Caracterul de „discuţie'' al prezentei lucrări, precum şi faptul că ea se publică în mai multe părţi, ne permite să revenim de mai multe ori asupra unor probleme, completîndu-le în măsura în care dezvoltarea discuţiei o cere.

Partea a II-a a lucrării noastre se termina cu unele consideraţii asupra culturii Cernavoda, pe care le putem continua, punînd în discuţie alte contribuţii privitoare la această cultură, pe care nu le-am amintit pînă aici.

Astfel, publicînd trei morminte de înhumaţie descoperite la Tîrpeşti, în regiunea Bacău, Silvia Marinescu-Bîlcu plasează complexul respectiv într-o fază între Folteşti I şi Folteşti II, înaintea aspectului Bogdăneşti [1], stabilind între acesta şi Cernavoda următoarele relaţii : forme şi decoruri ca ale ceramicii de la Tîrpeşti se găsesc în Cernavoda II, care poate fi considerată parţial sincronică cu Tîrpeşti. În ce priveşte ornamentul cu şnurul înfăşurat, acesta apare în nivelurile inferioare ale Cernavodei, iar brîul crestat apare în faza III. Ornamentul cu şnurul este cunoscut în cultura Cucuteni încă din faza sa A—B. Asocierea la Tîrpeşti a elementelor decorative amintite indică tocmai transmiterea unor elemente mai vechi spre orizontul Schneckenberg A din Moldova [2].

Într-o lucrare mai recentă se arată că materialul de tip Cernavoda I (subfază mai nouă) descoperit în săpăturile executate în anii 1962 şi 1963, sub conducerea lui Vladimir Dumitrescu, în cunoscuta aşezare de la Căs-

---

* Partea I a acestei lucrări a apărut în *SCIV*, XVI, 1965, 1, p. 129—148, iar partea a II-a în aceeaşi revistă, XVI, 1965, 2, p. 323—340.

[1] Silvia Marinescu-Bîlcu, *Unele probleme ale perioadei de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului din Moldova în lumina a trei morminte plane de înhumaţie descoperite la Tîrpeşti*, în *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 245.

[2] *Ibidem*, p. 246.

SCIV, tomul 16, nr. 4, p. 775 — 789, Bucureşti, 1965

cioarele [3], poate fi sincronizat cu etapa $A-B_2$ a culturii Cucuteni, faza Gumelniţa B_1, anterioară culturii Cernavoda sau contemporană cu începuturile ei, fiind contemporană cu o etapă tîrzie a fazei Cucuteni A_3.

În strînsă legătură cu cultura Cernavoda trebuie tratată şi problema culturii Folteşti II. Vorbind despre această cultură în părţile precedente ale lucrării noastre, nu am amintit un aspect al problemei, deşi el fusese arătat încă în 1961 de către D. Berciu.

Într-adevăr, în lucrarea sa asupra neoliticului din România, D. Berciu vorbeşte despre un orizont mai tîrziu, Folteşti III, caracterizat prin ceramică ornamentată cu dungi reliefate paralele şi crestate [4].

În ultimul timp această ipoteză a fost confirmată de toţi acei care s-au ocupat cu cultura Folteşti II. P. Roman, a cărui lucrare am citat-o la sfîrşitul părţii a doua a studiului nostru, vorbeşte despre un complex care corespunde ca vreme cu faza A a culturii Glina III-Schneckenberg, cu care este înrudit, precum şi cu ultima fază Cernavoda şi care poate fi numit Folteşti III-Dolheşti. În acest complex pot fi întîlnite toate elementele care caracterizează epoca bronzului [5].

Sesizînd just problema în urma descoperirilor de la Tîrpeşti, pe care le-am citat mai sus, Silvia Marinescu-Bîlcu admite şi ea un orizont Folteşti II tîrziu, caracterizat prin ceramica decorată cu brîie crestate, şi propune ca, întrucît denumirea de Folteşti II s-a încetăţenit în literatura arheologică pentru desemnarea aspectului Glina III-Schneckenberg din aşezarea de la Folteşti, orizontul nou la care se referă să fie numit Uricani — Dolheştii Mari, deoarece aici s-a descoperit pentru întîia oară elementul decorativ ce se va dezvolta în faza A a culturii Schneckenberg, brîul crestat fin sau uşor alveolat [6].

M. Petrescu-Dîmboviţa însuşi, descoperitorul complexelor de la Folteşti, este de acord şi el că în cadrul a ceea ce s-a numit iniţial Folteşti II se pot distinge două faze cronologice [7].

Într-un studiu nou asupra începutului epocii bronzului în Moldova, Marilena Florescu — ale cărei cercetări asupra culturii Folteşti II le-am citat în partea a doua a acestei lucrări — pune din nou în discuţie problema acestei culturi [8]. După ce reaminteşte că în 1951 M. Petrescu-Dîmboviţa descoperise la Folteşti un complex cultural înrudit cu cultura Glina III-Schneckenberg, pe care îl numise Folteşti II, considerîndu-l caracteristic pentru începutul epocii bronzului în Moldova [9], autoarea arată că recent

[3] Ersilia Tudor, *Ceramică aparţinînd culturii Cernavoda descoperită la Căscioarele*, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 555 — 563.

[4] D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961, p. 140.

[5] P. Roman, *Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca bronzului în regiunile extracarpatice ale R.P.R.*, în *Revista Muzeelor*, I, 1964, 4, p. 323.

[6] Silvia Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 248.

[7] M. Petrescu-Dîmboviţa, comunicare verbală (1965).

[8] Marilena Florescu, *Unele observaţii asupra evoluţiei bronzului timpuriu în Moldova*, în volumul de faţă, p. 649—661.

[9] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Săpăturile arheologice de la Folteşti*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 252 şi urm.

s-a introdus, după cum am arătat, noţiunea de Folteşti III pentru desemnarea unui grup ceramic din complexul Folteşti II. Ea este de acord că numai aspectul Horodiştea-Folteşti I nu acoperă întreaga perioadă de tranziţie din Moldova, atrage însă atenţia că denumirea de Folteşti II pentru dezvoltarea acestei etape ar putea produce confuzii, deoarece această noţiune s-a încetăţenit în literatura arheologică pentru indicarea primei perioade a epocii bronzului. În consecinţă, M. Florescu propune ca, avîndu-se în vedere că şi termenul de Folteşti III ar putea produce confuzii, să fie lărgită noţiunea de Horodiştea-Folteşti I care să cuprindă şi faza mai veche Folteşti II, iar noţiunea de Folteşti II să fie rezervată pentru faza mai nouă a acestui complex, care indică prima fază a epocii bronzului în Moldova [10].

Credem că putem fi de acord cu această propunere, folosind şi noi termenul de Folteşti II pentru acel complex care, după cum spune autoarea, include „toate etapele de evoluţie prin care a trecut acest aspect cultural de cînd a luat naştere şi pînă la apariţia primelor elemente ale culturii Monteoru" [11].

Considerînd, de asemenea, că deşi cultura Cernavoda corespunde, aşa cum a arătat D. Berciu, în timp cu epoca bronzului egeo-anatoliană, dar totuşi nu este pentru ţara noastră o cultură a epocii bronzului [12] decît începînd cu faza sa III şi că cultura Folteşti II, în noua accepţie a acestui termen, marchează începutul epocii bronzului pentru unele regiuni, vom pune în discuţie din nou cîteva probleme în legătură cu această cultură, bazîndu-ne îndeosebi pe ultimele consideraţii ale Marilenei Florescu.

Vom căuta ca în legătură cu aceasta să răspundem foarte scurt la cele patru întrebări formulate în partea a II-a a acestei lucrări, întrebări ce se referă la originea, aspectul, înrudirea şi datarea culturii.

În ce priveşte originea culturii Folteşti II, aceasta se naşte din fondul local al perioadei de tranziţie la care s-au adăugat influenţe venite din sud-est şi din nord-est. Legătura cu perioada de tranziţie se evidenţiază prin ceramică, de exemplu în vasele lucrate din pastă grosolană şi decorate cu brîu crestat şi uneori întrerupt de proeminenţe, în vase cu corpul globular şi gîtul scurt, brîuri alveolate, crestături etc. [13].

Într-o lucrare foarte recentă [14] se pune din nou problema culturii Folteşti şi a legăturii ei cu cultura Cernavoda. Pornind de la descoperirea la Bucureşti-Căţelu Nou a unui fund de bordei, în care s-au descoperit

[10] Marilena Florescu, *op. cit.*

[11] *Ibidem.*

[12] Ca, de exemplu, în Ungaria, unde perioada cuprului este influenţată de cultura epocii bronzului din Macedonia şi poate fi paralelizată cronologic cu aceasta, rămînînd totuşi perioada cuprului. Partea mai veche a acestei perioade poate fi paralelizată cu faza mai veche a Bronzului timpuriu macedonean, iar orizontul căruia îi aparţine cultura Bodrogkeresztúr cu faza tîrzie a Bronzului timpuriu din Macedonia. Vezi Ida Bognár-Kutzián, *Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit*, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 228–229 ; idem, *Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit*, în *ActaArch*, 9, 1958, p. 155 şi urm.

[13] M. Florescu. *op. cit.*

[14] Valeriu Leahu, *Săpăturile arheologice de la Căţelu Nou*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, 1965, p. 11 şi urm.

materiale de tip Folteşti II, Valeriu Leahu, autorul lucrării, ajunge la concluzia că acest material este identic cu cel din punctul *b* de la Cernavoda (Cernavoda II). Continuînd consideraţiile sale asupra celor două culturi, Valeriu Leahu crede şi el ca şi P. Roman, ale cărui păreri le-am citat în partea a II-a a lucrării noastre, că descoperirile de la punctul *b* din Cernavoda, deci Cernavoda II, nu reprezintă o continuare în dezvoltare a celor de la Cernavoda I, ci aparţin culturii Folteşti II.

Materialele ceramice descoperite în tell-ul de la Cernavoda (*b*) se caracterizează, spune Leahu, printr-o pastă în care este amestecat calcar fărîmiţat, pietricele şi cioburi pisate şi prin forme ca amfore mari, bombate şi cu gîtul înalt, uneori cu torţi din bandă lată, străchini cu buza evazată, vase-borcan etc. Ca ornament este caracteristic brîul crestat [15].

Prezentînd aspectul culturii, M. Florescu constată două feluri de locuinţe : colibe şi semibordeie. Cele 4 semibordeie descoperite la Bogdăneşti au o formă patrulateră cu colţurile uşor rotunjite şi avînd vatra aşezată în centru sau pe latura de vest [16].

În ce priveşte obiectele de piatră, se menţionează rîşniţe şi frecătoare, topoare mici şi plate, cuţite curbe caracteristice şi vîrfuri de săgeţi cu baza concavă care reprezintă persistenţa tipurilor din perioada de tranziţie [17]. Menţionăm, de asemenea, sule şi dăltiţe făcute din os, fusaiole din lut ars, tronconice sau bitronconice, precum şi figurine zoomorfe, decorate cu şiruri de împunsături verticale [18]. Obiectele de metal se reduc la cîteva ace simple sau mici verigi netipice [19].

Desigur, descoperirile cele mai importante pentru determinarea culturii o formează ceramica, în care predomină cîteva forme principale. Forma cea mai frecventă o reprezintă un vas cu pereţii drepţi, în formă de sac cu buza uşor evazată. Vasele au o culoare cenuşie sau cărămizie şi sînt decorate cu brîul alveolat sau crestat, care este întrerupt de mici proeminenţe dispuse vertical. A doua formă principală constatată de Marilena Florescu este un vas de formă tronconică avînd buza dreaptă şi umărul arcuit. Aceste vase sînt decorate cu un brîu crestat şi cu şiruri de crestături executate cu un instrument ascuţit. Se mai citează boluri, căni cu o toartă, vase cu corp globular avînd gîtul scurt şi buza evazată şi torţi tubulare, precum şi vase cu gîtul în formă de pîlnie. Ornamentul caracteristic îl formează, după cum s-a văzut, brîul reliefat, simplu, crestat sau alveolat. La acesta se adaugă şi dungi reliefate, crestături, găuri-buton, torţi tubulare etc. [20].

Toate acestea ne ajută să încadrăm cultura Folteşti II în acel mare complex de la începutul epocii bronzului, din care fac parte şi culturile Glina-Schneckenberg — dacă se poate vorbi despre două culturi diferite

---

[15] Valeriu Leahu, *Săpăturile arheologice de la Căţelu Nou*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, 1965, p. 22—23.

[16] Marilena Florescu, *Contribuţii la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova*, în *Arheologia Moldovei*, II - III, 1964, p. 107.

[17] M. Florescu, *op.cit.*, p. 106 şi 110 ; idem, *Unele observaţii* . . . , p. 649 şi urm.

[18] M. Florescu, *Contribuţii* . . . . . p. 110.

[19] M. Florescu, *Unele observaţii* . . . . , p. 649 şi urm.

[20] *Ibidem.*

— şi în care, după cum s-a remarcat cu drept cuvînt, diferenţierile nu trec dincolo de variaţiile unor aspecte regionale [21].

Într-adevăr, asemănările între cele trei aspecte, Folteşti II, Glina III şi Schneckenberg, ale acestui mare complex sînt frecvente şi ele au fost scoase în evidenţă. Încă din 1950 s-a arătat că atît la Folteşti, cît şi la Stoicani se găsesc elemente ceramice asemănătoare cu cele ale culturii Glina III. Printre acestea sînt vase cu gîtul înalt, cu fundul drept şi corpul bombat, care sînt caracteristice pentru aspectul timpuriu Glina III, precum şi ornamente compuse din cunoscutele găuri-buton, şiruri de crestături şi torţi în formă de tuburi [22].

Vase cu gura în formă de pîlnie, vase cu corp globular, care au torţi tubulare, brîul crestat sau alveolat, crestături, mici proeminenţe se întîlnesc şi în faza Schneckenberbg A [23].

Amintim printre alte analogii şi cuţitele curbe caracteristice, care se găsesc atît în Folteşti II [24], cît şi în Schneckenberg A [25].

Pe baza unor elemente comune ca olăria cu înveliş roşu, nelustruit, a unor forme ca, de exemplu, askos-ul de la Folteşti, asemănător cu cel de la Gura Cheii, aparţinînd culturii Schneckenberg A, a buzelor de vase crestate, a proeminenţelor, Gh. Bichir sincronizează faza sa Folteşti II-Ruptura cu faza Schneckenberg A[26].

Analogii între cultura Glina III-Schneckenberg şi alte culturi de pe teritoriul ţării noastre ne vor ajuta să plasăm mai precis cultura Folteşti II în cadrul primei perioade a epocii bronzului.

★

În ce priveşte cultura Glina III-Schneckenberg, am arătat în partea a II-a a lucrării noastre care sînt ultimele păreri referitoare la această cultură. Revenim cu unele completări care au în vedere problema originii, a aspectului, a înrudirii şi a datării ei.

Am văzut că D. Berciu, în ultima sa lucrare, considera că cultura Glina III se naşte pe fondul local al ultimei faze Gumelniţa, primind elemente sudice prin intermediul culturii Cernavoda şi elemente răsăritene prin intermediul culturii Folteşti II sau al mormintelor cu ocru [27].

Spuneam, de asemenea, că contribuţia cea mai importantă la cunoaşterea culturii Schneckenberg o formează cercetările lui Gh. Bichir de la Cuciulata. La acestea se adaugă, pentru aspectul Glina III, şi săpăturile executate în 1958, la Roşu, în porţiunea de nord a oraşului Bucureşti, de către Margareta Constantiniu şi Panait I. Panait [28], precum şi săpă-

---

[21] I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, p. 98 ; Marilena Florescu, *op. cit.*

[22] M. Florescu, *Contribuţii*. . ., p. 118.

[23] *Ibidem*, p. 117.

[24] *Ibidem*, p. 110.

[25] Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 97.

[26] *Ibidem*, p. 112.

[27] D. Berciu, în *Rumania before Burebista* (în manuscris).

[28] P.I. Panait şi Margareta Constantiniu, *O aşezare din epoca bronzului la Roşu*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, I, 1962, p. 301—334.

turile de salvare, făcute începînd din 1960 de Valeriu Leahu, la Căţelu Nou, în partea de sud-est a capitalei [29].

Pornind de la descoperirile de la Roşu unde s-au găsit, în două gropi diferite, materiale corespunzînd fazei Schneckenberg A, respectiv B, autorii arată stadiul cunoştinţelor noastre asupra culturii Glina III-Schneckenberg, ajungînd la unele concluzii, dintre care reţinem cîteva. În ce priveşte, în primul rînd, posibilitatea divizării culturii Glina III în diferite faze, autorii arată că rezolvarea acestei probleme este destul de dificilă, deoarece, în general, caracterul subţire şi răvăşit al straturilor în aşezările în care s-a găsit această cultură nu a permis observaţii stratigrafice valabile [30].

Se pare totuşi, că se poate considera ca primă fază a culturii materialul descoperit pe Dealul Arhivelor (Mihai Vodă) din Bucureşti, care poate fi paralelizat cu faza Schneckenberg A şi se pare cu nivelul I de la Bucureşti-Ciurel, în timp ce nivelul II de aici ar putea corespunde cu Schneckenberg B [31].

Revenim la săpăturile de la Roşu pentru a arăta părerea autorilor într-o altă problemă care ne interesează în această lucrare, anume aceea a supravieţuirii elementelor neolitice în culturile de la începutul epocii bronzului.

Am văzut în partea a II-a a acestei lucrări că I. Nestor considera că cultura Glina III se naşte ca un rezultat al sintezei unor elemente mai vechi de tip Gumelniţa cu elemente noi venite din sud şi din est [32].

M. Constantiniu şi P. I. Panait precizează, pe baza materialelor de la Roşu, cîteva elemente de origine gumelniţeană. Acestea sînt : învelişul unor vase ce seamănă cu barbotina de pe vasele de tip Gumelniţa ; decorul cu butoni împinşi dinăuntru în afară, cunoscuţi în faza finală a culturii Gumelniţa, cu deosebirea că găurile din interior sînt astupate după executarea decorului ; crestarea şi alveolarea buzei vaselor, procedeu întîlnit frecvent la sfîrşitul culturii Gumelniţa [33].

În legătură cu supravieţuirea elementelor gumelniţene în Glina III menţionăm faptul semnalat de Val. Leahu că în groapa Glina III de la Căţelu Nou s-a găsit o strachină neolitică, aşa după cum s-a găsit şi la Popeşti-Leordeni într-un complex Glina III un vas de tip Gumelniţa. Leahu crede că e vorba de obiecte descoperite, şi reîngropate de purtătorii culturii Glina [34].

---

[29] Valeriu Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Căţelu Nou*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, I, 1962, p. 21 şi urm. şi în vol. II, 1965, p. 11 şi urm.

[30] P. I. Panait şi M. Constantiniu, *op. cit.*, p. 330. Atragem aici atenţia asupra faptului că consideraţiile pe care le fac autorii la p. 333 asupra descoperirilor făcute de Val. Leahu, în 1960, nu mai sînt valabile, deoarece acesta a arătat în raportul următor (vezi *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, p. 51) că materialul respectiv aparţine culturii Tei, nu unei faze vechi Glina III, cum reiese din vol. I, p. 22.

[31] *Ibidem*, p. 332, şi Sebastian Morintz şi Gh. Cantacuzino, în *Materiale*, V, 1959, p. 634—635.

[32] I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, p. 98.

[33] P. I. Panait şi M. Constantiniu, *op. cit.*, p. 311 şi urm.

[34] Valeriu Leahu, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, vol. II, p. 25—26.

Faptul merită desigur să fie semnalat, fiind greu de presupus că vasele respective au fost folosite pînă în plină cultură Glina III.

Despre aspectul culturii Glina III-Schneckenberg vom spune foarte puţin şi numai în măsura în care e necesar să stabilim analogii cu alte culturi contemporane.

În *Istoria României*, vol. I, pe care o folosim ca bază a discuţiei noastre, găsim unele precizări în această privinţă. Astfel, se arată că purtătorii culturii Glina-Schneckenberg îşi construiau locuinţe pe locuri înalte, uşor de apărat, fără fortificaţii artificiale. Aceste locuinţe par a fi fost făcute din nuiele împletite, pomostite uneori cu puţin chirpici. Ceramica introduce în mod decisiv forma nouă a ceştii şi a cănii şi în locul strachinii întinse, castronul adînc. Ornamentul cel mai caracteristic al ceramicii îl formează aşa-numitele găuri-buton. Se mai găsesc figurine de lut antropo- şi zoomorfe. Mormintele care se cunosc dintr-o fază mai tîrzie (B) constau din schelete chircite în cutii făcute din lespezi de piatră (ciste) [35].

Fără a recurge la lucrări mai vechi asupra culturii Glina III-Schneckenberg, vom încerca să spunem cîteva cuvinte despre prima fază (A) a acestei culturi, referindu-ne la lucrarea menţionată a lui Gh. Bichir [36].

La Cuciulata (r. Rupea), Gh. Bichir a descoperit 2 niveluri (I şi II), nivelul I corespunzînd cu nivelul Schneckenberg A, iar nivelul II cu Schneckenberg B. Resturi de locuinţe se găsesc în ambele niveluri, dintre care se citează o vatră ovală descoperită în nivelul I [37].

Uneltele găsite în ambele niveluri sînt din piatră şi din os. Silexul este foarte rar. Uneltele de piatră sînt topoare-ciocan cu gaură, cuţite curbe (care, după A. Prox, se găseau numai în faza B), lame. În nivelul I s-a găsit un topor plat şi unul cu ambele laturi convexe [38]. În ambele niveluri s-au găsit sule de os. În nivelul I s-au găsit trei dălţi de os [39].

Olăria din faza A constă din castroane cu gura în formă de pîlnie, din amfore, vase tronconice, oale înalte cu corpul sferic, castroane pîntecoase şi tipsii joase (aşa-numitele vase pentru peşte). Ornamentele ceramicii constau din rînduri de găuri, prominenţe, pastile aplicate [40].

În ce priveşte metalul, în aşezări de tip A nu găsim decît sule de aramă [41]. În ce priveşte însă diferite obiecte de metal care pot fi atribuite fazei B şi în general culturii Glina III-Schneckenberg, vom reveni mai jos.

Legături ale culturii cu alte culturi au fost arătate şi în lucrări mai vechi şi nu insistăm asupra lor decît în măsura în care sînt puse în discuţie în lucrările noi la care ne referim. Aşa, de pildă, elemente aparţinînd culturii „paharelor în formă de pîlnie" (Trichterbecherkultur), remarcate

---

[35] I. Nestor, *Istoria României*, I, p. 98–99.
[36] Gh. Bichir, *op. cit.*
[37] *Ibidem*, p. 89.
[38] *Ibidem*, p. 92.
[39] *Ibidem*.
[40] *Ibidem*, p. 95–96.
[41] A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Braşov, 1941, p. 27.

de A. Prox în faza Schneckenberg A [42], au fost observate şi în materialul de la Bucureşti — Mihai Vodă [43].

Mai mult ne interesează însă în această lucrare legăturile pe care le arată cultura Glina III-Schneckenberg cu alte culturi contemporane, legături care contribuie la datarea lor reciprocă. Astfel Gh. Bichir citează vasul de tip „askos”, găsit în peştera de la Gura Cheii, îl atribuie fazei A şi îl aseamănă cu cele două din nivelul superior de la Brăiliţa, considerîndu-l tipologic şi cultural identic cu askosul de la Folteşti [44].

Aşa-numitele „tipsii pentru peşte” care, după cum se ştie, au fost găsite şi în alte culturi, s-au descoperit şi la Cuciulata, în ambele niveluri, şi Gh. Bichir arată că ele sînt cunoscute şi în culturile Periam, Tószeg A, Unetiče (faza timpurie), precum şi în cuprinsul culturii Glina III [45].

Ocupîndu-se, într-un studiu recent, cu modelele de căruţe din epoca bronzului, descoperite pe teritoriul patriei noastre, Gh. Bichir ajunge şi pe baza acestor obiecte de lut ars la unele concluzii de cronologie relativă [46].

Cel mai vechi model de căruţă este cel descoperit în 1959 la Cuciulata, în nivelul I. El aparţine deci fazei Schneckenberg A. Acestuia îi urmează un model găsit în stratul inferior al aşezării „Cetăţuie” de la Otomani. Bichir îl atribuie fazei I a culturii Otomani [47]. Într-adevăr, cele două modele au o mare asemănare, prezentînd ambele o notă comună, am zice arhaică, modelul de la Cuciulata părînd însă mai primitiv.

În legătură cu studierea modelului de la Otomani, Gh. Bichir a examinat materialul descoperit în nivelul I, cel mai vechi, al acestei aşezări, ajungînd la concluzia că el poate fi considerat contemporan cu sfîrşitul fazei A şi cu faza B a culturii Schneckenberg [48].

În schimb, spune Bichir, materialul de tip Otomani, descoperit la Vărşand, de unde se cunoaşte de asemenea un model de căruţă, poate fi sincronizat cu faza Schneckenberg B. Autorul citează cîteva analogii între aceste două culturi, asupra cărora nu insistăm, deoarece pentru moment ne interesează numai orizontul care corespunde cu faza Schneckenberg A. În orice caz, reţinem ca o constatare importantă că materialul de la Vărşand se datează, după Bichir, tot în faza Otomani I, dar într-o etapă mai avansată a acestei faze [49].

Deosebit de important este faptul care reiese din toate aceste consideraţii şi anume că prima fază a primei perioade a epocii bronzului, adică faza Schneckenberg A, are în vest o corespondentă care începe la sfîrşitul ei şi că, în consecinţă, faza Otomani I apare încă în această primă fază,

---

[42] Vezi Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1944, p. 47.

[43] S. Morintz şi Gh. Cantacuzino, în *Materiale*, V, 1959, p. 634.

[44] Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 97—98.

[45] *Ibidem*, p. 98.

[46] Gh. Bichir, *Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 67—86.

[47] *Ibidem*, p. 67—72.

[48] *Ibidem*, p. 72.

[49] *Ibidem*, p. 72—73.

dar se continuă apoi în a doua fază a perioadei I, cea care corespunde cu Schneckenberg B.

Întrebarea care se pune deci este dacă în zona culturii Otomani epoca bronzului începe mai tîrziu decît în sud-estul Transilvaniei, sau dacă timpul corespunzător cu începutul fazei Schneckenberg A a fost ocupat de altă cultură.

Pentru a pune în discuţie această problemă, este necesar să ne ocupăm din nou de cultura Otomani. Urmează deci să vedem care sînt elementele aparţinînd altor culturi cu care se poate sincroniza nivelul Otomani I şi cum se datează aceste elemente.

Am arătat în partea a II-a a acestei lucrări că materialul Otomani I îşi găseşte analogii în nivelurile I—IV de la Periam, în nivelul inferior de la Socodor, în nivelurile IV—III de la Sîntion, în nivelul A de la Tószeg (Ungaria) şi în cimitirul de la Kulcs (Ungaria). Pe baza acestor analogii faza Otomani I a fost datată în perioada A_1 a cronologiei lui Reinecke [50].

Dar să vedem pe scurt prin ce se caracterizează această fază. În aşezarea „Cetăţuia" de la Otomani, stratul aparţinînd acestui nivel are o grosime de 0,25 m. Ceramica descoperită este destul de puţină şi se caracterizează prin vase mari de provizie sau vase de mărime mijlocie. Formele vaselor sînt puţine; ele au în general fundul plat, pereţii slab arcuiţi, gura largă şi dreaptă. Apare şi ceaşca avînd o toartă şi un brîu alveolar sub buză. Ornamentele caracteristice constau din aşa-numitele striuri executate cu mătura (Besenstrich), din „amprente textile" pe toată suprafaţa vasului, crestături pe buza vasului, brîuri şi proeminenţe crestate. Metal nu s-a găsit în acest nivel [51].

În ce priveşte ritul de înmormîntare din această fază a culturii, am văzut că aceasta este incineraţia [52].

După cum am arătat în partea a II-a a prezentei lucrări, la formarea culturii Otomani a contribuit şi cultura Vu edol. Nu ne-am ocupat de cultura Vučedol în partea care se referea la perioada de tranziţie spre epoca bronzului, deoarece importanţa ei pentru teritoriile ţării noastre este mai mică decît a celorlalte culturi din această perioadă. Credem totuşi că prezenţa ei în partea de vest a României ne îndreptăţeşte să-i acordăm cîteva cuvinte.

Pe harta din *Istoria României*, vol. I, pe care este indicată răspîndirea culturilor din perioada de tranziţie, cultura Vučedol este indicată într-un singur punct şi anume la Ostrovul Corbului, în Oltenia [53], iar pe aceeaşi hartă publicată în volumul despre neolitic al lui D. Berciu, este adăugat încă un punct, situat între Orlea şi Celei [54].

În acest volum, autorul citat spune despre cultura Vučedol că în Banat a avut un contact mai puternic cu cultura Baden-Pécel dar

[50] I. Ordentlich, *Поселения в Отомани в свете последних раскопок*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 115 şi urm.

[51] *Ibidem*, p. 119 şi fig. 5.

[52] *Ibidem*, p. 119.

[53] D. Berciu, în *Istoria României*, I, pl. VIII.

[54] D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România*, pl. III.

acțiunea sa s-a manifestat și la răsărit de Porțile de Fier, unde s-a răspîndit sporadic [55].

Mai pe larg s-a ocupat în ultimul timp cu răspîndirea culturii Vučedol pe teritoriul patriei noastre Vladimir Dumitrescu. El publică, împreună cu I. Stratan, unele materiale aparținînd acestei culturi, descoperite după toate probabilitățile pe o insulă dunăreană, situată în fața portului Moldova Veche, discutînd cu acest prilej problemele originii și datării culturii [56].

Reținem din această lucrare, pentru a nu mai cita și altele, că cultura Vučedol nu a putut fi influențată de cultura Vădastra, fiind mult mai nouă decît aceasta și contemporană cu cultura Coțofeni. Descoperirile de la Moldova Veche indică limita de est a așezărilor Vučedol, infiltrările din Oltenia datorîndu-se mai probabil unor schimburi intertribale [57].

Recent, D. Berciu, vorbind iarăși despre cultura Vučedol, spune că grupuri aparținînd acestei culturi, venind pe Dunăre, au pătruns în România. O așezare foarte bogată a existat pe insula de la Moldova Veche. Materialele atestă o fază avansată a culturii, ceramica avînd analogii cu produsele excizate de tip Coțofeni. În Ungaria și în Slovacia cultura Vučedol a avut o evoluție mai lungă, care a durat și în decursul primei perioade a epocii bronzului [58].

Prelungirea culturii Vučedol pînă în prima fază a epocii bronzului a fost arătată și de alți autori [59]. În ce privește răspîndirea ei, se pare că în ultimii ani ea a putut fi identificată în vestul țării și nu numai în sud-vest, ci și în nord-vest [60].

În ce privește originea culturii, există mai multe păreri, asupra cărora nu vom insista [61].

Dar să ne întoarcem la cultura Otomani, în legătură cu care am făcut această digresiune privind cultura Vučedol Am văzut că datorită cercetărilor făcute mai ales în ultimii ani, astăzi putem împărți cultura Otomani în trei faze, dintre care deocamdată ne interesează numai prima. Am văzut de asemenea că această fază se înscrie în prima fază a epocii bronzului, fiind paralelizată cu începuturile culturii Periam-Pecica și fiind identificată în afară de așezările de la Otomani, la Socodor, Sîntion și în cimitirul de la Ciumești.

Am pus mai sus întrebarea dacă cultura Otomani începe chiar de la începutul primei faze a Bronzului, sau dacă, așa cum crede Gh. Bichir, ea începe spre sfîrșitul acestei faze. Am văzut de asemenea că ea are ana-

---

[55] D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, p. 131.

[56] Vl. Dumitrescu și I. Stratan, *Keramik der Vučedol-Kultur aus Moldova Veche im Banat*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 411–427. Cercetările efectuate pe insulă nu au reușit să descopere o așezare de tip Vučedol.

[57] *Ibidem*, p. 425–427.

[58] D. Berciu, *Rumania before Burebista* (în manuscris).

[59] De ex. de Vl. Milojčič, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel—und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 94, sau de Ida Bognár-Kutzián, *Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit*, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 228.

[60] La Ciumești, Berea, Satulung, aproape de Baia Mare. Informație verbală de la Mircea Russu.

[61] Vezi M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit im Serbien und Makedonien*, extras din *39. BerRGK*, 1958, p. 45 și urm.

logii în culturile Periam şi Nagyrév, culturi despre care presupunem că îşi fac apariţia o dată cu prima fază a epocii. Ne dăm seama că aceste considerente nu pot avea o valoare prea mare, deoarece e foarte greu să apreciem dacă analogiile la care ne referim datează atît în cultura Otomani, cît şi în celelalte, exact din acelaşi timp sau dacă ele au pătruns ceva mai tîrziu în spaţiul Otomani.

Să vedem totuşi prin ce se caracterizează începuturile culturii Periam. Pe teritoriul ţării noastre nu s-au făcut cercetări noi privind această cultură [62]. Ultimele păreri asupra culturii Periam exprimate în arheologia românească au fost părerile lui D. Berciu, pe care le-am reprodus la sfîrşitul părţii a II-a a acestei discuţii.

Tot Berciu îşi exprimă în alt loc părerea că complexul Periam-Mokrin-Čoka-Pančevo trebuie plasat la începutul sau cel mult la sfîrşitul fazei Reinecke A_1 [63]. Aceasta arată că întocmai ca pentru cultura Otomani, există şi pentru cultura Periam un dubiu în ce priveşte data exactă a începuturilor ei.

Vom arăta în această privinţă părerea celor care s-au ocupat cu această cultură, atît în ţara noastră cît şi în Ungaria şi în Iugoslavia, ştiut fiind că cultura Periam interesează cele trei ţări [64].

M. Garašanin spune că pe teritoriul iugoslav lipsesc cercetări sistematice privind această cultură. În ce priveşte originea culturii, ea prezintă fără îndoială influenţe din sud. Cultura Periam urmează unei faze mai vechi Nagyrév (Tószeg A). Ea trebuie totuşi încadrată în faza Reinecke A_1, după cum arată micile pumnale care se datează în această perioadă, precum şi faptul că în A_2 îşi face apariţia cultura Vattina [65].

Am arătat cu alt prilej şi alte păreri care există în această privinţă [66]. Spuneam atunci, reproducînd părerile cercetătoarei maghiare Amália Mozsolics, că la frontiera de sud-vest a ţării noastre după cultura Baden-Pécel, pe la 1900 î.e.n., apare cultura Vučedol-Zók, care a provocat sfîrşitul celei dintîi şi care este contemporană cu cultura paharelor campaniforme şi cu ceramica ornamentată cu şnur [67].

În parte contemporană cu cultura Vučedol şi avînd elemente din cultura vaselor campaniforme este grupa Prenagyrév. Forma caracteristică a ceramicii acestei grupe este o cană cu o toartă, cu corpul aproape bitronconic şi cu gîtul uşor conic. Toarta e plasată de obicei sub buză. Această formă se găseşte şi în Macedonia, în Slovacia, în Boemia, dar şi în Oltenia, la Hinova, spune Mozsolics [68].

---

[62] Săpăturile lui I.H. Crişan de la Şanţul-Mare (Pecica) au avut ca obiectiv principal explorarea aşezării dacice şi sînt, de altfel, inedite.

[63] D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 158.

[64] Am mai arătat unele păreri în articolele *Probleme ale epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 377 şi urm.

[65] M. Garašanin, *op. cit.*, p. 74–75.

[66] Dorin Popescu, *op. cit.*, p. 378.

[67] Amália Mozsolics, *Ein Beitrag zur Chronologie der Bronzezeit Ungarns*, în *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra, 1958*, Bratislava, 1961, p. 177 şi urm.

[68] *Ibidem*, p. 179.

Aici ne permitem să observăm că deşi forma de la Hinova se datoreşte aceluiaşi curent sudic, a cărui influenţă durează un timp mai lung, după cum remarcă şi Mozsolics [69], şi cu toate că în articolul nostru citat mai sus am omis să atragem atenţia asupra acestui lucru, descoperirile de la Hinova nu pot fi contemporane cu grupa Prenagyrév, deoarece, după cum se ştie, cultura Glina III apare în Oltenia în faza sa mai tîrzie.

Totuşi dacă admitem că cultura Nagyrév precede cultura Periam, ea ar putea fi contemporană cu cultura Glina, respectiv Schneckenberg A, care eventual ar începe şi ea înaintea culturii Periam.

Se pare că există încă multe probleme care aşteaptă să fie rezolvate înainte de a ne putea pronunţa categoric asupra datei la care începe această cultură.

Întorcîndu-ne la consideraţiile Amáliei Mozsolics, reţinem, ca un lucru important, exprimat şi de alţi arheologi maghiari, faptul că dezvoltarea culturilor în regiunile care ne interesează are la bază o puternică influenţă acţionînd în direcţia sud-nord [70].

În funcţie de această influenţă, Mozsolics stabileşte următoarea cronologie pentru Bronzul din răsăritul Ungariei : întrucît, spune ea, Bronzul III (Tószeg C) este paralelizat cu Micenianul I (1550—1500, după Furumark, sau 1580—1500, după Mylonas), Bronzul I şi II ungar Prenagyrév, intrînd în faza veche a Bronzului I, ar umple Helladicul mijlociu. În cifre absolute acest interval ar corespunde de la 1900 pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea [71].

Dar, ne oprim pentru moment aici, urmînd să ne continuăm consideraţiile în partea a IV-a a acestei lucrări.

DORIN POPESCU

О НАЧАЛЕ БРОНЗОВОГО ВЕКА В РУМЫНИИ

(ЧАСТЬ III)

РЕЗЮМЕ

В третьей части работы автор продолжает высказывать свои соображения о культуре Чернавода. Указывается, что в Тырпешти, область Бакэу, было найдено три погребения с трупоположением, утварь которых имеет сходные черты с Чернавода II и III (прим. 1, 2).

В известном неолитическим поселении из Кэсчиоареле были найдены материалы типа Чернавода I, которые могут быть синхронизированы с этапом А—B_2 культуры Кукутень (прим. 3).

---

[69] Amália Moszolics, *art. cit.*, p. 180.
[70] *Ibidem*, p. 181—182.
[71] *Ibidem*, p. 182.

Далее рассматривается культура Фолтешть II, причем указывается, что в последнее время многие авторы придерживаются мнения, что этот комплекс имеет две фазы, самая новая из которых характеризуется керамикой, украшенной валиком с насечками, будучи современной с культурой Глина III — Шнекенберг (прим. 4—11).

Затем автор обсуждает вопрос о происхождении культуры Фолтешть II, о ее связях с культурой Чернавода и т. д. (прим. 12—15), описывает жилища данной культуры, каменные, костяные и глиняные предметы (прим. 16—18). Металлические изделия состоят из нескольких простых булавок и нетипичных колец (прим. 19).

Керамика культуры Фолтешть II характеризуется несколькими основными формами, среди которых наиболее часто встречающейся является сосуд в форме мешка, с отогнутым венчиком. Сосуды украшены валиками с насечками или углублениями, рядами насечек, маленькими выпуклостями (прим. 20).

Вся эта культура имеет тесные связи с культурой Глина-Шнекенберг (прим. 21). Автор рассматривает аналогии, свидетельствующие о сходстве этих культур (прим. 22 —26).

Излагается и мнение других авторов (Маргарета Константиниу, Панаит И. Панаит, Валериу Ляху и т. д.) относительно культуры Глина-Шнекенберг. Деление культуры на несколько фаз представляет трудности, однако уже установлено, что горизонт из Бухареста (Михай Водэ) образует самую древнюю фазу культуры (прим. 27—31).

Далее показываются некоторые элементы традиции Гумельница, встречающиеся в этой культуре (прим. 32—34), а также кратко излагается ее содержание: жилища, керамика, скульптура, погребения, изделия из камня, кости и металла и т. д. (прим. 32—41).

Установлены связи и с другими культурами, как например с культурами «стаканов в форме воронки» (прим. 42 — 43), Фолтешть, Периам, Тосег А, Унетиче, Отомань (модель глиняной повозки) и т. д. (прим. 44—47).

Исходя из этих связей можно сделать вывод, что конец фазы Шнекенберг А и фаза В современны с фазой I культуры Отомань, а материал из Вэршанда относится, по-видимому, к тому же времени, что и Шнекенберг В (прим. 48—49).

Перейдя к культуре Отомань, автор показывает связи I фазы этой культуры и кратко описывает ее содержание (прим. 50—51).

Культура Вучедол оказала влияние на культуру Отомань. В последнее время во многих местностях страны было установлено присутствие этой культуры. (прим. 53—61).

Что касается культуры Периам, то она возникла в первую фазу эпохи бронзы, но по мнению некоторых исследователей не в самом ее начале. Приводятся различные точки зрения в связи с этим вопросом (прим. 62—65).

В конце третьей части работы упоминаются также некоторые замечания Амалии Мозолич о группе Пренагирев и о хронологии эпохи бронзы в восточной части Венгрии.

Данная работа будет продолжена автором.

À PROPOS DU DÉBUT DE L'ÂGE DU BRONZE EN ROUMANIE

(IIe PARTIE)

RÉSUMÉ

Dans la IIIe partie de l'ouvrage on envisage certaines considérations concernant la civilisation de Cernavoda. C'est ainsi qu'on mentionne la découverte à Tîrpești, dans la région de Bacău, de trois tombes d'inhumation dont le mobilier funéraire présente des analogies dans Cernavoda II et III (notes 1,2).

Dans l'établissement néolithique de Căscioarele on a découvert des matériaux de type Cernavoda I qui peuvent être synchronisés à l'étape A—B_2 de la civilisation de Cucuteni (note 3).

On passe ensuite à la civilisation de Foltești II, en précisant que ces derniers temps tous les auteurs envisagent deux phases pour ce complexe, la plus récente caractérisée par la céramique ornée de bandes à encoches et étant contemporaine de la civilisation Glina III-Schneckenberg (notes 4-11).

Ensuite on discute l'origine de la civilisation de Foltești II, ses rapports avec Cernavoda, etc. (notes 12—15), on décrit ses habitations, les objets en pierre, en os ou en terre glaise (notes 16—18). Les objets en métal ne sont représentés que par de simples aiguilles ou anneaux atypiques (note 19).

La céramique de la civilisation de Foltești II présente quelques formes principales parmi lesquelles la plus fréquente celle en forme de sac au bord évasé. Les ornements consistent en bandes à alvéoles, ou à encoches, des rangées d'encoches, de petites proéminences (note 20).

La civilisation a des rapports étroits avec la civilisation de Glina-Schneckenberg (note 21). On signale également les analogies que l'on trouve dans ces civilisations (notes 22—26).

Sont cités également certains points de vue sur la civilisation de Glina-Schneckenberg, parmi lesquels ceux de Margareta Constantiniu et Panait I. Panait et Valeriu Leahu. La division de cette civilisation en plusieurs phases comporte certaines difficultés, toutefois il reste bien établi que le niveau de Bucarest (Mihai Vodă) représente la phase la plus ancienne de cette civilisation (notes 27—31).

Sont indiqués certains éléments de tradition Gumelnița de cette civilisation (notes 32—34), ainsi qu'en résumé les éléments de la civilisation : habitations, céramique, plastique, tombes, objets en pierre, os, métal, etc. (notes 32—41), ainsi que ses rapports avec d'autres civilisations, celle « des vases en forme d'entonnoir » (notes 42—43), celle de Foltești, Periam, Tószeg A, Unetiče, Otomani (modèle de charriot en terre glaise), etc. (notes 44—47).

Sur la foi de ces rapports on pourrait considérer que la fin de la phase de Schneckenberg A et la phase B sont contemporaines à la phase

I de Otomani, tandis que les matériaux de Vărşand seraient contemporains de Schneckenberg B (notes 48—49).

En passant à la civilisation d'Otomani on montre les rapports de la Ière phase de cette civilisation avec d'autres civilisations, ainsi que les éléments qui la composent (notes 50—51).

La civilisation de Vučedol a influencé celle de Otomani. On l'a rencontrée en plusieurs endroits du pays (notes 53—61).

Quant à la civilisation de Periam, elle a commencé dans la première époque de l'âge du bronze mais, selon certains points de vue, pas tout à fait dès son début (notes 62—65).

La troisième partie de l'ouvrage se termine avec la mention des considérations de Amália Mozsolics concernant le groupe Prenagyrév et sur la chronologie de l'âge du bronze dans l'est de la Hongrie.

L'ouvrage continue.

O APLICĂ SCITICĂ DE LA ŞEICA MICĂ

(R. MEDIAŞ, REG. BRAŞOV)

Una dintre problemele istoriei Transilvaniei, rămasă pînă acum nesoluţionată sau mai bine-zis asupra căreia nu există o părere unanim acceptată este cea a sciţilor. Această problemă se încadrează într-o sferă mai largă şi anume a prezenţei sciţilor pe teritoriul Europei centrale şi sud-estice. După unii cercetători elementele culturii materiale scitice, pe teritoriile amintite, reprezintă doar influenţe culturale şi nu prezenţa lor efectivă [1]. În ce ne priveşte sîntem de părere că în Transilvania avem de-a face cu un grup scitic venit aici de pe teritoriul de silvo-stepă al Uniunii Sovietice, teritoriu în care îşi găsesc analogii cele mai multe dintre materialele scitice din Transilvania. Este foarte probabil ca pe teritoriile de silvo-stepă ale Uniunii Sovietice să nu fi existat o populaţie omogenă din punct de vedere etnic şi că elementul scitic de aici să fi fost amestecat cu alte populaţii printre care şi traci.

Sciţii din Transilvania au fost identificaţi de către acad. C. Daicoviciu cu agatîrşii amintiţi de Herodot [2]. Nu vom înşira aici toate argumentele care ne fac să vedem în purtătorii culturii materiale scitice un grup străin şi nu autohton în Transilvania, argumente pe care le-am adus cu altă ocazie [3]. Aici vrem să publicăm încă o piesă de factură scitică care vine să întărească concluziile la care am ajuns.

---

[1] Dintre ultimele lucrări privind această problemă vezi F. Hančar, *Die Skythen als Forschungsproblem*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 67—83; T. Sulimirski, *Die Skythen in Mittel- und Westeuropa*, în *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg vom 24. bis 30. August, 1958*, Berlin, 1961, p. 793—843; M. Dusek, *Die Thrako-Skytische Periode in der Slowakei*, în *SlovArch*, IX, 1—2, 1961, p. 155—174.

[2] C. Daicoviciu, *Însemnări despre daci* (VIII), în *Steaua*, nr. 5, 1956, p. 116.

[3] Vezi *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraş. Consideraţii asupra grupului scitic din Transilvania*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 117—130. Trebuie să acceptăm şi cu această ocazie că grupul scitic din Transilvania se deosebeşte substanţial atît de cel din Cehoslovacia cît şi de cel de pe Tisa, deşi M. Dusek, *op. cit.*, le consideră ca o unitate. Deosebirea esenţială constă în însuşi ritul funerar şi anume în Transilvania avem numai înhumaţie şi

În 1945 K. Horedt [4] a publicat un ornament scitic de curea, în formă de cruce, descoperit în hotarul comunei Şeica Mică (r. Mediaş) şi păstrat în colecţiile Muzeului Brukenthal din Sibiu (inv. nr. 12040). În colecţiile aceluiaşi muzeu, provenind tot de la Şeica Mică, se mai păstrează o aplică

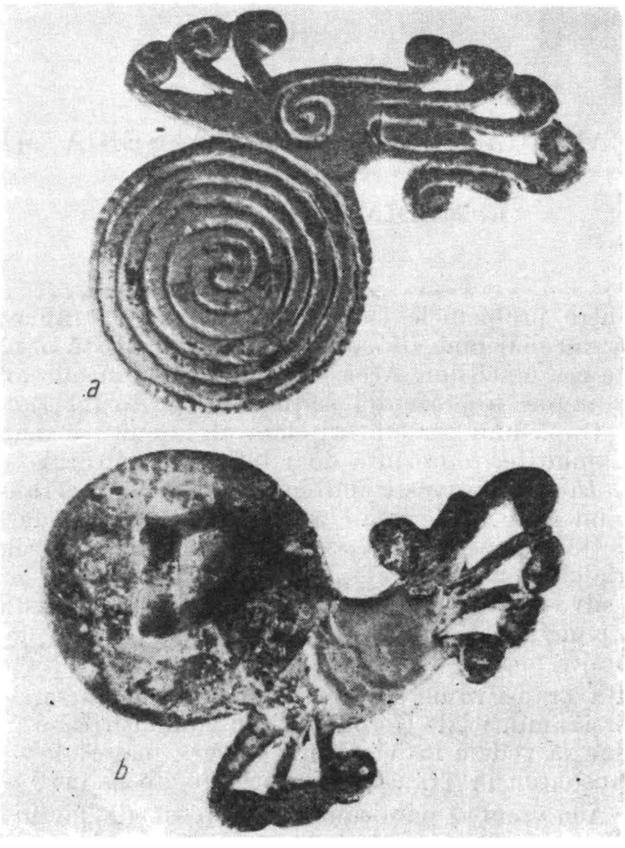

Fig. 1. — Aplica scitică de la Şeica Mică.

terminată printr-un cap de cerb stilizat şi un vîrf de săgeată din bronz cu trei muchii (Muz. Brukenthal, inv. nr. 13017). Nu este exclus ca toate aceste piese să fi făcut parte din inventarul unui mormînt sau, mai probabil, provin din mai multe morminte ale unei necropole scitice de la Şeica Mică. Ni se pare mai puţin probabil să fie vorba doar de un singur

cu totul excepţional incineraţie. Din numeroasele morminte pe care le cunoaştem există doar două morminte de incineraţie în necropola de la Ciumbrud unde au fost dezvelite 22 de morminte. Cf. St. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud)*, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 233—240.

[4] K. Horedt, *Skythische Riemenzierate*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 515.

mormînt pentru că piesele au intrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu la date diferite; astfel vîrful de săgeată a fost achiziţionat în 1879, iar ornamentul de curea abia în 1890. Din păcate însă nu avem nici o relatare asupra condiţiilor în care au fost descoperite. În registrele de inventar ale Muzeului Brukenthal, în cazul ornamentului publicat de K. Horedt, se menţionează punctul topografic ,,Im Stampen'', iar pentru celelalte este dată numai localitatea Şeica Mică (Klein Schelken), fără altă precizare.

Aplica (Muz. Brukenthal, inv. nr. 10430 — A. 6 799) [5] este de bronz şi a fost confecţionată prin turnare. Ea este de forma unui disc ornamentat cu o linie incizată în formă de spirală şi se termină printr-un cap de cerb foarte stilizat (fig. 1 a). Coarnele cerbului sînt redate în maniera specifică pentru arta animalieră scitică şi anume linii drepte sau oblice, răsucite la capăt în formă de cerc [6], iar ochiul este şi el redat printr-o linie răsucită. Pe faţa interioară discul este prevăzut cu o toartă de fixare (fig. 1 b). Piesa are următoarele dimensiuni: diametrul discului 3,6 cm; grosimea plăcii 0,2 cm; lungimea ornamentului în formă de cervideu 6 cm; lăţimea lui 2,5 cm; lungimea torţii 1,4 cm; lăţimea 0,5 cm; grosimea 0,3 cm.

Pînă acum din Transilvania se cunoştea o singură aplică de bronz în formă de cerb, descoperită într-un mormînt de inhumaţie la Sf. Gheorghe [7]. În schimb, asemenea piese sînt numeroase pe teritoriul Uniunii Sovietice, fără să vorbim de piesele mai mari de aur lucrate în stil animalier. Cea mai apropiată analogie pe care o cunoaştem o constituie o aplică de bronz dintr-un mormînt scitic aparţinînd grupului kuban a lui E. Minns [8]. Aplica de la Şeica Mică este însă şi mai mult stilizată decît cea publicată de Minns, iar corpul animalului lipseşte cu desăvîrşire. Asemenea aplici reprezentînd cerbi foarte stilizaţi se întîlnesc şi în grupul kievian [9]. În acelaşi grup se întîlnesc aplici de bronz cu spirală incizată însă fără să aibă ornamentul în formă de cap de cerb [10]. În stilul animalier scitic se schematizează uneori aşa de mult, încît cu greu poate fi recunoscut animalul despre care este vorba [11].

Cerbul sub diferite forme se întîlneşte în toate grupele scitice, atît în partea europeană a Uniunii Sovietice cît şi în cea asiatică [12]. De asemenea

---

[5] Mulţumim şi pe această cale conducerii Muzeului Brukenthal care ne-a pus la dispoziţie pentru studiu şi publicare şi ne-a trimis fotografia piesei de care ne ocupăm.

[6] Vezi, de exemplu, cerbul de la Kul-Oba. Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 203, fig. 98.

[7] Z. Székely, *Mormîntul scitic de la Sf. Gheorghe*, în *SCIV*, XII, 1960, 2, p. 373—380. Pentru a-şi putea susţine teza, după părerea noastră lipsită de temei, că în Transilvania este vorba numai de influenţe scitice şi nu de prezenţa lor efectivă, Z. Székely atribuie aplica de la Sf. Gheorghe grecilor. Or, este îndeobşte cunoscut faptul că marea majoritate a obiectelor de podoabă scitice sînt confecţionate în ateliere greceşti pentru sciţi şi sînt vehiculate de ei. Am arătat cu altă ocazie, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, p. 117—129, că în Transilvania prezenţa sciţilor este dovedită atît de izvoarele arheologice cît şi de cele literare.

[8] Ellis H. Minns, *op. cit.*, p. 214, colţ dreapta.

[9] *Ibidem*, p. 191.

[10] *Ibidem*, p. 190.

[11] M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in south Russia*, Oxford, 1922, p. 194.

[12] Cf. Ebert, I, *RL*, XIII, Berlin, 1929, p. 73 şi urm.

este întîlnit în descoperirile scitice de pe teritoriul Republicii Populare Ungare [13].

Aplicile de bronz de felul celei de la Șeica Mică se turnau probabil în ateliere grecești pentru sciți, ca și alte obiecte, cum ar fi de exemplu oglinzile [14], și foloseau ca podoabe de harnașament sau pentru ornamentarea scuturilor [15].

Pînă nu demult în repertoriul descoperirilor scitice din Transilvania [16] arta animalieră scitică era reprezentată doar pe mînerele oglinzilor de bronz și pe vîrfurile de baldachin, în afara binecunoscutei săbii de la Dobolii de Jos, fapt pentru care, printre altele, unii autori au înclinat să atribuie aceste descoperiri autohtonilor traci [17]. Iată, însă, că la lista obiectelor scitice din Transilvania vin să se adauge acum și reprezentări ale binecunoscutului cerb din arta animalieră scitică, prezent pe aplica de la Șeica Mică și pe cea de la Sf. Gheorghe.

I. H. CRIȘAN

СКИФСКАЯ БЛЯХА ИЗ ШЕИКА МИКЭ

(Р-Н МЕДИАШ, БРАШОВСКАЯ ОБЛ.)

РЕЗЮМЕ

Автор публикует скифскую бляху (рис. 1), найденную в Шеике Микэ и хранящуюся в Брукентальском музее в Сибиу. В этой же местности были найдены скифское ременное украшение, опубликованное К. Хоредтом (в «*Dacia*», XI—X, 1941—1944, стр. 545), и бронзовый трехгранный наконечник стрелы, хранящийся в Брукентальском музее. Автор предполагает, что все предметы происходят из разрушенных скифских погребений.

До сих пор в Трансильвании была известна единственная, изображающая оленя, скифская бляха, найденная в Сф. Георге. Для бляхи из Шеика Микэ, где голова оленя сильно стилизована, автор приводит аналогии из кубанской и киевской групп Е. Миннса.

С опубликованием данной бляхи увеличивается число предметов скифского искусства, звериного стиля, в Трансильвании, представленного

[13] Vezi de exemplu, N. Fettich, *A tápioszentmártoni aranyszarvos*, in *AÉ*, 1927, p. 138—145; idem, A zöldhalompusztai szkitalelet, in *ArchHung*, III, 1928.

[14] Cf. N.N. Bondari, în *SA*, XXIII, 1955, p. 59; M. Párducz, *Szkita tükrök a kárpát-medencében*, în *AÉ*, 85, 1958, p. 61.

[15] Cf. N. Fettich, *A garcsinovoi szkita lelet*, în *ArchHung*, XV, 1934, p. 30.

[16] Vezi ultima listă de I. H. Crișan, in *AMMediaș*, III, 1955—1956, p. 60—68, cu completări, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, p. 125, n. 4.

[17] Ca, de exemplu, A. I. Meliukova, în *SA*, XXII, p. 218—249.

до сих пор (кроме недавно опубликованной бляхи из Сф. Георге) лишь ручками бронзовых зеркал и верхними концами балдахина, не считая хорошо известного меча из Доболии де Жос.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКА

Рис. 1. — Скифская бляха из Шеика Микэ.

UNE APPLIQUE SCYTHIQUE DE ȘEICA MICĂ

(DISTRICT DE MEDIAȘ, RÉGION DE BRAȘOV)

RÉSUMÉ

L'auteur publie une applique scythique (fig. 1) découverte à Șeica Mică et conservée au Musé Brukenthal de Sibiu. Dans cette même localité on a découvert aussi un ornement scythique de courroie publié par K. Horedt (dans *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 545) et une pointe de flèche en bronze à trois arêtes, tous conservés également au Musée Brukenthal. L'auteur suppose que toutes ces pièces proviennent de tombes scythiques, aujourd'hui disparues.

On ne connaissait jusqu'à présent qu'une seule applique scythique représentant un cerf, découverte à Sf. Gheorghe. Pour celle de Șeica Mică, dont la tête du cerf est fortement stylisée, l'auteur cite des analogies avec celles du groupe de Kuban et de Kiew de E. Minns.

La publication de cette pièce s'ajoute aux autres éléments de l'art animalier scythique de Transylvanie, représenté jusqu'à présent (en dehors de l'applique de Sf. Gheorghe, récemment publiée) seulement par les manches de glace en bronze et les pointes de baldaquin, à l'exception du sabre renommé de Dobolii de Jos.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Applique scythique de Șeica Mică.

O FIGURINĂ ECVESTRĂ DESCOPERITĂ LA CELEI

În fosta colecție Papazoglu din fondul vechi al Muzeului Național de Antichități, printre numeroase materiale arheologice din diverse epoci, se află o interesantă figurină din lut ars reprezentînd un călăreț pe un cal montat pe patru roți.

Figurina provine de la Celei, așa cum se menționează în registrul inventar al colecției [1]. Orice alte date privitoare la condițiile de descoperire lipsesc. Figurina se păstrează aproape completă, lipsindu-i doar cîteva mici fragmente de la gîtul și din corpul calului. Roțile sînt intacte.

Figurina este lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșie-gălbuie. Calul și călărețul au fost turnați separat în două tipare din cîte două valve și „sudați" după această operație. Calul prezintă o lungime de 0,198 m, iar înălțimea de 0,142 m. Înălțimea călărețului este de 0,176 m.

Călărețul este reprezentat sumar, fără picioare, într-o ținută rigidă. Fața, încadrată de un păr des care cade pe frunte în șuvițe ondulate, are trăsăturile slab reliefate. Este îmbrăcat cu o manta ce cade drept în față și formează cîteva falduri pe spate, realizate stilizat prin incizii oblice. La înălțimea pieptului, în partea stîngă, este modelat un scut mic, rotund, cu umbo, iar în dreapta este reprezentat numai pumnul întredeschis, străbătut de o perforație verticală menită, probabil, la fixarea unei lance.

Calul are capul mare, gîtul gros și corpul relativ scurt. La botul calului se constată o alunecare a tiparelor și anume, jumătatea din dreapta este deplasată în față cu 2—3 mm în raport cu jumătatea din stînga. Ochii sînt indicați prin două proeminențe, urechile ciulite sînt schițate pe coama bogată ce se ridică pe vîrful capului și continuă jos pe gît. Pe

---

[1] În *Inventarul Colecției Papazoglu luată în primire de Comisiunea instituită de Ministerul Cultelor și Instrucției cu ordinul nr. 77132/908*, la nr. 632—639, se spune : „Un căluț pe patru roate pe care se află un călăreț, jucărie de copil. Fragmentară. Proveniența Celei. Antică". În catalogul antichităților din Colecția Papazoglu, publicat în 1864, la p. 31, la cap. *Statui de pămînt ars* se arată : „Car cu patru roți și doi cai se mînă de un oștean, acesta s-a găsit întreg (seamănă prea mult cu jucărie de copii)". Fără îndoială este aceeași piesă greșit descrisă în catalogul din 1864.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 797 — 802, București, 1965

Fig. 1. — *Celei.* Figurină ecvestră.

botul rotund două găuri sugerează nările, iar o crestătură orizontală reprezintă gura. În partea inferioară, botul este perforat orizontal dintr-o parte în alta, pentru a se putea petrece o sfoară de care se trăgea piesa.

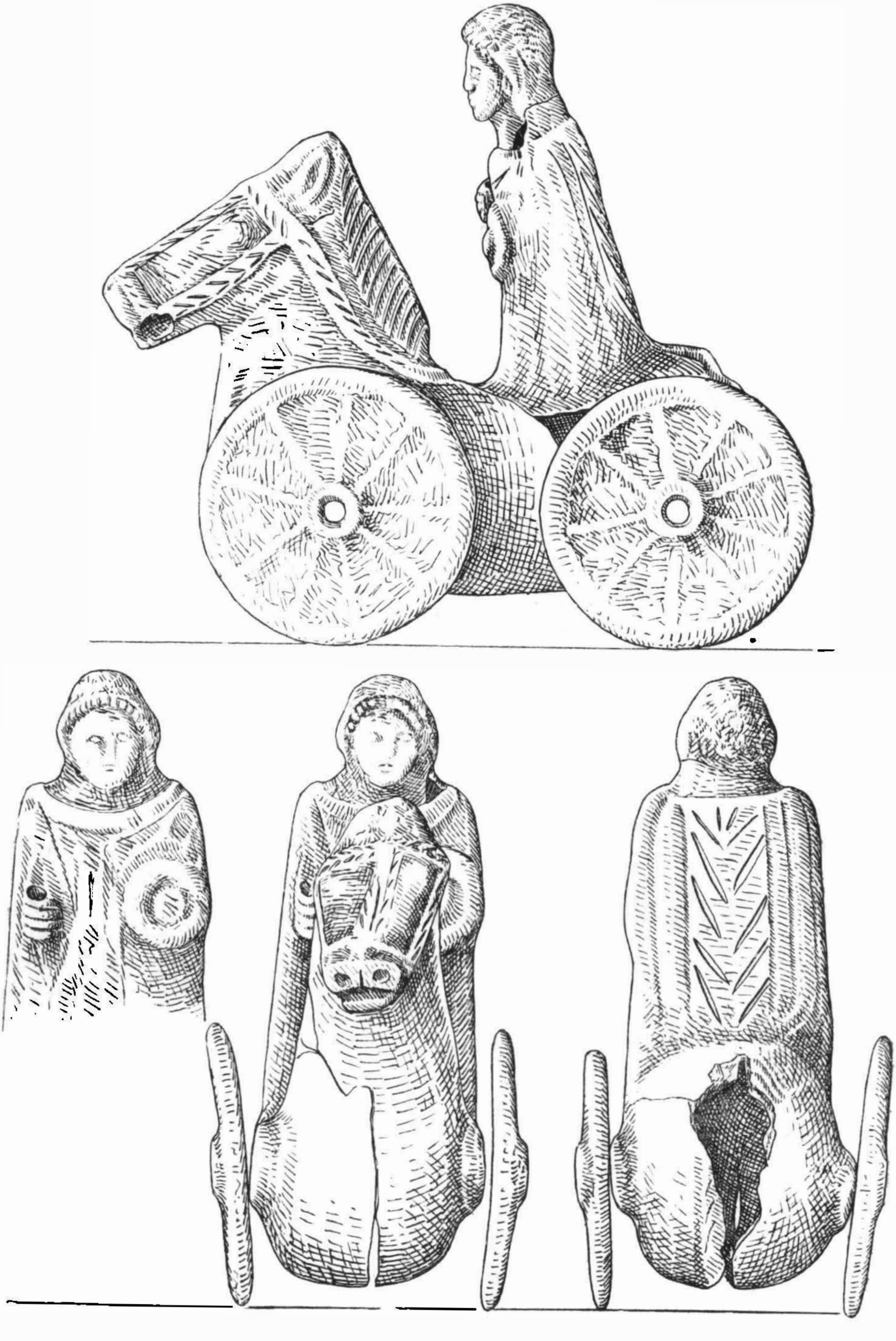

Fig. 2. — *Celei.* Figurină ecvestră (desen).

Căpăstrul este modelat în relief și continuă cu hățurile ce încadrează coama, de o parte și de alta a gîtului. Căpăstrul și hățurile sînt ornamentate cu crestături oblice. Corpul calului are în partea de jos, în locul picioarelor, două perechi de găuri destinate osiilor ce susțineau roțile.

Roțile sînt lucrate dintr-o pastă mai aspră decît pasta figurinei. Trei din cele patru roți au pasta roșie-cărămizie și diametrul de 0,084 m, iar a patra, sensibil mai mică, are pasta de o nuanță cărămizie mai închisă și diametrul de 0,075 m.

Roțile constau din discuri pline pe care sînt modelate în relief spițele și butucul. Cele trei roți mai mari au nouă spițe, iar roata cea mică are numai opt. La aceasta din urmă, gaura destinată osiei este mai mică, de 0,007 m, față de 0,012 m la celelalte.

Judecînd după pastă, roțile n-au aparținut inițial figurinei, și e probabil că nici nu provin de la aceeași piesă, întrucît una din ele diferă de celelalte prin culoarea pastei, dimensiuni și număr de spițe.

Pe teritoriul țării noastre cunoaștem o singură figurină asemănătoare, descoperită la Turda și păstrată acum la Muzeul arheologic din Cluj [2]. Roți întregi sau fragmentare se cunosc însă din mai multe localități. Astfel, în castrul roman de la Gilău s-a găsit o roată provenită, după părearea autorului raportului săpăturilor, de la un car de cult [3]; printre obiectele din ceramică descoperite în așezarea romană de la Cristești [4], se citează și „fragmente a două roți mici imitînd roțile de car".

La acestea adăugăm cîteva roți asemănătoare din Muzeul arheologic din Cluj, descoperite la Alba Iulia—Partoș și la Miercurea Sibiului [5].

În literatura arheologică am găsit figurine asemănătoare în ținuturile balcanice ale imperiului roman. În Bulgaria, la Galovo, a fost descoperit, în condiții necunoscute, un căluț din lut ars așezat pe roți [6]. De asemenea, la Slokoșcița (reg. Kiustendilsko), într-un mormînt descoperit întîmplător, a fost găsită, împreună cu vase romane și o monedă de bronz nedeterminată, o figurină din lut ars reprezentînd un călăreț pe un cal montat pe roți [7]. Un alt exemplar, reprezentînd un căluț pe roți, cu călăreț, a apărut într-un mormînt descoperit întîmplător la Suhindol (reg. Sevlievo) [8]. Această figurină este datată pe baza cerceilor de aur și a brățării de argint, descoperite în același mormînt, în secolele II—III e.n.

Pe teritoriul Iugoslaviei, la Belgrad (vechiul Singidunum), cu ocazia unor săpături de salvare, a fost descoperit într-o necropolă un căluț din

[2] M.A.C., inv. I 8046: reprezintă un căluț pe roți al cărui călăreț s-a pierdut: este piesa pe care M. Rusu o denumește cărucior cu patru roți (vezi *Cercetări arheologice la Gilău*, în *Materiale*, II, 1956, p. 699, nota 1).

[3] *Ibidem*, p. 699, și fig. 7/2.

[4] D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 179 și fig. 117/8 și 11.

[5] M.A.C., inv. I 4366 (roată de la Alba Iulia—Partoș); inv. I 8096—8100 (roți de la Miercurea Sibiu); informație verbală primită de la M. Rusu.

[6] B. Filov, *Новооткрити старини*, în *Izvestiia-Société*, II, 1911, p. 275, fig. 9.

[7] *Ibidem*, p. 286 și fig. 21.

[8] *Ibidem*, V. 1915, p. 226—227 și fig. 161.

lut ars, fără călăreț [9]. La piept, calul prezintă un inel pentru introducerea sforii cu care se trăgea jucăria. În aceeași necropolă s-au găsit și alte obiecte din epoca romană, între care menționăm vase de sticlă, o brățară și un inel, materiale pe baza cărora descoperitorul datează necropola în secolele III – IV e.n. [10].

Din Grecia antică menționăm două exemplare la Atena [11]; primul, un căluț pe roți pictat cu alb și benzi roșii, a fost descoperit într-un mormînt de copil; celălalt, descoperit în condiții necunoscute, asemănător cu primul, are în plus o perforație la bot pentru sfoara cu care se trăgea. Ambele figurine provin dintr-o colecție particulară, lipsind orice indicații care să facă posibilă datarea lor. Un alt exemplar a fost descoperit într-un mormînt din necropola de la Myrina [12]. Este de asemenea un căluț pe roți, avînd harnașamentul și coama pictate cu roșu. Pentru sfoara de tras erau prevăzute două perforații la gîtul și coama calului. Din nefericire, nici această figurină nu este datată, elementele publicate în legătură cu necropola de la Myrina nefiind suficiente pentru încadrarea cronologică a fiecărui mormînt în parte.

Unele caracteristici ale figurinei noastre, întîlnite și la cele amintite mai sus, ne îndeamnă s-o încadrăm în categoria jucăriilor, părere împărtășită de majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de această categorie de obiecte [13]. Mai întîi, toate figurinele citate au fost montate pe roți, pentru a fi trase; la toate am întîlnit perforația prin care era trecută sfoara cu ajutorul căreia erau puse în mișcare. Apoi, o parte din figurinele ale căror condiții de descoperire sînt cunoscute au făcut parte din inventarul unor morminte de copii, după un obicei foarte răspîndit în antichitate.

Firește, nu poate fi vorba de jucării în adevăratul înțeles al cuvîntului, ci de jucării votive modelate anume pentru a fi depuse în morminte, copii în material rezistent a unor simple jucării de lemn [14].

După cum s-a arătat mai sus, aria de răspîndire a acestui tip de figurine se restrînge la ținuturile balcano-dunărene. De aceea credem că se poate face o legătură între tipul figurinei noastre și preferința acestei regiuni pentru imaginea călărețului.

Din lipsa oricăror indicații asupra condițiilor de descoperire, nu putem da o încadrare cronologică mai exactă figurinei noastre. Ținînd seama de condițiile generale istorice ale vieții așezării romane de la Celei (vechea Sucidava) [15] și în analogie cu inventarul mormintelor în care au

[9] D.M. Garašanin, *Рад Музея града Београда на археологиуа поле ослододена*, în *Myzeju*, 1, 1948, Belgrad, p. 126, 13 și fig. 7.

[10] *Ibidem*, p. 128, fig. 8/a-d.

[11] J. Martha, *Catalogue des figurines en terre cuite du Musée de la Société archéologique d'Athènes*, Paris, 1880, p. 21, nr. 85 (247) și 86 (431).

[12] E. Pottier și S. Reinach, *La nécropole de Myrina*, Paris, 1888, p. 570, nr. 368 (197).

[13] B. Filov, în special în *Izvestiia-Société*, V, 1915, p. 226–227; D. Garašanin, *loc. cit.*, presupune că o asemenea figurină a fost depusă în mormîntul unui copil; E. Pottier și S. Reinach *loc. cit.*

[14] După sugestia cercetătoarei Gabriella Bordenache, căreia îi mulțumim și pe această cale pentru ajutorul dat.

[15] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 2-a, București, 1958, p. 169–174.

fost găsite jucăriile sus-citate, putem data figurina noastră în epoca romană, în secolele II—III e.n. În sprijinul acestei datări vine împrejurarea că ea este lucrată din ceramică roşie, caracteristică, după cum se ştie, acelei epoci.

SMARANDA COMĂNESCU

ФИГУРКА ВСАДНИКА, НАЙДЕННАЯ В ЧЕЛЕЙ

РЕЗЮМЕ

В бывшей коллекции Папазоглу, из старых коллекций Национального музея древностей, имеется фигурка из обожженной глины, представляющая собой всадника на коне, укрепленном на четырех колесиках. По аналогии с такими же фигурками, обнаруженными в балкано-дунайских провинциях римской империи, автор установливает, что фигурка является детской игрушкой, вотивного характера, и датируется II — III вв. н.э.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — *Челей.* Фигурка всадника.
Рис. 2. — *Челей.* Фигурка всадника (рисунок).

UNE FIGURINE ÉQUESTRE DÉCOUVERTE À CELEI

RÉSUMÉ

Dans l'ex-collection Papazoglu (les collections anciennes du Musée National d'Antiquités) se trouve une figurine en terre cuite représentant un cavalier sur un cheval, fixé sur quatre roues. De par son analogie avec d'autres figurines similaires découvertes dans les provinces balcano-danubiennes de l'Empire romain on a pu établir qu'il s'agit d'un jouet d'enfant datant des IIe —IIIe siècles de n.è.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Celei.* Figurine équestre.
Fig. 2. — *Celei.* Figurine équestre (dessin).

ÎN JURUL INSCRIPȚIEI CU DEDICAȚIA COLONIEI SEPTIMIA DROBETA PENTRU ÎMPĂRATUL CARACALLA

Cetatea medievală a Severinului abundă în materiale din epoca Daciei romane. Inscripţia ce ne-a dat prilejul acestei expuneri s-a găsit ca treaptă în zidăria din colţul sud-estic al naosului capelei cetăţii [1].

Pentru o intrare dinspre nord în capelă, o lespede de piatră cu o inscripţie funerară, tăiată, servise ca stîlp lateral (fig. 1 I, 3) [2]. La baza stîlpului de mijloc dintre pronaos şi naos se folosise un fragment de monument funerar (fig. 1 Mf) [3].

În paramentul exterior al zidului, straturi suprapuse de cărămizi bipedale alternînd cu straturi de aceeaşi înălţime, din mortar de var amestecat cu sfărîmături de piatră, erau limitate lateral cu bipedale aşezate vertical. Dar cea mai preţioasă indicaţie despre prezenţa romanilor cu construcţii masive chiar pe platoul cetăţii medievale ne-o dă absida capelei zidită peste ruina unei construcţii absidale. Aceasta se prelungea către sud cu o alta mai mică, tot absidală, alături de care s-a descoperit un canal roman cu direcţia spre vest şi al cărui ultim sector s-a găsit sub construcţia medievală de pe latura de sud (fig. 1 Aa-Am-K) [4].

Ce destinaţie a putut avea acest complex de construcţii romane? Evident că numai una cu caracter religios.

În săpăturile noastre de la termele romane şi cimitirul medieval de pe platoul de la N de ele, s-a găsit monumentul funerar al lui M(arcus) Mincius Symphorus, Aug(ustalis) m(unicipii) H(adriani) D(robetae) [5].

---

[1] Al. Bărcăcilă, *Raport despre starea monumentelor din T. Severin*, în *BCMI*, VII, fasc. 31, p. 139—142; cf. şi V. Pârvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis*, 1913, p. 3, 4 şi fig. 1, după fotografii şi amănunte trimise de noi.

[2] *BCMI*, 1937, fasc. 94, p. 151, col. 3 şi fig. 5.

[3] *Ibidem*, col. I. Este frecventul motiv funerar: cap de bou între doi lei.

[4] Pentru sectorul din curtina de sud a acestui canal vezi *BCMI*, 1939, fasc. 100, p. 75 şi fig. 19, 20, iar pentru sectorul lui nordic, de lîngă mica construcţie absidală, vezi *Ibidem*, fig. 22, 23. Săpăturile viitoare vor putea scoate la lumină şi sectorul central al acestui canal.

[5] Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine*: *Drubeta*, 1938, p. 39 şi în *BCMI*, 1939, fasc. 102, fig. 2.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p 803—808, Bucureşti, 1965

A existat deci la Drubeta un sediu al augustalilor, probabil chiar din timpul domniei lui Hadrian.

În săpăturile lui Gr. Tocilescu din sectorul actualului port a ieşit la iveală monumentul funerar dedicat de către Iul(ius) Pae(tinus?) Vale-

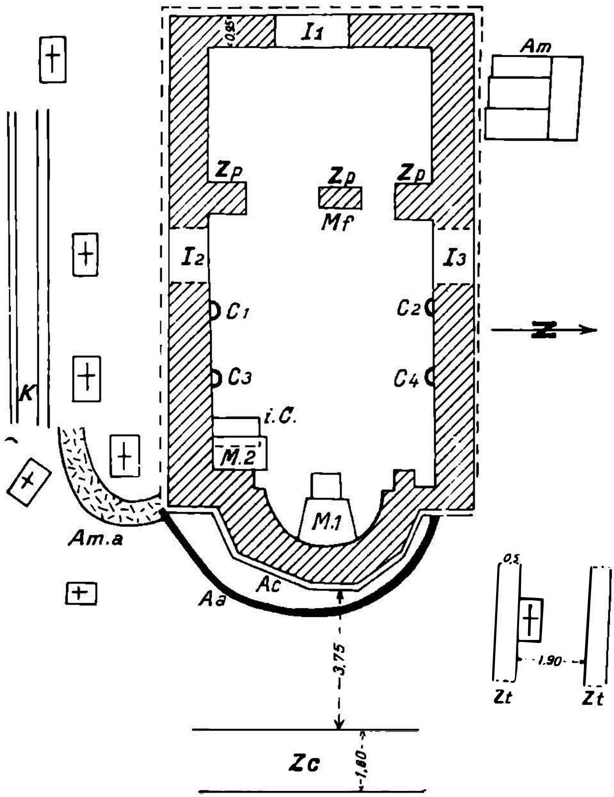

Fig. 1. — *Capela cetăţii Severinului. I 1, 2, 3,* intrări (*I 3* astupată); *Zp*, ziduri separatoare; *Mf*, monument funerar (cap de bou între doi lei); *C 1,2,3,4*, colonete cu bază paralelipipedică fixată în perete; *i.C.*, inscripţia pentru Caracalla; *M.1*, *M.2*, masă de zidărie; *Ac*, absida capelei; *Aa*, absidă antică; *Am. a*, absidă antică mai mică, în legătură cu *Aa*; *K*, parte din canalul antic al cărui sector ultim se află sub construcţiile din curtina de sud; *Zc*, zidul centurii interioare; *Zt*, ziduri printre care se cobora la turnul intermediar de est; +, morminte medievale; *Am*, aşternuturi de mortar cu aspect de capace de sarcofag (cenotafe?).

rius, aug(ustalis), col(oniae) Drub(etae), în primul rînd soţiei sale, Iulia Kalligenia [6]. Sub altarul capelei cetăţii medievale a Severinului şi alături de ea sînt probabil ruinele fostului *aedes augustalium*, unde se oficiau serviciile religioase pentru cultul împăraţilor.

[6] Inscripţie dispărută, publicată de D. Tudor în *Dacia*, VII—VIII, 1939—1940, după manuscrisele lui Gr. Tocilescu, fig. 1 (datează după Septimiu Sever).

Inscripţia pentru Caracalla descoperită acolo presupune o dedicaţie similară şi cu prioritate pentru Septimiu Sever, căruia Drubeta îi datora rangul de colonie. Nu s-a grupat numele lor într-o singură dedicaţie, ca în alte două inscripţii din Drubeta, puse pentru sănătatea celor trei împăraţi : Septimiu Sever, Caracalla şi Geta. Dintre acestea, una s-a descoperit de Gr. Tocilescu (*CIL*, III, 14216, 3) ; alta de noi, în castru, pe o placă de marmură, pusă cu prilejul construirii unui tabularium, „sub cura Aurelii Heracliti procuratoris Augustorum" [7]. Şi la Apulum, Iulius Graciles, beneficiar al guvernatorului provinciei, ridicase un altar lui Jupiter, pentru sănătatea lui Septimiu Sever şi al lui Caracalla [8]. Aşadar, constructorii medievali au găsit pe loc o preţioasă mină de materiale pentru zidirea cetăţii lor, care ajungea pînă la malul Dunării cu zidurile laterale ale centurii de apărare.

★

Destinaţia celor două inscripţii — prima încă nedescoperită — nu era să figureze în templul augustalilor. Locul lor e indicat de descoperirile făcute în faţa turnului intermediar de vest. La construirea acestuia, simultan cu a zidului de centură, zidarii medievali s-au împiedicat de două mari şi extrem de rezistente blocuri de zidărie [9]. Nu s-au gîndit să le sfărîme, găsind suficient să facă o tăietură oblică pe faţa lor vestică, cît să se poată strecura un lucrător, pe mica distanţă de 1,35 m. Constatarea s-a putut face numai la blocul nordic, întrucît cel sudic e închis la baza turnuleţului circular din a doua epocă. La ce au putut servi aceste două blocuri ? [10] Desigur ca suporturi a două statui ecvestre, cum ne indică lungimea lor, care însă n-au putut fi realizate pînă la moartea lui Septimiu Sever (11 februarie 211), din împrejurări pe care nu e locul să încercăm a le lămuri aici [11].

Găsim necesar să dăm şi aici textul inscripţiei pentru Caracalla.

IMP. CAES. L SEPT. SEVERI PII
PERT. AVG. ARAB. ADI. PARTH
MAXIMI F. DIVI M. ANTONINI
PII. GERM. SARM. NEP. DIVI.
ANTONINI PII PRONEP. DIVI
HADR. ABNEP. DIVI. TRAIANI
PARTH. ET DIVI NERVAE ADNEP

---

7 Pentru ambele inscripţii vezi Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi Turnu-Severin*, 1932, p. 27 şi nota 1 din extras. Pentru a doua, *idem*, în *Une ville daco-romaine : Drubeta*, p. 41 şi pl. XXV/52

8 D. Radu, *Materiale epigrafice din Muzeul regional Alba-Iulia*, în *Acta Musei Regionalis Apulensis*, IV, 1961, p. 105, fig. 13.

9 După aspectul şi duritatea lor ca de granit, am crezut la început că sînt de piatră dar în urma analizei făcute de *Muzeul* din Turnu-Severin, s-a constatat că e un conglomerat de nisip, pietriş şi puţine sfărîmături de teracotă, înecate în var, după cunoscutul sistem roman.

10 Nu mai poate fi susţinută ipoteza noastră anterioară, că ar fi putut servi ca pile ale unui pod aruncat peste şanţul de vest (în *Monede de la Cetatea medievală a Severinului*, în *SCN*, I, 1957, p. 183, pl. VI A).

11 Amintim numai că la 17 (?) februarie 212 şi-a ucis fratele şi coîmpărat Geta, iar după moartea sa (8 aprilie 217) şi pînă la domnia lui Alexandru Sever (222—235) au fost domniile de scurtă durată a lui Macrin (217—218) şi Heliogabal (218—11 martie 222).

M. AVREL. ANTONINO AVG.
R. P. COL. SEPT. DR.
Dimensiuni : 1,16 × 0,87 × 0,27 m.

Datarea : între anii 198 şi 201, cînd are titlul de *Pius*, care-i lipseşte din inscripţie, dar nu şi primilor trei ascendenţi [12].

Fragmente de la statui imperiale de bronz în Oltenia s-au mai găsit :

1) La *Drubeta* : a) capul de bronz aurit al unei împărătese în bazinul mic al frigidariului termelor romane [13]; b) mîna stîngă de bronz, strîngînd mînerul unei spade, şi două medalioane de bronz, Danubius şi Meduza, căzute de pe platoşa aceleiaşi statui a împăratului Traian, găsite în castru [14].

2) La *Răcari* (Amutrium), Gr. Tocilescu a găsit 3000 fragmente de la două statui, una ecvestră de bronz aurită, a împăratului Heliogabal, alta a unui împărat necunoscut [15].

3) La *Reşca* (Romula), mîna dreaptă de la statuia de bronz a unui împărat [16].

La Muzeul Regiunii Porţilor de Fier din Turnu-Severin avem o preţioasă dovadă despre existenţa şi a unor statui imperiale de marmură : marea statuie feminină acefală [17], înaltă aproape de 2 m, găsită pe la anul 1865 la Halînga, descrisă de fondatorul primului Muzeu arheologic în Turnu-Severin, institutorul V. Dimitrescu [18].

Nu-i deci de mirare că şi colonia Septimia Drubeta s-a simţit datoare şi a pregătit totul spre a aşeza alături de construcţia augustalilor statuile ecvestre ale împăraţilor Septimiu Sever şi Caracalla.

AL. BĂRCĂCILĂ

О ПОСВЯТИТЕЛЬНОЙ НАДПИСИ КОЛОНИИ СЕПТИМИЯ ДРОБЕТА ИМПЕРАТОРУ КАРАКАЛЛЕ

РЕЗЮМЕ

В развалинах средневековой крепости в Турну Северине было обнаружено значительное количество материалов, относящихся к эпохе римской Дакии, использовавшихся в средневековье как строительный

[12] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 4, o datează între 198 şi 210, după titulaturile din inscripţie ale tatălui.

[13] Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine : Drubeta*, p. 40, 47 şi pl. XXVI/54. S-ar putea încerca identificarea ei.

[14] Existenţa acestei statui în castru, unde la săpăturile lui Tocilescu s-a găsit baza unei statui, am precizat-o în *Ultimele pile de la malul romînesc ale podului lui Traian şi scena CI de pe columna traiană* (în ms.).

[15] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 140 şi fig. 78–89.

[16] *Ibidem*, p. 137 şi fig. 79.

[17] Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine*....., fig. 55, pl. XXVI.

[18] V. Dumitrescu, *Muzeul Severinului*, 1881, p. 24, unde mai adaugă : „Întocmai asemenea s-a găsit una la Gornoviţa, plaiul Cloşani, la nişte morminte vechi, morminte idoleşti. Locuitorii de la munte le zic Idolul morţilor". A fost deci acolo şi un cimitir roman.

материал. Две больших бетонных плиты, исключительной прочности были найдены неповрежденными: одна — у основания маленькой круглой башни, относящейся ко второй эпохе существования крепости; другая — возле башенных ворот, использовавшихся в первую и третью эпохи.

Надпись с посвящением императору Каракалле, обнаруженная в часовне, предполагает наличие другой, посвященной императору Септимию Северу, даровавшему муниципии Дробета звание колонии.

Местом установления обеих надписей мог быть только храм для почитания императоров.

В то же время эти крупные плиты не могли иметь иного назначения кроме как служить основаниями для конных статуй императоров Септимия Севера и Каракаллы.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — *Часовня крепости Северин. I 1, 2, 3* — входы (*I 3* — заделан); *Zp* — разделяющие стены; *Mf* — надгробный памятник, изображающий голову быка между двумя львами; C 1,2,3,4 — небольшие колонны с параллелипипедными основаниями, укрепленные в стене; *i.C.* — надпись, посвященная Каракалле; — *M. 1, M.2* — груда каменных обломков; *Ac* — абсида часовни; *Aa* — античная абсида; *Ам. а* — античная абсида, меньшего размера, связанная с *Aa; K* — часть античного канала, последняя часть которого находится под сооружениями южной куртины; *Zc* — стена внутреннего укрепления; *Zt* — стены, между которыми спускались в восточную промежуточную башню; средневековые погребения; *Am* — известковые пастилы в виде крышек саркофага (кенотафы?).

À PROPOS DE L'INSCRIPTION DÉDICATOIRE DE LA COLONIA SEPTIMIA DROBETA À L'EMPEREUR CARACALLA.

RÉSUMÉ

Dans les ruines de la citadelle médievale de Severin, on a découvert une considérable quantité de matériaux de l'époque de la Dacie romaine, employés comme matériaux dans les constructions médiévales. Deux grands blocs de mortier, d'une extraordinaire résistance, ont été trouvés intacts : l'un à la base de la petite tour ronde de la deuxième époque de la citadelle ; l'autre à côté de la porte de la tour de la première et troisiéme époque.

L'inscription dédicatoire à l'empereur Caracalla, trouvée dans la chapelle, en suppose une autre, de préséance, pour l'empereur Septime Sevère, qui a accordé au municipe Drobeta le rang de colonie.

La place de ces deux inscriptions n'a pas pu être que le temple pour le culte des empereurs.

Les deux grands blocs n'ont pu avoir d'autre destination que celle de supports pour les deux statues équestres des empereurs Septime Sevère et Caracalla.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — ***Chapelle de la cité de Severin.*** *I 1, 2, 3*, entrées (*I 3* comblée) ; *Zp*, mur séparateur ; *Mf* (monument funéraire), tête de bœuf entre deux lions ; *C 1, 2, 3, 4*, colonnettes à bases parallélipipédiques encastrées dans le mur ; *i.C.*, inscription pour Caracalla ; *M.1, M.2*, corps de maçonnerie ; *Ac*, abside de la chapelle ; *Aa*, abside antique ; *Am.a*, abside antique plus petite, reliée à *Aa* ; *K*, partie du canal antique dont le dernier secteur s'étend sous les constructions de la courtine de sud ; *Zc*, mur de l'enceinte intérieure ; *Zt*, murs entre lesquels on descendait à la tour intermédiaire de l'est ; ✝, tombes médiévales ; *Am*, couches de mortier à l'aspect de couvercles de sarcophages (cénotaphes ?).

O INSCRIPŢIE DIN SECOLUL AL IV-lea e.n. DESCOPERITĂ LA CALLATIS

În anul 1959 s-a descoperit la Mangalia (Callatis), cu prilejul săpăturilor de salvare [1], o inscripţie greacă săpată pe un bloc de marmură (Inv. Muzeul Mangalia L 359). Inscripţia s-a găsit la circa 50 m vest de edificiul romano-bizantin din colţul de NE al cetăţii [2].

Piatra e ruptă la stînga, dreapta şi jos. Partea de deasupra e netezită şi nu pare a fi fost stricată. Tot pe această parte există o ridicătură în formă de dreptunghi cu lungimea de 10 cm şi lăţimea de 7 cm. Aici pare a se fi înălţat ceva ce s-a distrus. În starea actuală piatra are înălţimea de 0,13 m, lăţimea de 0,25 m, grosimea de 0,14 m, iar înălţimea literelor este de 1,5 — 2 cm (fig. 1).

Piatra fiind ruptă în ambele părţi laterale nu avem nici un rînd complet. De aceea întregirile rîndurilor sînt puţin anevoioase, dar nu imposibile. Putem totuşi calcula lungimea rîndurilor cu destulă precizie. Celmai bine ne ajută la aceasta rîndurile 3 şi 4. În rîndul 3 după cuvîntul ΒΟΥΛΗϹ urmează literele ΔΗΜ care aparţin sigur cuvîntului ΔΗΜΟΥ. Rîndul 4 începe cu literele ΑΤΙΑΝΩΝ, care se pot completa uşor ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΩΝ. În lacuna din dreapta rîndului 3 intră deci circa cinci litere: ΟΥΚΑΛ număr care se verifică şi în cazul altor rînduri. În partea stîngă, la începutul rîndului 4, am completat o singură literă Λ. Tot o singură literă trebuie adăugată şi în cazul celorlalte rînduri. În felul acesta constatăm că rîndurile au un număr de litere care oscilează între 19 şi 22. Rîndul 4 este mai scurt. El are numai 18 litere şi aceasta pentru că există un *vacuum* la mijlocul rîndului, lăsat probabil intenţionat pentru a marca mai bine frazarea textului. Tot în acelaşi scop a fost marcat şi punctul din r. 3, înaintea cuvîntului ΒΟΥΛΗϹ.

Citim:

Ὑ]πὲρ̣ ὑγεία[ς κα]ὶ νεί̣[κης τ̣ῶν
κ]υρ̣ίων κοζ̣μοκρ̣ατ[όρ̣ων ἀνι-

[1] Cf. raportul preliminar asupra săpăturilor, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 439—455.
[2] Un studiu amplu asupra acestui edificiu a făcut arh. Dinu Theodorescu, în *Dacia*, VII, N.S., 1963, p. 257—300.

Fig. 1. — Inscripție greacă descoperită la Callatis.

κ]ήτων· Βουλῆς δήμ[ου Καλ-
λ]ατιανῶν Μάξιμο[ς καὶ
ὁ] υἱὸς Γάιος Κρίσπο[ς πρέσ-
β]εις χρηματισθέντ[ες....

Adică : „Pentru sănătatea și biruința stăpînilor atotputernici și neînvinși. Solii Sfatului și Poporului callatian Maximus și fiul său Gaius Crispus care au tratat . . .".

Necunoscînd cum arăta partea superioară a monumentului nu putem spune dacă textul inscripției era precedat de formula 'Ἀγαθῇ Τύχῃ. E posibil însă ca textul să se fi limitat la ceea ce ni s-a păstrat azi (vezi mai jos p. 813).

Scrierea are caractere tîrzii. Ligaturile și forma unor litere ne duc către documente care se datează la sfîrșitul secolului al III-lea — primele decenii ale secolului al IV-lea e.n. Cel mai caracteristic document, în această privință, este o inscripție de la Tomis datată precis în vremea împăratului Diocleţian [3] (fig. 2). Literele din ambele documente sînt foarte asemănătoare.

O altă inscripție tot de la Tomis, care se poate data în prima jumătate a secolului al IV-lea, prezintă caractere paleografice apropiate. Inscripția a fost datată [4] la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea, dar noi socotim că se încadrează mai bine în prima jumătate a secolului al IV-lea [5].

De la Tropaeum Traiani o dedicație către el Ἥρα Βασιλίσσα făcută de ἡ πόλις Τροπεισίων [6] și datată în vremea lui Constantin și Licinius ne prezintă și ea aspecte paleografice asemănătoare. Iată deci către ce vreme ne duce scrisul.

Din păcate aceste indicii paleografice nu sînt întărite și de elemente *precise* conținute de text. O cronologie absolută nu se poate astfel face, fiindcă numele împăraților nu e menționat, iar celelalte două nume, Maximus și fiul său Gaius Crispus, sînt necunoscute.

E curioasă lipsa numelor împăraților. Dacă pentru noi există însă dubii asupra persoanelor denumite în inscripție prin formula κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι, este sigur că pentru contemporani acestea nu existau. Numele lor era fie prea lung ca să fie trecut în inscripție, fie prea cunoscut.

Titulatura la plural prin care sînt denumiți : κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι presupune cel puțin două persoane. În vremea la care ne-am referit, îndreptățiți de criteriile paleografice, avem a ne gîndi la două dinastii : fie la tetrarhia instaurată de Diocleţian, fie la cea din timpul lui Constantin cel Mare. Cognomenul Crispus din inscripția noastră ne-ar îndrepta mai degrabă către ultima, considerînd că acesta ar fi fost luat de la unul din

---

[3] *AEM*, VI, 1882, p. 18, nr. 37 ; inscripția se află la *MNA*, Inv. L 333.

[4] A. Aricescu, *Inscripții inedite în versuri*, în *Studii clasice*, V, 1963, p. 323—328.

[5] Despre această inscripție Em. Popescu va face o cercetare specială.

[6] Gr. Tocilescu, în *CRAI*, X, 1909, p. 257 ; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 173 ; J. Weis, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 114—117 ; Gh. Ștefan, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 515.

Fig. 2. — Dedicaţie pentru împăratul Diocletian descoperită la Tomis.

fii lui Constantin cel Mare, anume de la Fl. Iulius (Valerius) Crispus [7]. Se știe cît de mult a fost preluat de militari sau de cetățenii din imperiu numele Flavius din titulatura familiei lui Constantin [8]. Procedeul nu putea fi decît extins și la ceilalți membri ai familiei [9].

Pentru ambele dinastii realitățile istorice din Scythia, atît cît ne sînt ele cunoscute, se pot aduce ca sprijin. Căci și într-o vreme și într-alta împărații se interesează de viața provinciei, pe care o reorganizează, întărind orașele și refăcînd căile de comunicație, sau punînd-o sub o pază militară mai eficientă [10].

O solie deci în această vreme a orașului Callatis către împărați și soldată cu succes ar justifica ridicarea acestei dedicații. Este ceea ce se exprimă prin cuvintele [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες].

Sensul exact al acestei expresii, mai cu seamă al cuvîntului χρηματισθέντ[ες], nu poate fi stabilit ușor. Aceasta în primul rînd pentru motivul că forma verbală nu e încadrată într-un context mai explicit, de unde am fi putut afla eventual locul sau scopul soliei, iar în al doilea rînd, din cauza complexității sensurilor pe care le are verbul χρηματίζειν: a trata, în general, probleme bănești, a delibera în adunările publice sau particulare, a acorda audiență, a da un răspuns la oracole etc. [11].

Cel mai potrivit sens, în cazul documentului nostru, ni se pare acela care se referă la acordarea audienței. E probabil că ambasadorii callatieni au fost primiți în audiență de împărați (de unul din ei), cu care prilej ei au avut de tratat probleme importante. La întoarcerea lor au ridicat, drept mulțumire pentru succesul tratativelor, monumentul de care ne ocupăm.

Forma la pasiv (participiul aorist) a verbului χρηματίζειν ar justifica ipoteza pe care am formulat-o, iar sensul celor două cuvinte asociate [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες] ar indica o acțiune dublă: primire în audiență și tratative.

Sensul pe care l-am atribuit verbului se mai află documentat în textele literare. Astfel Polybiu ni-l atestă de mai multe ori, *Hist.*, III, 66,6 [12]: Καταλύσας δὲ δευτεραῖος, καὶ γεφυρώσας τοῖς ποταμίοις πλοίοις τὴν διάβασιν, Ἀσδρούβα μὲν ἐπέταξε διακομίζειν τὸ πλῆθος. αὐτὸς δὲ διαβὰς εὐθέως, ἐχρημάτιζε τοῖς παραγεγονόσι πρεσβευταῖς ἀπὸ τῶν σύνεγγυς τόπων [13].

---

[7] Este fiul cel mare al lui Constantin din prima sa căsătorie cu Minervina. Numele Flavius Valerius Crispus se citește și pe o piatră miliară inedită (r. 5) de la Mangalia, în care numele Licinianus Licinius a fost șters.

[8] Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, Desclée de Brouwer, 1959, p. 68.

[9] În felul acesta s-ar putea explica și lipsa formulei Ἀγαθῇ Τύχῃ de la începutul inscripției. Pe documentele epigrafice din această vreme tîrzie și creștină ea nu mai apare decît în chip excepțional.

[10] Vezi tratată pe larg această problemă, de Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 280–308.

[11] Szanto, în *RE*, III, col. 2446; Georg Busolt, *Griechische Staatskunde*, I, 3, München, 1920, p. 452 și vol. II, 3, 1926, p. 996; Liddel Scott, *A Greek-English Lexicon*, ed. a 9-a, Oxford, 1961, p. 2005. Pentru χρηματίζειν, χρηματίζεσθαι, χρηματισμός, folosit pentru oracole, cf. L. Robert, *Hellenica*, I, 1940, p. 72 și II, 1946, p. 148.

[12] Polybius, ed. T. Büttner-Wobst, Leipzig, 1882–1905.

[13] *Ibidem*, XXVII, 16,4 și 16,10; cf. și Vettius Valens, ed. W. Kroll, Berlin, 1908, p. 63, r. 20.

În inscripție nu am găsit, după cît am putut cerceta, o dovadă a acestei utilizări.

Am arătat mai sus că epitetele care se atribuie împăraților sînt κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι. Dintre acestea mai neobișnuit este adjectivul κοζμοκράτωρ, cunoscut ca atribut al zeilor [14] sau în astrologie [15]; el se atribuie cum vedem și împăraților pentru a-i arăta ca stăpîni ai lumii. În felul acesta se sintetizează admirabil, într-un singur cuvînt, formula γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης[16], foarte mult utilizată în inscripțiile din secolul al III-lea e.n. În inscripția noastră κοζμοκράτωρ este scris cu ζ în loc de σ, adică într-o grafie care arată că spiranta σ s-a sonorizat în ζ. Fenomenul e cunoscut de mai înainte și multe documente îl atestă, mai ales din secolul al III-lea[17].

Titlul de κοζμοκράτωρ atribuit împăraților se mai află în două inscripții : una de la Caracalla din anul 216 [18] și alta de la Gordian [19].E pomenit de asemenea de unele texte literare [20].

Din cele de mai sus se vede că inscripția de la Callatis conține unele elemente care au meritat să fie relevate. Forma de intitulare a împăraților din secolul al IV-lea, precum și sensul verbului χρηματίζειν = a primi în audiență, prezent pînă acuma numai în textele literare, o dovedesc din plin. Dar importanța documentului nostru nu se reduce numai la cea formală, la date care îmbogățesc vocabularul epigrafic. Cunoștințele noastre istorice capătă noi informații privind relațiile dintre cetatea pontică și imperiu. O solie alcătuită din oameni de vază, așa cum se obișnuia, ne oferă pe de o parte date prosopografice, iar pe de alta ne sugerează un episod din istoria orașului, asupra căruia, deși nu avem amănunte, știm că a fost important, de vreme ce a prilejuit o asemenea acțiune. Sperăm că descoperirile viitoare vor completa informațiile asupra acestui episod și vor aduce la lumină și partea din inscripție care ne lipsește încă.

TH. SAUCIUC-SĂVEANU, EM. POPESCU

---

14 *Notizie degli Scavi*, *Roma*, 1912, p. 323.

15 *Catalogus Codicum Astrologorum*, ed. F. Cumont et alii, Bruxelles, vol. VI, p. 68; Vettius Valens, *op. cit.*, p. 171, r. 6; Liddel-Scott, *op. cit.*, p. 984.

16 De exemplu, *IGRR*, III. 239 : Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Λούκιος Σεπτίμιος Σεουῆρος Περτίναξ Σεβαστὸς γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης. La Histria într-o inscripție de la Caracalla, publicată de D.M. Pippidi, în *Histria*, I, București, 1954, p. 530, se află formula γῆς καὶ θαλάσσης δεσπότης αὐτοκράτωρ.

17 Eduard Schwizer, *Griechische Grammatik*, I, München, 1939, p. 216–218; cf. *IGRR*, I, 45,2, 47,2 : κόζμῳ; 153,26 : Ζμύρναν; nr. 153, 27, 156,8, 379,2, 773,1, 773,15, 1236,2 etc. și indicele XVII de la p. 674 al aceluiași volum.

18 *IGRR*, I, 1063; Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, III Heft, Strassburg, 1914, nr. 4275 : Τὸν κοζμοκράτορα Μ. Αὐρ. Σεουῆρον Ἀντωνῖνον Παρθικὸν Μέγιστον, Βρεταννικὸν Μέγιστον, Εὐτυχῆ, Εὐσεβῆ, Σεβαστὸν, τὸν φιλοσάραπιν καὶ... etc.

19 *IG*, XIV, 926 : Ἀγα[θ]ῇ Τύχῃ. Αὐτοκράτορα Καίσαρα Μ. Ἀντώνιον Γορδιανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστὸν, τὸν θεοφιλέστατον κοσμοκράτορα ἡ πόλις ἡ τῶν Γαζαίων ἱερά καὶ... etc.

20 Ptolemaeus, *Tetrabiblos*, 175, editat de J. Camerarius, Nürnberg, 1535, citat după retipărirea la Basel 1553 (cu traducere latină a lui Melanchton); Hephaestio Astrologus, în *Catalogus Codicum Astrologorum*, I, 1, ed. A. Engelbrecht, Viena, 1887.

НАДПИСЬ IV В. Н.Э., ОБНАРУЖЕННАЯ В КАЛЛАТИСЕ

РЕЗЮМЕ

Надпись, обнаруженная в 1959 г. во время спасательных раскопок в Мангалии, до сих пор не была опубликована и находится в местном музее под инв. № L 359. Нанесенная на мраморный камень, она оббита справа, слева и снизу. В настоящем состоянии камень имеет следующие размеры: высота 0,13 м; ширина 0,25 м; толщина 0,14 м, а высота букв 1,5—2 (см. рис. 1). Хотя памятник обломан с обеих сторон, все же можно установить длину рядов, которые имеют около 19—20 букв. С левой стороны отсутствует только одна буква, а с правой стороны по 4—5 букв.

Палеографические особенности надписи позволяют датировать ее концом III в. н.э. или, более точно, первой половиной IV в. н.э. Буквы очень сходны, почти идентичны, с буквами двух надписей из Томиса, одна из которых относится ко времени Диоклетиана (рис. 2) (*AEM*, VI, 1882, стр. 18, № 37), а другая датируется первой половиной IV в. (см. *Studii Clasice*, V, 1963, стр. 323—328). Они сходны также с буквами надписи из Тропеум Траяни, относящейся ко времени правления Константина Великого.

Более точная датировка невозможна из-за отсутствия имен императоров, называемых в документе κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι. Употребление множественного числа предполагает по меньшей мере два лица, а для того периода, к которому мы относим надпись, руководствуясь палеографическими критериями, можно говорить о двух династиях: либо о тетрархии, установленной Диоклетианом, либо о тетрахии, относящейся ко времени правления Константина Великого. Историческая действительность Скифии говорит как в пользу одной, так и в пользу другой, однако прозвище Крисп, встречающееся в надписи, склоняет нас скорее к последней, если допустить, что оно было взято от одного из сыновей Константина Великого, а именно от Фл. Юлия (Валерия) Криспа. Отсутствие в самом начале надписи формулы Ἀγαθῇ Τύχῃ, обычной для языческих надписей, указывает на эпоху христианства.

В надписи рассказывается о выполнении миссии Максимом и его сыном Гаем Криспом, посланными к императорам. Это выражено следующими словами: [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες]. Хотя до сих пор в надписях не встречался глагол χρηματίζειν в смысле дать аудиенцию послу, авторы его допускают, так как он встречается в литературных текстах (Polybius, *Hist.*, III. 66, 6; XXVIII, 16, 4 и 16, 10 и Vettius Vallens, изд. W. Kroll, Берлин, 1908, стр. 63, строка 20). Этот смысл подходит для понимания документа из Каллатиса и таким образом вышепомянутые два слова переводятся: *послы были приняты для ведения переговоров.*

Далее автор касается эпитета κοζμοκράτωρ, относящегося к императорам. Употребляемое обычно по оношению к богам или в астрологии,

прилагательное κοζμοκράτωρ очень редко встречается в надписях по отношению к императорам (все же, согласно Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ugypten*, III Heft, Страссбург, 1914, № 4275 надпись от Каракаллы и IG, XIV, 926, Надпись от Гордиана). Это слово великолепно обобщает формулу: γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης обычную для документов III в.

Авторы выявляют значение документа для эпиграфического словаря и для истории Скифии.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Греческая надпись, найденная в Каллатисе.
Рис. 2. — Посвящение императору Диоклетиану, найденное в Томисе.

UNE INSCRIPTION DU IVe SIÈCLE DE NOTRE ÈRE DÉCOUVERTE À CALLATIS

RÉSUMÉ

Découverte en 1959 à l'occasion des fouilles de sauvegarde de Mangalia l'inscription est restée inédite jusqu'à présent et elle est conservée au Musée local (no. inv. L. 359). Gravée sur marbre elle apparaît, dans l'état actuel, brisée à droite, à gauche et en bas, avec les dimensions suivantes : hauteur 0,13 m ; largeur 0,25 m ; épaisseur 0,14 m, et avec des lettres hautes de 1,5—2 cm (fig. 1). Bien qu'elle soit brisée sur les deux côtés on peut établir la longueur des lignes qui ont de 19 à 20 lettres. À gauche il manque une seule lettre et à droite 4 ou 5.

Les caractères paléographiques de l'inscription justifient sa datation de la fin du IIIe siècle ou plutôt du début du IVe. Les lettres sont fort ressemblantes sinon identiques à celles de deux inscriptions de Tomis : une du temps de Dioclétien (fig. 2) (*AEM*, VI, 1882, p. 18, no. 37) et l'autre datée de la première moitié du IVe siècle (*Studii Clasice*, V, 1963, p. 323—328). De même elle ressemble aux lettres appartenant à une inscription du Tropaeum Traiani du temps de Constantin.

Une datation plus précise n'est guère possible vu l'absence du nom des empereures dénommés par les document κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι. Les titres au pluriel laissent supposer au moins deux personnes et, pour l'époque dont il s'agit, vu certains critères paléographiques, deux dynasties peuvent être envisagées : la tétrarchie instaurée par Dioclétien ou celle de Constantin le Grand. Les réalités historiques de la Scythie peuvent être également envisagées à l'appui de chacune de ces hypothèses, mais le cognomen de Crispus, de l'inscription, nous fait incliner plutôt vers la dernière si l'on considère qu'il aurait été pri de l'un des fils de Constantin

le Grand, à savoir Fl. Iulius (Valerius) Crispus. L'absence de la formule 'Ἀγαθῇ Τύχῃ, du début de l'inscription, ordinaire pour les inscriptions payennes, nous ramène à l'époque chrétienne.

Dans l'inscription on mentionne une mission remplie par Maximus et son fils Gaius Crispus auprès des empereurs. Les termes exprimant cette notion sont les suivant : [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες]. Malgré que l'on ne rencontre point dans les inscriptions le verbe χρηματίζειν avec le sens de *recevoir en audience des ambassadeurs*, les auteurs l'ont adopté parce qu'il se trouve dans les textes littéraires (Polybius, *Hist.*, III, 66,6 ; XXVIII, 16,4 et 16, 10 et Vettius Valens ed. W. Kroll, Berlin, 1908, p. 63, r. 20). Ce sens s'accorde à la compréhension du document de Callatis et comme tel les deux mots se traduisent par : *les messagers ont été reçus en audience en vue des négociations.*

Le commentaire de l'inscription concerne par la suite l'épithète κοζμοκράτωρες attribué aux empereurs. Bien qu'usité couramment pour les dieux ou en astrologie, l'adjectif κοζμοκράτωρ se trouve rarement dans les inscriptions pour les empereurs (cf. cependant Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, III Heft, Strassburg, 1914, n° 4275 une inscription du temps de Caracalla et *IG*, XIV, 926, une inscription du temps de Gordien). Par ce mot on synthétise admirablement la formule : γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης habituelle dans les documents du IIIe siècle.

Les auteurs mettent en lumière l'importance du document pour le vocabulaire épigraphique et pour l'histoire de la Scythie.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Inscription grecque découverte à Callatis.
Fig. 2. — Dédicace pour l'empereur Dioclétien découverte à Tomis.

NOU TIP DE FIBULĂ ÎN CUPRINSUL CULTURII SÎNTANA DE MUREŞ-CERNEAHOV

În aşezările şi necropolele din aria culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov sînt cunoscute două tipuri de fibule mai caracteristice şi anume : fibula cu piciorul întors pe dedesubt şi fibula cu piciorul romboidal şi cu placa în formă de disc. Cel de al doilea tip, deşi răspîndit pe o arie largă, este mai rar faţă de primul şi datează din a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. [1], în timp ce tipul de fibulă cu piciorul întors pe dedesubt este documentat şi în cadrul monumentelor din prima jumătate a secolului al IV-lea e.n. [2].

În vara anului 1963, cu prilejul cercetării necropolei birituale din secolul al IV-lea e.n. de la Mogoşani (r. Găeşti, reg. Argeş) [3], a fost descoperită o fibulă din argint, din categoria acelora cu piciorul întors pe dedesubt de un tip deosebit faţă de fibulele cerneahoviene [4] (fig. 1/1). Aici, în partea de nord a necropolei, în caseta nr. 9, la —0,60 m, în regiunea craniului scheletului din mormîntul 57 de înhumaţie [5], alături de fibulă, a fost descoperit un pandantiv semilunar, tot din argint (fig. 1/2), şi 17 mărgele, dintre care una poliedrică, faţetată, lucrată din cornalină, o a doua din pastă, de tradiţie sarmatică, iar restul din sticlă, de culoare albastră-sinilie, avînd forma ovulară (fig. 1/3).

---

[1] Vezi descoperirile de la Sîntana de Mureş, Izvoare, Oinac, Tîrgşor şi Mogoşani.

[2] Pe baza observaţiilor din necropola de la Tîrgşor în care au fost surprinse întretăieri între mormintele de înhumaţie din secolul al IV-lea, a fost posibilă împărţirea fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt în două mari grupe. Vezi Gh. Diaconu, *Tîrgşor — Necropola din secolele III—IV e.n.*, Edit. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1965.

[3] Necropola este situată pe malul drept al pîrîului Tinoasa, afluent al Argeşului, pe teritoriul satului Pădureni (com. Mogoşani). În campaniile din 1962—1963 au fost cercetate 82 de morminte, dintre care 34 de înhumaţie şi 48 de incineraţie. Peste 50% din mormintele acestei necropole au fost distruse cu prilejul explorării unei nisipării.

[4] Din literatura de specialitate consultată un astfel de tip de fibulă nu este documentat în complexele cerneahoviene.

[5] Oasele scheletelor de la Mogoşani, cu excepţia dinţilor, au fost distruse în întregime, datorită acţiunii acizilor din sol.

S C I V, tomul 16, nr. 4, p. 819—825, Bucureşti, 1965

Tipul de fibulă de la Mogoșani este inserat în studiul lui O. Almgren în tabelul VII, fig. 166 [6].

Din materialele publicate referitoare la monumentele de tip Sîntana-Cerneahov din România [7] și U.R.S.S. [8], nu cunoaștem o asemenea fibulă.

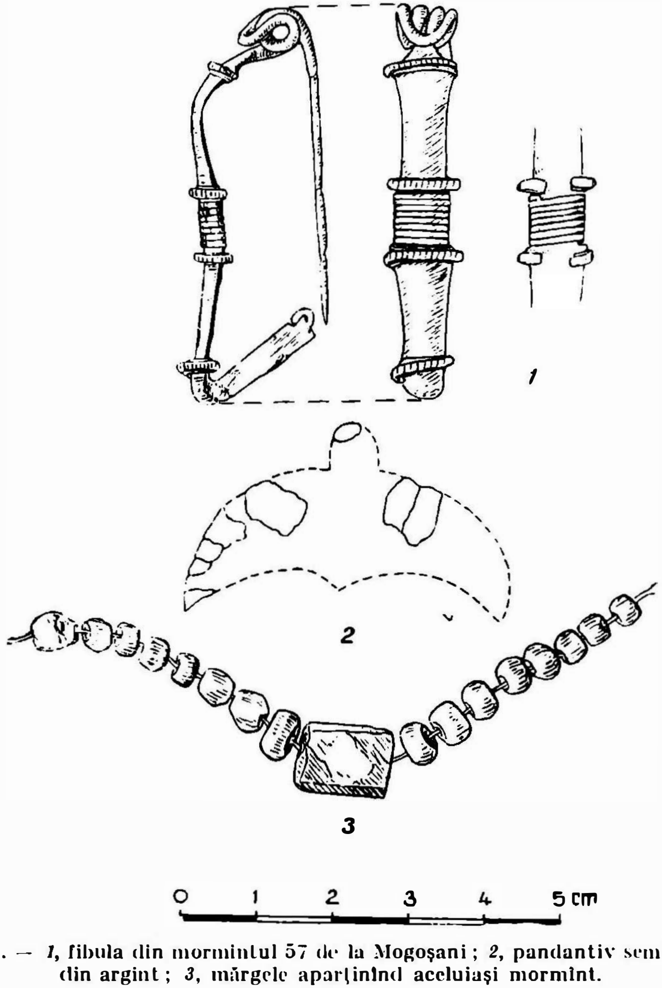

Fig. 1. — *1*, fibula din mormîntul 57 de la Mogoșani; *2*, pandantiv semilunar din argint; *3*, mărgele aparținînd aceluiași mormînt.

Cele mai apropiate analogii se găsesc în regiunea Dunării de mijloc, mai exact în Pannonia, fapt care i-a determinat pe specialiști să desemneze

[6] Oscar Almgren, *Studien über nord-europäische Fibelformen*, Leipzig, 1923, pl. VII, fig. 166.

[7] Kovacs Istvan, *A Marosszentannai népvándorláskori temető*, în *DolgCluj*, III, 1912; Radu Vulpe, *Izvoare, Săpăturile din 1936—1948*, București, 1957; Gh. Diaconu, *op. cit.*, etc.

[8] *Черняховская культура*, în *MIA*, 82, Moscova, 1960; G. B. Fedorov, *Население прутско — днестровского междуречья*, în *MIA*, 89, Moscova, 1960, pl. 36 etc.

tipul prezentat ca pannonic sau ungar [9]. Într-adevăr, deşi pentru a ilustra fibula de tip ungar O. Almgren foloseşte un exemplar din Muzeul din Cluj [10], cu timpul asemenea fibule au fost descoperite în numeroase localităţi situate în spaţiul dintre Dunăre şi Tisa. Aici fibulele de tip ungar au fost găsite în medii sarmatice [11], uneori însă şi în cuprinsul unor complexe în care fondul cultural sarmato-iazig a fost amestecat cu al unor populații nordice [12].

În ceea ce priveşte datarea fibulei de tip pannonic sau ungar, M. Párducz se opreşte în jurul anilor 180—220 [13], după ce mai înainte opina pentru anii 220—240 [14].

Nu este în intenţia noastră de a schimba datările propuse de cercetătorii unguri (M. Párducz şi J. Korek), cu toate că fibula de tip ungar din aşezarea de la Ozd, datată între anii 180 şi 220 [15], a fost descoperită într-o aşezare despre care înşişi autorii precizează că ar putea fi situată între anii 250 şi 350 e.n. [16]. Dacă la cele mai de sus adăugăm faptul că o parte din ceramica de la Ozd (vezi părerea autorilor), precum şi pieptenele cu mînerul în formă de clopot [17], pot fi datate numai la mijlocul şi în cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n., sîntem îndreptăţiţi să exprimăm oarecare rezerve în legătură cu datarea propusă [18]. Cel mai timpuriu mormînt cu fibulă de tip ungar este cel de la Szentes-Kistöke, pe care M. Párducz îl plasează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.,

---

[9] M. Párducz-J. Korek, *Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ozd*, în *ActaArch- Budapesta*, 10, 1959, p. 192; vezi şi M. Párducz, în *ActaArch- Budapesta*, 7, 1956, p. 160—171; Kovrig Ilona, *A császárkori fibulák föformái Pannoniában — Die Haupttypen der Kaiser-zeitlichen Fibeln in Pannonien*, Leipzig, 1937, pl. XXV/5,6.

[10] Oscar Almgren, *op. cit.*, p. 187.

[11] M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars*, II, în *ArchHung*, XXVIII, 1944, pl. V/1; *op. cit.*, III, pl. LIX/3; pl. LXXIII/5 (tip mai evoluat); pl. LXXIV/4; pl. CXVII/4; pl. CXXIX/5.

[12] Lajos Zoltai, *Die Hügelgräber der Römischen Kaiserzeit in Hortobágy*, în *DissPann*, II, 1941, 11, cu un apendice de M. Párducz, pl. XV/4 a,4 b; vezi şi pl. XVII/15—18.

[13] M. Párducz-J. Korek, *op. cit.*, p. 192.

[14] Lajos Zoltai şi M. Párducz, *op. cit.*, p. 324.

[15] M. Párducz-J. Korek, *op. cit.*, p. 192; M. Párducz, *ActaArch*, Budapesta, 7, 1956, p. 160—171.

[16] M. Párducz-J. Korek, *op. cit.*, p. 192.

[17] Pieptenii cu apucătoarea în formă de clopot şi cei cu apucătoarea de formă semicirculară sînt dataţi mai bine în aria culturii Cerneahov-Sîntana. Analogia propusă de M. Párducz şi J. Korek între pieptenul cu mînerul semicircular de la Ozd (executat din trei plăci prinse cu şapte nituri, vezi *op. cit.*, pl. III/3 şi p. 190) şi pieptenul de la Pşevorsk nu poate fi acceptată, deoarece la Pşevorsk pieptenele, deşi are mînerul semicircular, a fost lucrat dintr-o singură bucată de os. Tipul de pieptene de la Pşevorsk este mai timpuriu; vezi K. Hadaczek, *Cmentarzysko Cialopalne kolo Przeworsk*, Liov, 1909, pl. III/B, mijloc (şi nu III/D, cum indică autorii citaţi mai sus).

[18] În legătură cu datările lui M. Párducz cu privire la fibulele cu piciorul întors pe dedesubt, au fost exprimate îndoieli mai dinainte, vezi C. Daicoviciu, *Bănatul şi Iazigii*, în *Apulum*, I, 1939—1942, Alba-Iulia, 1942, p. 101, nota 5. Pentru secolul al III-lea e.n., vezi fibula cu corpul rotund în secţiune, fără fire perlate, asociată cu o fibulă cu portagrafa înaltă, *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, II, Berlin, 1940, pl. 295/6. Un exemplar identic cu acela de la Mogoşani, în *op. cit.*, pl. 300/3—4; vezi şi tipul „cvadic" cu teacă, prezentat de Zoltai-Párducz, *op. cit.*, în *Diss-Pann*, II, 1941, 11, pl. XVII/25 a, b.

mai exact între anii 220 şi 240 [19]. În schimb, mormintele cu fibulele de tip ungar de la Pustaszentmiklós [20], Szentes-Jaskor [21], Törökszentmiklós-Surjan [22], Gombos [23] etc., după restul inventarului lor şi al celorlalte morminte din necropolele amintite, pot fi datate către finele secolului al III-lea e.n. şi mai tîrziu.

În legătură cu cele menţionate mai sus trebuie arătat că fibula de tip ungar nu pare a fi o creaţie a sarmaţilor iazigi, ceea ce explică şi constatarea că ea nu apare în complexele iazigice timpurii [24]. Fibula de tip ungar are mai degrabă legături cu regiunile din centrul Europei, unde este documentată fibula cu piciorul întors pe dedesubt lucrată dintr-o singură bucată, dar fără fire perlate. În ce priveşte chipul în care a fost realizat arcul, ea se apropie şi de fibula cu teacă (cvadică). Dar, indiferent de cele semnalate mai sus, este interesant de reţinut faptul că fibula de tip ungar se răspîndeşte şi se înmulţeşte în spaţiul dintre Dunăre şi Tisa, o dată cu pătrunderea populaţiilor nordice în aceste părţi [25].

La Mogoşani, fibula asupra căreia stăruim a fost descoperită într-un complex unitar. Studiul inventarului ceramic, al obiectelor, al podoabelor precum şi al particularităţilor de rit şi ritual de aici ne îngăduie să datăm această necropolă în faza finală a culturii Sîntana-Cerneahov.

Datarea este asigurată de cîteva monede, dintre care menţionăm una din perioada constantiniană [26] şi alta de la Iulian Apostatul [27].

În cuprinsul necropolei de la Mogoşani M. 57 este încadrat de alte morminte de incineraţie şi înhumaţie care datează din cea de-a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. Datarea M. 57 poate fi restrînsă dacă se ia în consideraţie constatarea potrivit căreia pandantivul semilunar din argint, descoperit la Mogoşani, este identic cu acelea din tezaurul de la Valea Strîmbă [28], datat cu monedă din vremea împăratului Graţian. Asemenea pandantive şi altele din argint, de formă rectangulară, au fost descoperite şi în necropola complexă de la Tîrgşor, unde datarea mormintelor cu astfel de inventar este pe deplin asigurată. În sfîrşit, mărgelele din M. 57 de la Mogoşani, cu excepţia aceleia faţetate [29], nu pot fi datate

[19] M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars*, II, Budapesta, 1944, pl. V/1, vezi şi p. 83.

[20] *Op. cit.*, vol. III, pl. XLI/15.

[21] *Ibidem*, pl. LIX/3.

[22] *Ibidem*, pl. LXXIII/5.

[23] *Ibidem*, pl. CXVII/4.

[24] Vezi M. Párducz, *op. cit.*, vol. I, unde asemenea fibule nu au fost descoperite.

[25] Zoltai-Párducz, *op. cit.*, p. 323–324. Vezi mai ales inventarul mormintelor cu umbouri, foarfece etc., care nu sînt caracteristice sarmaţilor.

[26] Moneda a fost identificată de către C. Preda. Ea a fost descoperită în cuprinsul mormîntului 6 de înhumaţie, în cadrul unui şirag de mărgele, ca pandantiv central, aşadar perforarea ei a fost făcută mult după anul emiterii.

[27] Determinată de C. Preda. Moneda este perforată şi a fost găsită în cuprinsul unui şirag de mărgele aparţinînd mormîntului 59 de înhumaţie.

[28] Zoltán Székely, *A tekerepataki népvándorláskori lelet*, în *FoliaArch*, Budapesta, 1945, V, p. 95, fig. 1/1–3.

[29] Mărgele faţetate din cornalină pot fi datate şi mai timpuriu, asemenea podoabe au fost descoperite în necropola de la Isaccea de către Exspectatus Bujor.

mai devreme de secolul al IV-lea e.n., întrucît asemenea podoabe apar în necropolele cerneahoviene din România.

Dacă M. 57 de la Mogoşani datează din a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. şi o dată cu acesta şi fibula asupra căreia am referit, să vedem care grup etnic anume al purtătorilor culturii Sîntana-Cerneahov din necropola de pe Argeş a folosit fibula descoperită aici.

În necropola de la Mogoşani nu au fost identificate elemente etnice băştinaşe (grupul Tîrgşor-Gherăseni) [30], deşi există cîteva forme de vase caracteristice dacilor liberi din Muntenia [31]. Majoritatea vaselor de tradiţie geto-dacică din această necropolă par a fi fost însuşite, mai degrabă, de către cerneahovienii de la Mogoşani, undeva în regiunile nord-nord-estice ale ţării noastre (culturile Lipiţa-Poiana şi Poieneşti-Vîrteşcoiu).

Menţionăm că, spre deosebire de Tîrgşor şi Gherăseni, la Mogoşani nu au fost descoperite — cum am amintit deja — morminte de incineraţie cu vasele nearse secundar. În schimb, toate mormintele din această necropolă au vasele arse secundar în ruguri şi aparţin probabil taifalilor (grupul Tîrgşor-Olteni) [32].

Mormintele de înhumaţie de la Mogoşani pot fi atribuite componentei goto -sarmatice a purtătorilor culturii Cerneahov-Sîntana [33].

Datorită faptului că în M. 57 a fost descoperită o singură fibulă şi pandantivul semilunar [34], sîntem îndreptăţiţi să emitem ipoteza potrivit căreia mormîntul în cauză ar putea să fie de tradiţie sarmatică [35].

În încheiere, am dori să subliniem că fibula de tip pannonic de la Mogoşani, deşi în regiunea dintre Dunăre şi Tisa este datată mai timpuriu, pe teritoriul ţării noastre datează de la mijlocul şi din cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. [36].

Din lucrările de specialitate consultate reiese că tipul de fibulă pannonic sau ungar de la Mogoşani nu este o creaţie a purtătorilor culturii

[30] Nu a fost descoperit nici un mormînt de incineraţie cu ritualul vaselor nearse secundar ; de asemenea lipseşte ceramica lucrată cu mîna, de tradiţie geto-dacică. Din specia acestei ceramici au fost găsite doar cîteva vase şi acestea de tradiţie nordică. (Pşevorsk).

[31] În mormîntul 78 de incineraţie a fost descoperit un vas de provizii din pastă cenuşie, cu buza teşită şi ornamentat cu trei benzi de striuri şi două benzi de linii vălurite.

[32] Gh. Diaconu, *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice (aspectul Tîrgşor-Olteni)*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 467—483 ; vezi şi *Dacia*, N.S., VII, p. 301—315.

[33] *Ibidem*.

[34] În mormîntul 39 de înhumaţie de la Mogoşani a fost descoperit un pandantiv semilunar, un cercel de tip sarmatic şi două catarame. În cuprinsul gropii, în pămîntul de umplutură, la diferite nivele, au apărut foarte mulţi cărbuni, aruncaţi ritual. Practica aceasta reprezintă o nouă dovadă, pe lîngă cele expuse mai sus, că mormîntul este de tradiţie sarmatică. Cărbuni aruncaţi ritual în pămîntul de umplutură al gropilor de morminte am întîlnit şi la Tîrgşor, mai ales în cuprinsul acelor morminte care mai conţineau şi inventar de tradiţie sarmatică.

[35] Gh. Diaconu, *Despre persistenţa elementelor sarmatice tîrzii în cuprinsul culturii Sîntana-Cerneahov* (în manuscris).

[36] Vezi *Vorgeschichte der deutschen Stänune*, pl. 300 (legendă), unde fibula este datată în secolul al IV-lea e.n., cu menţiunea că este de tip ungar (descoperită în Ungaria).

Sîntana-Cerneahov şi nici produsul unor ateliere romane de la Dunărea de jos [37] sau din nordul pontic [38].

Fibula de la Mogoşani a putut pătrunde în Muntenia direct din Transilvania, prin mijlocirea purtătorilor culturii Sîntana de Mureş sau a populaţiei băştinaşe de aici.

O altă cale, tot nordică, dar mai ocolită, este aceea a contribuţiei componentei Pşevorsk a cerneahovienilor, care alături de alte obiecte şi podoabe [39] puteau să preia undeva, în nord, şi fibula asupra căreia am referit.

GH. DIACONU

НОВЫЙ ТИП ФИБУЛЫ В АРЕАЛЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КУЛЬТУРЫ СЫНТАНА ДЕ МУРЕШ-ЧЕРНЯХОВ

РЕЗЮМЕ

В начале работы описывается фибула паннонического или венгерского типа, найденная в погребении № 57 на могильнике в Могошани (р-н Гэешть, Арджеская обл.) (рис. 1/1). Могильник принадлежит носителям культуры Сынтана де Муреш-Черняхов и датируется серединой и второй половиной IV в. н. э. Далее высказываются некоторые оговорки относительно датировок, предложенных исследователями, изучавшими фибулы венгерского типа из области, находящейся между Дунаем и Тиссой.

В заключение показано, что фибула из Могошани не является ни созданием носителей культуры Сынтана де Муреш-Черняхов, ни изделием нижнедунайских и северопонтийских римских мастерских. Вероятно, она проникла в Мунтению через посредство черняховцев, к которым она попала от других народностей, откуда-нибудь из северных областей.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — *1* — Фибула из погребения № 57 в Могошани; *2* — серебряная подвеска в форме полумесяца; *3* — бусы, найденные в этом же погребении.

---

[37] Cristian Peschech, *Zur Süd-ausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, în *PZ*, XXXIV, 1949—50, V, Berlin, 1950, p. 255—266.

[38] Vezi mai ales A.I. Furmanskaia, *Фибулы из раскопок Ольвии*, în *Arheologiia*, Kiev, 1953, VIII, p. 76—94.

[39] Gh. Diaconu, *Elemente nord-nord-estice în cuprinsul culturii Sîntana-Cerneahov*, în *Dacia*, N.S., IX (sub tipar).

UN NOUVEAU TYPE DE FIBULE DANS L'AIRE DE LA CIVILISATION DE SÎNTANA DE MUREŞ-TCHERNIAKHOV

RÉSUMÉ

Au début de cet ouvrage on présente une fibule de type pannonique ou hongrois découverte dans la tombe n° 57 de la nécropole de Mogoşani (district de Găeşti, région d'Argeş) (fig. 1/1). Cette nécropole appartient aux porteurs de la civilisation de Sîntana de Mureş-Tcherniakhov et elle remonte à la dernière moitié du IVe siècle. Sont exprimées ensuite certaines réserves quant aux datations proposées par différents chercheurs qui ont étudié les fibules de type hongrois de la région comprise entre le Danube et la Tisa.

En conclusion on démontre que la fibule de Mogoşani n'est nullement une création des porteurs de la civilisation de Sîntana de Mureş-Tcherniakhov et non plus un produit issu des ateliers romains du Bas-Danube et du Nord pontique. Elle a du pénétrer probablement en Munténie par l'intermédiaire des porteurs de la civilisation de Tcherniakhov, qui l'ont pris eux aussi à d'autres populations, quelque part dans les régions du Nord.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *1*, Fibule de la tombe n° 57 de Mogoşani; *2*, pendentif d'argent en forme de croissant; *3*, perles appartenant à la même tombe.

PREZENȚE ROMÂNEȘTI PESTE HOTARE

Pe marginea celui de al VII-lea Congres internațional de științe antropologice și etnologice de la Moscova (3—10 august 1964)

În prima jumătate a lunii august 1964, o delegație alcătuită din 36 de cercetători științifici din institutele Academiei Republicii Socialiste România și muzee, sub conducerea tovarășului acad. Șt.-M. Milcu, vicepreședinte al Academiei Republicii Socialiste România și președinte al Comitetului național al Congresului de antropologie și etnologie, a participat la lucrările celui de-al VII-lea congres internațional de științe antropologice și etnologice de la Moscova.

Cu acest prilej s-au întîlnit aproape 2 000 de oameni de știință, reprezentînd 58 de țări din cele șase continente. Acest congres care se întrunește odată la patru ani, de fiecare dată în alt centru cultural al lumii (penultimul în 1961 la Paris și cel viitor în 1968 la Tokio), ocupă un loc important în viața științifică, datorită obiectivului final al disciplinelor ale căror rezultate sînt prezentate și discutate la această întrunire. Din titulatura sa se desprinde profilul și obiectivul dezbaterilor : omul, prin aceasta înțelegîndu-se în măsură egală ființa sa biologică și prezența sa socială. Vasta și entuziasmanta problemă a omului, de la îndepărtatele sale origini pînă la smulgerea sa din animalitate și de aici către căile pe care și le croiește spre a păși în viitor, ocupă un loc din cele mai bine definit, nu numai în preocupările oamenilor de știință dar și la cei care doresc a ști.

Studiul omului include o bogată serie de preocupări și probleme reprezentînd tot atîtea domenii ale științelor care numai laolaltă ar putea să cuprindă multilateralitatea condițiilor lui de dezvoltare, cîmpul neasemuit de larg al creației sale și în același timp interdependența dintre el din punct de vedere biologic și social și mediul său de viețuire.

Delegația română a susținut 53 de comunicări repartizate în 14 secțiuni și 2 simpozioane. În nota de față ne vom ocupa, pe scurt, numai de comunicările cu caracter arheologic sau avînd contingență cu arheologia.

La secția paleoantropologie și antropogeneză, delegația noastră a susținut două comunicări. Prima *Asupra prezenței prepaleoliticului în România, una din primele etape ale procesului de umanizare* (C.S. Nicolăescu-Plopșor și dr. Dardu Nicolăescu-Plopșor), a avut darul să atragă atenția antropologilor și arheologilor asupra necesității unor cercetări intensive în depozitele fosilifere villafranchiene pentru descoperirea unor eventuale dovezi de activitate intenționată și chiar a unor resturi fosile ale omului din perioada primelor etape ale umanizării. Importanța descoperirilor de la Bugiulești a fost subliniată într-o lungă discuție la această secție, fiind

reluată şi la simpozionul „Problema tranziţiei între animal şi om", de dr. Dardu Nicolăescu-Plopşor. Din cele prezentate şi discutate, concluziile mai vechi că teritoriul României a făcut parte din arealul pe care s-au desfăşurat fazele timpurii ale antropogenezei, nu au fost cu nimic ştirbite ci dimpotrivă întărite.

Cea de-a doua comunicare, *Oamenii fosili descoperiţi în România*, susţinută de dr. Dardu Nicolăescu-Plopşor, nu a fost discutată deoarece prima şi singura intervenţie la discuţii a pus la îndoială vechimea resturilor fosile umane descoperite la Baia de Fier. Cercetătoarea antropologă V.I. Kocetkova a afirmat că după datele obţinute prin metoda radiocarbonului de către Laboratorul Institutului de geochimie şi chimie analitică al Academiei de ştiinţe din U.R.S.S., aceste resturi fosile nu ar fi mai vechi de 6500 – 7000 ani, susţinînd că această datare ar fi fost publicată în revista „Geochimia" din 1959. Această afirmaţie, cu toate că autorul comunicării a precizat că o astfel de datare nu ne-a fost comunicată, a avut ca rezultat faptul că participanţii la lucrări s-au abţinut de la discuţii. Între timp s-a dovedit că o asemenea datare nu a fost publicată, iar vechimea oaselor de urs de peşteră descoperite în acelaşi nivel cu osemintele umane de la Baia de Fier, arată, după determinările făcute de-abia în luna octombrie 1964, o vechime de 29 000 de ani (nr. probei de laborator MO – IOS), rezultat care va fi publicat în revista „Geochimia" 1965 (date comunicate nouă în scris de către acad. prof. Vinogradov). Cît priveşte vechimea craniului uman de la Baia de Fier din care s-a extras un fragment pentru determinări în laboratorul de la Moscova, la intervenţia noastră ni s-a răspuns că „este nevoie de o cantitate de 1 000 gr" iar laboratorul din Tartu ar avea nevoie de „o cantitate mult mai mare, de 1 500 gr", ceea ce ar echivala cu distrugerea totală a craniului ! (scrisoare adresată nouă de V. I. Kocetkova la 26 martie 1965). Dozarea fluorului pe osemintele umane şi pe cele de urs provenind din acelaşi strat va putea dovedi contemporaneitatea lor, acelaşi grad de fosilizare, deci aceeaşi vechime de 29 000 ani şi pentru om ca şi la ursul de peşteră.

Ţinem să menţionăm încă o contribuţie antropologică prezentată de prof. O. Necrasov şi colaboratori în cadrul secţiei de antropologie etnică : *Structura antropologică a populaţiilor neolitice din România.*

La secţia paleoetnografie delegaţia noastră a participat cu 10 lucrări. Ţinînd seama că din cele 46 de comunicări 10 au fost ţinute de delegaţii români, prezenţa noastră la această secţie trebuie considerată satisfăcătoare. Adăugînd faptul că tematic comunicările au îmbrăţişat unele probleme importante din orînduirea comunei primitive şi cele următoare, delegaţia noastră a răspuns în mare profilului acestei secţiuni a congresului. În raport cu contribuţia ştiinţifică adusă prin cele mai importante comunicări ale delegaţilor noştri, se desprind următoarele:

1. Cercetările paleolitice din ţara noastră au fost ilustrate prin două comunicări. Prima, *Făurirea şi folosirea uneltelor aparţinînd culturii de prund de la Fărcaşele* prin care prof. M. Nica, pe lîngă semnalarea unui nou punct de descoperire a culturii de prund după aceea din valea Dîrjovului, a reuşit să mobilizeze atenţia ascultătorilor asupra tehnicilor cu ajutorul cărora omul primitiv a obţinut asemenea unelte şi asupra modului lor de folosire. Prof. P.I. Boriscovski, unul din semnatarii protocolului cu privire la prezenţa sigură a culturii eopaleolitice la noi în ţară, a subliniat asemănarea pînă la identitate a formelor de unelte de la Fărcaşele cu cele de pe valea Dîrjovului.

Comunicarea lui Corneliu Mateescu, *Paleoliticul de la Vădastra*, s-a remarcat cu totul deosebit prin metodele de cercetare folosite, metode care subliniază în general preocuparea arheologiei româneşti în domeniul paleoliticului, pentru cercetările complexe.

2. Comunicările asupra epocii neolitice au fost un alt prilej de afirmare a activităţii arheologice din ţara noastră. Astfel comunicarea lui Vladimir Dumitrescu, *Unitatea culturală a Europei sud-orientale în epoca neolitică şi însemnătatea etnică a acestei unităţi*, a interesat prin

tema sa centrală, apropierea etnică dintre diferitele populaţii neolitice datorită aporturilor intense şi continui din bazinul Mediteranei orientale şi în special din Anatolia care s-au grefat pe fondul etnic autohton din Europa sud-estică, reprezentat de populaţiile epipaleolitice din aceste locuri.

Comunicarea lui Eugen Comşa, *Tipurile de locuinţe de pe teritoriul Republicii Socialiste România din epoca neolitică* a trezit un viu interes. Autorul a încercat o definire şi o periodizare a tipurilor de locuinţă din această perioadă, legîndu-le de modul de trai al oamenilor neolitici, de specificul unei vieţi semistabile sau sedentare.

Observaţii privind ritualurile funerare neolitice în lumina cercetărilor de la Cernica de Gh. Cantacuzino, a suscitat mult interes prin precizările făcute pe baza unui studiu comparativ al unor date etnografice cît şi pentru faptul de a fi înlesnit înţelegerea unor apropieri sau deosebiri cu civilizaţiile mediteraniene.

Comunicarea lui E. Bujor, *Contribuţii la studiul riturilor funerare din La Tène-ul Dobrogei,* pornind de la observaţiile culese în cursul săpăturilor de la Murighiol, a reuşit să sublinieze caracterul autohton al culturii geto-dace în secolele IV—III î.e.n. în Dobrogea.

Un celebru monument roman de interes permanent istoric şi etnografic : Tropaeum Traiani, comunicarea lui Silviu Comănescu, a subliniat importanţa rezultatelor obţinute în studiul acestui monument cu ajutorul matematicii şi al ştiinţelor tehnice.

Comunicarea lui Gh. Diaconu, *Autohtonii şi rolul populaţiilor migratoare la Dunărea de jos în secolele III şi IV,* a fost remarcată datorită preocupării autorului de a identifica cultura materială a populaţiei autohtone în cadrul culturii Sîntana-Cerneahov.

Importanţa comunicării Mariei Comşa, *Slavii pe teritoriul Republicii Socialiste România şi relaţiile lor cu populaţia autohtonă,* a fost subliniată la discuţii pentru aportul adus în problema identificării culturii materiale a populaţiei autohtone în secolele VI – X, separarea ei de cultura materială a slavilor, determinarea influenţelor reciproce dintre cele două culturi şi identificarea culturii străromâneşti în cadrul unui larg complex cultural balcano-dunărean.

În concluzie, arheologii români s-au remarcat prin poziţia lor ştiinţifică şi prin înaltul nivel al cercetărilor arheologice din ţara noastră atît din punct de vedere metodologic cît şi al interpretării, printr-o serioasă documentare, prin obiectivitatea ştiinţifică şi prin capacitatea de a se ridica la prezentări de sinteză. Contribuţia delegaţiei româneşti de arheologie a fost substanţială în probleme care interesează deopotrivă istoria ţării noastre dar care pot aduce şi preciziuni semnificative asupra raportului istoric oglindit în cultura materială şi spirituală a autohtonilor şi cea a populaţiilor migratoare.

3. În Secţia etnozoologie au fost prezentate două comunicări : *Creşterea vitelor, vînătoarea şi pescuitul în epoca neolitică pe teritoriul Republicii Socialiste România* de O. Necrasov şi M. Bulai şi *Creşterea vitelor şi vînătoarea în epoca bronzului pe teritoriul Republicii Socialiste România* de S. Haimovici şi G. Gheorghiu-Dardan. În prima, menţionarea descoperirii unui centru de domesticire a oii într-o peşteră dobrogeană a atras observaţiile profesorului Talkin, mare specialist sovietic în aceste probleme, care a arătat că pînă în prezent nici în estul nici în vestul Europei nu apar la această vreme oase de oaie abia domesticită, punînd întrebarea dacă condiţiile stratigrafice ale descoperirii sînt sigure. E. Comşa, luînd cuvîntul, a arătat că arheologii români folosesc cu prudenţă acele descoperiri căci după cum se ştie în multe peşteri stratele de cultură sînt adesea foarte subţiri şi de aceea cu uşurinţă se pot produce amestecuri de materiale. În lipsa arheologilor care nu au participat la aceste săpături — ele fiind făcute de speologi — un astfel de amestec produs şi în această peşteră ar fi putut trece neobservat.

În concluzie se cuvin semnalate cîteva fapte importante :

Atît prin comunicările propriu-zise cît şi prin intervenţiile la discuţii, delegaţii români, în secţiile de paleoantropologie, antropogeneză, paleoetnografie, ca şi în cele de cultură mate-

rială, credințe religioase și mitologie, etnografia Europei, forme și instituții sociale, antropologie etnică, teorie și metodologie, etnobotanică, etnozoologie, la care au participat, au dovedit o cunoaștere largă a temelor prezentate, dovedind o maturitate metodologică, adeseori subliniată de participanți. Drept rezultat, unele din pozițiile noastre științifice au fost nu numai apreciate dar și însușite. În unele probleme contribuția delegației române a fost originală și inedită, chiar dacă în unele cazuri a suscitat discuții.

În intervențiile lor, delegații români au reușit să documenteze aportul adus de arheologia românească la aprofundarea unor probleme atît cu argumente cît și cu interpretarea.

Din abundența de idei și fapte care caracterizează acest congres cu un conținut atît de larg, delegații români ca și marea majoritate a participanților au reținut și exprimat necesitatea unei cît mai strînse colaborări între toate disciplinele — avînd ca scop suprem studiul omului — și între cercetătorii tuturor țărilor participante. Acesta credem noi trebuie să fie principiul călăuzitor sub care se vor desfășura lucrările pregătitoare ale viitorului congres din 1968 de la Tokio, următorii patru ani trebuind să reprezinte o treaptă superioară în dezvoltarea activității în aceste domenii ale științei din fiecare țară.

C.S. NICOLĂESCU-PLOPȘOR

ELLA ISAAKOVNA SOLOMONIK, *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Академия наук Украинской ССР. Институт Археологии. Kiev, 1964, 196 p., în 8°.

Cuprins: *Predoslovie* (*p. 3—5*); *I. Decrete și inscripții onorifice* (*nr. 1—13*); *II. Epistulae* (*nr. 14*); *III. Dedicații* (*nr. 15—19*); *IV. Catalogi agonistici și liste de nume* (*nr. 20—22*); *V. Inscripții pe construcții* (*nr. 23—27*); *VI. Epitafe* (*nr. 28—58*); *VII. Inscripții latinești* (*nr. 59—73*); *VIII. Varia* (*nr. 74—108*); *Concluzie* (*p. 180—190*); *Index* (*p. 191—192*); *Lista abrevierilor* (*p. 193—194*); *Semne diacritice* (*p. 195*); *Tabla de materii* (*p. 196*).

Cartea cuprinde un număr de 108 inscripții grecești și latine (majoritatea fragmentare și inedite) descoperite în ultimele decenii pe teritoriul vechii colonii grecești doriene Chersonesos (Chersonesul Tauric) din sudul Crimeii, important centru de iradiație culturală și economică în spațiul scito-sarmatic. Întocmit după cele mai bune criterii ale metodei epigrafice-istorice, acest „corpus" este o excelentă realizare a harnicei cercetătoare de la Simferopol și o contribuție valoroasă la cunoașterea materialelor documentare și a societății antice în zona de expansiune greacă și romană din nordul Pontului Euxin. Ceea ce de la prima vedere face o impresie plăcută este formatul practic, prezentarea grafică și ilustrarea în formele cele mai comode și utile la asemenea publicații: Solomonik a pus la contribuție întreaga experiență seculară în materie de publicare a inscripțiilor, în primul rînd sistemul marelui ei compatriot și înaintaș în epigrafia nord-pontică, V. V. Latîșev, a cărui celebră operă *IOSPE* [1], redactată într-o frumoasă limbă latină clasicizantă, a făcut epocă în dezvoltarea studiilor epigrafice. Inovația adusă de Solomonik constă în reducerea formatului la cel obișnuit al majorității cărților științifice și de lectură, plasînd (cum este firesc și ar fi necesar a se face peste tot în publicațiile arheologice-epigrafice) materialul ilustrativ direct în text, lîngă transcrierea cu întregiri (afară de cîteva planșe intercalate, care nu erau necesare, totul putîndu-se încadra la locul său în text). Caracterul practic și utilitatea materialului ilustrativ (fotograme și desene cît mai clare și exacte) este un lucru firesc, rezultă de la sine și a fost remarcat adesea și la noi [2], nefiind cazul a se insista aici, decît spre a releva că sistemul unei ilustrări integrale (care apărea multora „utopic", greu de realizat, excesiv de costisitor) a fost adoptat și îndeplinit cu succes de Solomonik: fiecare piesă ori fragment apare ilustrat, facilitîndu-se utilizarea și munca de control unde lectura este lacunoasă și necesită ori admite alte soluții decît cele adoptate de autoarea care a pus multă pasiune și pietate în munca de prezentare a materialului epigrafic chersonesitan. Dimensiunile și economia volumului de

[1] *IOSPE*, Petropoli (Leningrad), vol. I, ed. a II-a, 1916; vol. II și IV (III n-a apărut).

[2] Cf. de ex. *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 227; *Studii Clasice*, V, 1963, p. 404—405.

inscripții de la Chersonesos arată că acest format simplu, comod și practic este superior din toate punctele de vedere, că ne putem dispensa de formatul mare, în 4°, ori de „albume" greoaie și incomode, moșteniri din epoca renașterii și umanismului (cum sînt vechile colecții clasice *CIG*, *CIL*, sau chiar *IG* ori *IOSPE*); că nu sînt necesare nici un fel de planșe care îngreuiază utilizarea și lectura cărții, controlul putînd chiar să complice inutil numărătoarea pieselor[3]. Solomonik a crezut totuși necesar a intercala 24 pagini de planșe (pe hîrtie foarte puțin diferită de rest), în convingerea că pe acestea fotogramele vor fi mai clare; ceea ce este un lucru inutil, iluzoriu, cum o dovedește de exemplu simpla comparare a unor figuri din text (ca p. 113, 140 etc.) ce sînt mai clare decît unele planșe (ex. XVI 58, obscură din cauza neclarității fotografiei ce-i stă la bază); claritatea unei reproduceri zincografice a inscripției nu este determinată de finețea hîrtiei (a planșei), ci de claritatea inițială a fotogramei, de umbrele și contrastele ei. Sistemul adoptat de Solomonik poate servi în general ca model pentru orice corpus epigrafic.

Grupate în opt secțiuni după conținut, epigrafele sînt însoțite de: date tehnice (materialul, roca, locul și condițiile descoperirii, locul păstrării, dimensiunile, ligaturi, alte observații), textul original restabilit ori indicarea lacunelor, traducerea rusească, observații filologice-epigrafice, comentar istoric și bibliografic. Întregirea textelor grecești lacunare, în special a decretelor, este amplă și în general justă, dovadă a unei bune inițieri și experiențe în sistemul de formule juridico-epigrafice, în terminologia limbii grecești. Ținînd seama de valoarea și interesul epigrafic în primul rînd și pur filologic al materialului, sînt prezentate în cele ce urmează cîteva observații în legătură cu lectura adoptată, respectiv comentariul istoric-epigrafic, unde sînt necesare și posibile unele rectificări ori completări.

Nr. **1** (p. 8), r. 13, sînt citite literele BI, dar în fotografie (pl. I 1) se vede grupul ...IIAMEIT(?)... În legătură cu localitatea *Napit-* scitică poate fi amintită *Napoca*, avînd aceeași rădăcină *Nap-* comună scitică și traco-dacică. — **2** epigrafă corodată, r. 2 fine se văd literele -ENOI (pl. II 2); r. 7 -MATEϒON litera M este vizibilă jumătatea dreaptă, ca atare nu trebuie pusă în paranteză (ceea ce se face greșit și în alte cazuri; pentru litere păstrate parțial, dar evidente, este mai bine a pune un punct sub ele, cum se face în alte locuri). — **3** r. 11, după litera A urmează un Γ sau Π. — **4** decret fragmentar cu lectura lui Jebelev (care n-a văzut decît un estampaj, în 1925), ce este îndreptată în cîteva locuri de Solomonik, după original; astfel, r. 7 just observă că prima literă este nu T, ci I, precedat de urmă din „alfa" sau „lambda", deci probabil [...δ]ιὰ τὰν ἐπιείκειαν; r. 12 - AMENOC probabil din [... φεισ] — άμενος; r. 13 lectura lui Jebelev [τὴ]ν πόλιν trebuie corectată după dialectul doric [τὰ]ν; r. 16 înainte de -TA se vede o literă, probabil I (ori rest din N, Π ?), deci -ITA ori -NTA; r. 21 -ON este -TON; r. 22 [π]όλει este de întregit [τᾶ(ι) π]όλει; r. 23 Π + H în ligatură, deci Π este vizibil, păstrat pe piatră, nu „întregit"; r. 24 -N remarcat de Solomonik, deci eventual [...ἐ]ν αἰσθήσει; r. 26 se vede nu numai HN (în ligatură), ci trei litere N + H + + N în ligatură; r. 27 înainte de B se vede restul din „sigma"; r. 30 la sfîrșit se mai vede nu numai litera ϒ, ci înainte de ea un rest de N(?); r. 31 la sfîrșit (cum observă E.I.S.) lipsește litera H citită de Jebelev, încît ΠΕ-ΠΟΝ continua în r. 32 cu θ. —**7**, p. 32 în transcriere numele Σινωπέ[α] trebuie dat cu inițială majusculă. Cognomenul onoratului trebuie să fie derivat dintr-un nume grecesc (cf. p. 33). — **15** în loc de [᾿Απολλ?]α mai curînd [θε]ᾶ Δαμα[τρι]. — **17** p. 52, r. 2 - οστο -, mai curînd -ος το- unul sfîrșit, al doilea început de cuvînt. — **22** **p.** 63 ultima

[3] Cf. de ex. I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 64 „stelă funerară de marmoră, pl. VI, fig. 2", unde piesa respectivă nu apare; N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1963, fig. 146 a-b, pl. LXV; *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 203.

literă vizibilă este o hastă verticală mai lungă ce nu poate fi rest din litera P, ci numai din N (cognomen latin Δωνᾶτος). — **30** p. 79 numele Μαρκώ, feminin, în sec. III î. e. n., nu poate avea vreo legătură cu romanul *Marcus*, ci este eventual o formă de la tema Μαργ-(?). — **39**, p. 88 fragmentul prezintă urme din al treilea rînd de text, în r. 1 fine se vede, după l, jumătate din N, iar în r. 3 un rest probabil din Υ. — **40**, r. 2 (p. 89), înainte de ΝΟΥ apare jumătatea dreaptă din o literă mai superficial gravată, foarte probabil O, încît cuvîntul (antroponim) se termină în -ΟΝΟΥ. — **41** (pl. XII 41), p. 89, r. 1, din numele femeii se văd resturi de litere care ar putea permite restituirea lui; r. 2 ultima literă păstrată este nu l, ci după el un O. — **46**, p. 89 numele Δουλίων pare a fi tracic, sau comun traco-iranian, nu grecesc. — **52**, p. 107 numele Φαρνακίων iranian este numit de E.I.S. „popular în lumea grecească“, dar trebuie relevat că toate cazurile de purtători sînt iranieni grecizați ori romanizați, răspîndiți în lumea greco-romană. — **53**, p. 109 cuvîntul ΘΥΓΑΤΗΡ (din care E. I. S. pune în paranteză ultimele trei litere, considerîndu-le „întregite“) poate fi citit integral pe fața corodată a epitafului (pl. XV), restul ar putea fi refăcut eventual prin examinarea originalului. — **54**, p. 110, stelă funerară cu relief și inscripție pe trei rînduri, r. 1–2 corodate; în r. 3 este citit (p. 111) ΠΟ, dar deasupra lui X se vede un Φ; după original s-ar putea restitui numele din r. 1–2. — **55**, r. 2 (p. 112), penultima literă fragmentară (păstrată jumătatea superioară) este citită ca „sigma unghiular“, adică σύ[μβιος ?]; dar mai probabil este ΓΥ-și de întregit γυ[νή]. — **59** funcția de *beneficiarius consularis legionis XI Claudiae* este interpretată de E.I.S. p. 123 ca „benefițiarii konsuliara (*ili* legata) XI Klaudieva legiona“ (al consularului comandant al legiunii XI Cl.); în realitate însă este un echivoc al termenilor: „beneficiarius consularis“, atașat guvernatorului (de rang) consular al provinciei Moesia Inferior care era diferit de comandantul legiunii XI Claudia, era detașat din această unitate, devenind „beneficiarius“ ce-și indica astfel obîrșia, corpul de trupă din care provenea (despre *beneficiari*, cf. și *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 121); la nota 14 putea fi amintită varianta germană a articolului scris de Rostovțev (*Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, în *Klio*, II, 1902, p. 80—95); despre *Nemesis* în religia romană era de citat ed. a II-a (1912) a lui G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, p. 377—378, K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 336. — **60** lectura „I.O.M./sacrum /T(itus) Erenn(ius)/...../cum or/dinat(ore v. -o) et/.ER CL f(ecerunt)/[v(otum)] s(olverunt) l(ibentes) m(erito)“ trebuie remediată astfel (cf. pl. XVIII): în r. 3 numele nu este „T(itus) Erenn(ius)“, ci TERENTI(us), T + I ligatură; r. 4 cognomen poate fi OPTATVS(?) (multe exemple în *CIL*, III p. 2403) sau ceva apropiat, oricum nume roman; ORDINAT(is) este în sens de *centurio(nes)*, pentru care cf. de ex. RE XVIII (1939), col. 935; literele .ER sînt rest dintr-un cuvînt începînd cu consoană, abreviat vreun grad militar, — după care CL FM (litera M este foarte mică, între cele două brațe orizontale ale lui F) de citit *Cl (assis) F(lavia) M(oesica)*; astfel lectura ce se impune este *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/Terenti(us)* / Optatus(??) / *cum or/dinat(is?)* et / / [.]*er(is?) Cl(assis) F(laviae) M(oesicae)* / [*v(otum)*] *s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*“. — **63**, p. 140, de relevat formele de limbă latină populară *vius* (în loc de *vivus*) și *vivet* (în loc de *vivit*), pentru care exemple din zona danubiană la H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (București, 1960), p. 91 și 61—62. — **88**, p. 165, fragment grecesc apare răsturnat cu 180° în pl. XXIV, nr. 88.

Asemenea observații și rectificări ale unor lacune de amănunt (firești la orice lucrare individuală) contribuind la ameliorarea lecturii și a interpretării materialului epigrafic se pot face mai numeroase după examinarea mai atentă a publicației, eventual a epigrafelor în original; de relevat apoi lipsa unei h ă r ț i a zonei de sud a Crimeii, ca și a unui p l a n de situație a săpăturilor de la Chersonesos;

dar atare amănunte nu pot să scadă calităţile generale şi valoarea de ansamblu a *corpus*-ului chersonesitan întocmit de E. I. Solomonik, ce constituie un preţios instrument de lucru comod şi bine organizat, care va aduce servicii importante epigrafiei greco-romane şi studiului istoriei antice a teritoriilor nord-pontice, ca atare interesînd direct problemele trecutului greco-roman al zonei de sud-est a României.

I. I. Rusu

S. A. PLETNEVA, Средневековая керамика Таманского городища, în *Сборник-Керамика и стекло древней Тмутаракане,* Editura Academiei de ştiinţe a U.R.S.S., Moscova, 1963, 72 p.

Aşa cum arată titlul, cercetătoarea sovietică S. A. Pletneva face în această lucrare o prezentare sistematică a ceramicii descoperite în aşezarea feudală de la Tmutarakan (Taman).

Autoarea nu se mărgineşte, însă, la o înşirare rigidă de categorii, grupe şi tipuri de vase ci, de cîte ori i se iveşte prilejul, face şi analogiile de rigoare cu piese provenind din alte aşezări.

Totalitatea ceramicii este împărţită în patru mari grupe : I, vase de bucătărie ; II, de lux ; III, de provizii ; IV, vase cu întrebuinţări speciale. Ceramica din primele două grupe se subdivide — după criteriul execuţiei tehnice (lucrate cu mîna sau la roată) — în cîte două subgrupe.

În funcţie de conţinutul pastei, formă şi ornament, vasele din subgrupele amintite mai sus, ca şi acelea din ultimele două grupe, se subîmpart într-o mulţime de tipuri ceramice, notate, de fiecare dată, cu cîte o siglă din alfabetul chirilic.

Prezentarea ceramicii este însoţită de un istoric al oraşului Tmutarakan şi de unele consideraţii istorice de ordin general. S. A. Pletneva împarte istoria feudală timpurie şi feudală a Tmutarakanului în şase perioade : 1) post-hunică (sec. V—VII) ; 2) hazară (sec. VIII — prima jumătate a sec. X) ; 3) rusă (a doua jumătate a sec. X —sec. XI) ; 4) cumană (sec. XII — prima jumătate a sec. XIII) : 5) tătară (mijlocul sec. XIII — începutul sec. XIV) ; 6) genoveză (sec. XIV—XV).

După părerea cercetătoarei sovietice, Tmutarakan n-ar fi suferit în prima perioadă nici distrugeri şi nici schimbări esenţiale. În atare condiţii, se poate lesne înţelege de ce vasele din perioada posthunică nu se deosebesc, în ceea ce priveşte tehnica execuţiei, de cele din perioada precedentă. Ele nu se deosebesc nici măcar în ce priveşte forma. Şi în epoca posthunică se întîlnesc diferite ulcioare şi străchini asemănătoare acelora din perioada precedentă.

La sfîrşitul perioadei posthunice, mai precis, în secolul al VII-lea, la Tmutarakan îşi face apariţia o populaţie nouă căreia S. A. Pletneva îi atribuie o ceramică lucrată cu mîna şi decorată cu „brîuri". Judecînd după caracterul vaselor, ele pot fi atribuite unei populaţii nomade — avarilor — sau chiar unor detaşamente de avangardă maghiare (a căror prezenţă se face simţită în stepele nord-pontice, începînd încă din sec. VIII).

Tot în secolul al VII-lea la Tmutarakan se semnalează şi existenţa unei ceramici modelate cu mîna dintr-o pastă în amestecul căreia se găsesc paie tocate şi pleavă. Plecînd de la observaţia că o asemenea ceramică în regiunile Donului este atribuită unor triburi bulgare, S. A. Pletneva ajunge la concluzia că la Tmutarakan ea nu poate aparţine decît tot unor comunităţi bulgare.

Judecînd după cîteva materiale arheologice — în special amfore — se poate susţine că aşezarea de la Tmutarakan a avut în epoca respectivă şi unele legături cu Bizanţul, dar că ele erau destul de firave.

Perioada a II-a se întinde, după cum s-a mai spus, de la începutul secolului al VIII-lea și mînă către mijlocul veacului al X-lea. Cu alte cuvinte, durata ei este de aproximativ două secole și jumătate.

La sfîrșitul secolului al VII-lea așezarea de la Tmutarakan este cucerită de hazari. În același timp sînt cucerite aproape toate orașele bosphorane.

Începînd cu secolul al VIII-lea asistăm în Tmutarakan la desfășurarea așa-numitei culturi Saltovo-Maiațk care, în componentele sale de bază, se deosebește radical de cultura epocilor anterioare. Vasele lucrate la roată și decorate cu linii incizate orizontal sau cu linii orizontale combinate cu altele în val aproape că au eliminat pe cele lucrate cu mîna. Atrăgînd atenția că ceramica de tip Saltovo-Maiațk este reprezentată de două specii: a) vase nisipoase (uneori avînd în amestec și scoici pisate) arse la roșu și b) vase din pastă mai fină, arse reducător, S. A. Pletneva abordează în continuare problema originii acestei ceramici. După opinia autoarei, ea ar fi, în ultimă instanță, o creație alano-bulgară. Un argument în sprijinul acestei afirmații este căutat în realitățile arheologice feudale timpurii de la Dunărea de jos. Existența la Dunărea de jos a unei ceramici asemănătoare cu aceea din aria culturii Saltovo-Maiațk o îndreptățește pe cercetătoarea sovietică să admită că ea este de asemenea o creație bulgară la care s-au adăugat anumite elemente slave și locale.

Spre sfîrșitul celei de-a doua perioade, la Tmutarakan apar elemente de cultură materială atribuite unele slavilor, iar altele pecenegilor. De fapt, acum intrăm în perioada a treia, denumită de autoare „rusă". Ea va fi început — cel puțin așa se presupune — o dată cu anul 965 — anul expediției lui Sviatoslav în Chazaria — și va ține pînă în secolul al XI-lea inclusiv.

Perioada „rusă" se caracterizează — în ceea ce privește ceramica — prin înmulțirea vaselor lucrate cu mîna și prin încetarea existenței celor cenușii lustruite.

Ultimele trei perioade (cumană, tătară și genoveză) sînt prezentate mai sumar, fapt impus oarecum și de lipsa unor bogate serii de materiale.

Ajungînd la capătul prezentării noastre, se impune să subliniem nu numai competența cu care au fost prezentate materialele, dar și consistența în idei a considerațiilor istorice.

Este drept că, uneori, cercetătoarea sovietică nu ne convinge (și cînd spunem aceasta ne gîndim la opinia d-sale privind originile ceramicii feudale timpurii de la Dunărea de jos), dar părțile discutabile ale studiului său se datorează mai degrabă sărăciei materialului arheologic decît lipsei de informare.

Petre Diaconu

INDEX ALFABETIC

Tom. 16, 1965

DISCUȚII ȘI NOTE

CRONICA

RECENZII

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE ÎN REVISTĂ

— *AArch*	— *Arta și arheologia*, Iași, I–XIV, 1927–1938.
— *ActaArch-Budapesta*	— *Acta Archeologica*, Budapesta.
— *AÉ*	— *Archeologiai Értesitö*.
— *AEM*	— *Archeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich*, 1877–1897.
— *AISC*	— *Anuarul Institutului de studii clasice*, Cluj, I–V, 1928–1948.
— *AJA*	— *American Journal of Archeology*.
— *ArchHung*	— *Archaeologia Hungarica*. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Kiadványai. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.
— *ARMSI*	— *Academia Română. Memoriile Secției Istorice*, seria a II-a, 1886/1887–1916/1919, seria a III-a, 1922/1923–1944/1945.
— *AthenMitt*	— *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*.
— *AVSL*	— *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 1843–1941.
— *BCH*	— *Bulletin de Correspondance Hellénique*.
— *BCMI*	— *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, I–XXXVIII, București, 1908–1945.
— *BerRGK*	— *Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*.
— *BMJV*	— *Buletinul Muzeului jud. Vlașca „Teohari Antonescu"*, București, I–III, 1935–1945.
— *BSA*	— *Annual of the British School at Athens*.
— *BSNR*	— *Buletinul Societății numismatice române*, București, I–XLI, 1904–1947.
— *BullCom*	— *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*.
— *CIG*	*Corpus Inscriptionum Graecarum*.
— *CIL*	— *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
— *CRAI*	— *Comptes Rendus des Séances*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
— *Dacia*	— *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, București, I–XII, 1924–1947; N. S., I, 1957; II, 1958; III, 1959; IV, 1960; V, 1961; VI, 1962; VII, 1963; VIII, 1964.
— *DIR*	— *Documente privind istoria Romîniei*, București.
— *DissPann*	— *Dissertationes Pannonicae*.

— *DolgCluj*	— *Dolgozatok — Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie*, Cluj, I–X, 1910–1919.
— *Eberl,RL*	— *M. Eberl, Reallexikon der Vorgeschichte.*
— *FoliaArch*	— *Folia Archaeologica.*
— *Histria*	— *Histria. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1954.
— *IG*	— *Inscription Graecae.*
— *IGRR*	— *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes.*
— *IOSPE*	— Latischew, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.*
— *Izvestiia-Société*	— *Izvestiia — Bulletin de la Société Archéologique Bulgare.*
— *JDI*	— *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.*
— *JHS*	— *The Journal of Hellenic Studies.*
— *Materiale*	— *Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R.*, vol. I (1953); *Materiale şi cercetări arheologice*, vol. II (1956); vol. III (1957); vol. IV (1957); vol. V (1959); vol. VI (1959); vol. VII (1960); vol. VIII (1962).
— *MIA*	*Материалы и исследования по археологии СССР*
— *PZ*	— *Prähistorische Zeitschrift.*
— *RE*	— *Pauly—Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
— *RIR*	— *Revista Istorică Română*, Bucureşti, I—XVII, 1931—1947.
— *SA*	— *Советская археология.*
— *SCIA*	— *Studii şi cercetări de istoria artei*, Bucureşti.
— *SCIV*	— *Studii şi cercetări de istorie veche*, Bucureşti.
— *SCN*	— *Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
— *SCŞCluj*	— *Studii şi cercetări ştiinţifice*, Cluj.
— *SlovArch*	— *Slovenska Archeologia.*
— *SMIM*	— *Studii şi materiale de istorie veche.*

RECTIFICARE

În SCIV, 16, 1965, 2 (articolul *Din nou despre datarea valului de piatră...*), p. 392 — notele 51, 52, 53 din subsol corespund în aceeaşi ordine trimiterilor 50, 51 şi 52 din text, iar trimiterea 53 din text se anulează.

REVISTE PUBLICATE DE EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII – REVISTĂ DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD EST EUROPÉENNES

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE – CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE – IAŞI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

STUDII CLASICE

ERATĂ

pagina:	rîndul:	în loc de:	se va citi:
652	5 de sus	carul căruia	cadrul căruia
659	19 de jos	aloltoni	alochtoni
749	6 de sus	fig. 2/b	fig. 2/b, d

Studii şi cercetări de istorie veche, nr. 4/1965

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

* * * **Istoria României**, vol. I, 1960, 891 p. + 190 fig. + 16 pl., 45 lei; vol. II, 1962, 1159 p. + 20 pl., 45 lei; vol. III, 1964, 1259 p. + 11 pl., 45 lei; vol. IV, 1964, 864 p. + 16 pl., 45 lei.

* * * **Din istoria Transilvaniei**, 1963, vol. I, ediţia a 3-a, 336 p. + 15 pl. vol. II, ediţia a 2-a, 552 p. + 1 pl., 65,60 lei.

* * * **Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900 — 1918. Comunicări prezentate la Conferinţa istoricilor din 4 — 9 mai 1964 de la Budapesta**, sub red. acad. C. Daicoviciu şi prof. M. Constantinescu, 1964, 263 p., 9,25 lei.

C. DAICOVICIU, E. PETROVICI, GH. ŞTEFAN, **La formation du peuple roumain et de sa langue**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 1, 1963, 67 p. + 1 pl., 3,25 lei (a apărut şi în limba germană).

ION POPESCU-PUŢURI, GHEORGHE ZAHARIA, N. GOLDBERGER, N. N. CONSTANTINESCU, N. COPOIU, **La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 2, 1964, 143 p., 5,25 lei (a apărut şi în limba rusă).

EMIL CONDURACHI, **L'archéologie roumaine au XX-e siècle**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 3, 1963, 104 p. + 18 pl., 7,25 lei (a apărut şi în limba engleză).

A. PETRIC şi GH. ŢUŢUI, **L'instauration et la consolidation du régime démocratique populaire en Roumanie**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 4, 1964, 139 p., 5,25 lei (a apărut şi în limba rusă).

VASILE MACIU, ŞT. PASCU, DAN BERINDEI, MIRON CONSTANTINESCU, V. LIVEANU, P. P. PANAITESCU, **Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 5, 1964, 99 p., 3,75 lei (a apărut şi în limba engleză).

G. ZANE, **Le mouvement révolutionnaire de 1840. Prélude de la révolution roumaine de 1848**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 6, 1964, 107 p., 4 lei.

STEFAN PASCO, **La révolte populaire de Transylvanie des années 1437—1438**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 7, 1964, 111 p., 4,50 lei (a apărut şi în limba germană).

* * * **Arheologia Moldovei**, vol. II—III, 1964, 530 p., 65.

D. BERCIU, **Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări** 1961, 569 p., 80 lei.

VLADIMIR DUMITRESCU, **Necropola de incineraţie din epoca bronzului de la Cîrna**, 1961. 386 p. + CLXIII pl., 89 lei.

FLOREA BOBU FLORESCU, **Monumentul de la Adamklissi — Tropaeum Traiani**, ediţia a 2-a, 1961, 748 p. + 7 pl., 75 lei.

IORGU STOIAN, **Tomitana, Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis**, 1962, 384, p., 48,60 lei

MIRCEA D. MATEI, **Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava**, 1963, 184 p. +1 pl, 17,30 lei.

S C I V, tomul 16 nr. 4, 625 — 846, Bucureşti, 1965.

43828

I. P. I. — c. 3865

Lei 15